

psychped.naiu.kiev.ua

Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Науковий журнал

1(26)'2020

**Журнал індексується в таких базах даних
і пошукових системах:**

- Index Copernicus International (ICV 2016 = N/I, ICV 2017 = 42.63, ICV 2018 = 56.26; ICV 2019 = W/T);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar (h-індекс – 8, i10-індекс – 5);
- Центр досліджень соціальних комунікацій;
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;
- Електронний репозитарій НАВС

Київ
2020

Юридична психологія

1
(26)
2020

Науковий журнал • Виходить двічі на рік • Заснований 2007 року • Засновник – Національна академія внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію серії КВ № 21321-11121 ПР від 26 березня 2015 року • Включений до переліку наукових фахових видань України за категорією «Б» (наказ МОН України від 17 березня 2020 року № 409) • Рекомендовано вченою радою Національної академії внутрішніх справ від 7 липня 2020 року (протокол № 16)

Редакційна колегія:

Чорноус Ю. М., доктор юридичних наук, професор (головний редактор);

Бараш Є. Ю., доктор юридичних наук, професор;

Костицький М. В., доктор юридичних наук, професор;

Кошинець В. В., доктор юридичних наук, доцент;

Кришевич О. В., кандидат юридичних наук, доцент;

Кудерміна О. І., доктор психологічних наук, доцент;

Максименко К. С., доктор психологічних наук, доцент;

Медведєв В. С., доктор психологічних наук, професор;

Охріменко І. М., доктор юридичних наук, професор;

Паства-Войцеховська Б., доктор філософії, доцент;

Савченко А. В., доктор юридичних наук, професор;

Хомчинські П., доктор філософії, доцент;

Цільмак О. М., доктор юридичних наук, професор

Матеріали подано в авторській редакції. Редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів статей. Відповідальність за їхню якість, а також відсутність відомостей, що становлять державну таємницю та службову інформацію, несуть особисто автори

Юридична психологія : наук. журн. / [редкол.: Ю. М. Чорноус (голов. ред.) та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – № 1 (26). – 108 с.

Адреса редакції:

пл. Солом'янська, 1,

м. Київ, Україна, 03035

Тел.: (097) 851-72-96

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

psychped.naiou.kiev.ua

**Ministry of Internal Affairs of Ukraine
National Academy of Internal Affairs**

LEGAL PSYCHOLOGY

Scientific magazine

1(26)'2020

**Journal is indexed in such databases
and search engines:**

- Index Copernicus International (ICV 2016 = N/I, ICV 2017 = 42.63, ICV 2018 = 56.26; ICV 2019 = W/T);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar (h-індекс – 8, i10-індекс – 5);
- Social Communications Research Center;
- The Vernadsky National Library of Ukraine;
- Electronic Repository NAIA

**Kyiv
2020**

Legal Psychology

1
(26)
2020

Ūridična psihologiã

Scientific magazine • Published semiannually • Established in 2007 • Founder – National Academy of Internal Affairs • State registration certificate series KB No. 21321-11121 ПП dated March 26th, 2015 • Included into the Ministry of Education and Science of Ukraine's law sciences special editions list by category «B» (order No. 409, dated March 17th, 2020) • Recommended by National Academy of Internal Affairs' Scientific Council (Record No. 16, dated July 7th, 2020)

Editorial board:

Chornous Yu., Doctor of Law, Professor (chief editor);

Barash Ye., Doctor of Law, Professor;

Kostytskyi M., Doctor of Law, Professor;

Koshchynets V., Doctor of Law, Associate Professor;

Kryshchynets O., Ph.D in Law, Associate Professor;

Kudermyna O., Doctor of Psychology, Associate Professor;

Maksymenko K., Doctor of Psychology, Associate Professor;

Madvediev V., Doctor of Psychology, Professor;

Okhrimenko I., Doctor of Law, Professor;

Pastva-Voitsekhovska B., Doctor of Philosophy, Associate Professor;

Savchenko A., Doctor of Law, Professor;

Khomchynski P., Doctor of Philosophy, Associate Professor;

Tsilmak O., Doctor of Law, Professor

The materials are presented in author's edition. The editorial board does not always share the views of the authors of the articles. Responsibility for their quality as well as the lack of information constituting state secret and official information are sponsored by the authors

Legal Psychology : scientific magazine / [editorial board: Yu. Chornous (chief editor) etc.]. – Kyiv : National Academy of Internal Affairs, 2020. – No. 1 (26). – 108 p.

Editors office address:

Ukraine, 03035, Kyiv

1, Solomianska square

Phone: (097) 851-72-96

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

КОСТИЦЬКИЙ М. В. Психологічні погляди Піфагора.....	7
KOSTYTYSKYI M. Psychological Views of Pythagoras	

ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ЧОРНОУС Ю. М. Психологічні основи реалізації тактичних прийомів	13
CHORNOUS Yu. Psychological Basics of Tactical Techniques Application	

ТИЩЕНКО О. І. Психолого-педагогічні умови патріотичного виховання студентів	22
TYSHCHENKO O. Psychological and Pedagogical Conditions Patriotic Education of Students	

ЛІСОВЕНКО А. Ф., ДОЛІНСЬКА Л. В. Специфіка ворожості й агресивності осіб, схильних до переживання заздрощів за різним типом.....	31
LISOVENKO A., DOLINSKA L. The Specifics of Hostility and Aggression of Persons Prone to Experiencing Envy of Various Types	

ЗАГОРСЬКА О. І. Психологічні особливості порушення обмежень щодо одержання подарунків	40
ZAHORSKA O. Psychological Features of Violation of Restrictions on Receiving Gifts	

БИЧКОВА С. С. Психологічні засади влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав	47
BYCHKOVA S. Legal and Psychological Principles of Arrangement of a Child whose Parents are Deprived of Parental Rights	

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	
---	--

ЦІЛЬМАК О. М., ЛЕФТЕРОВ В. О. Дисциплінованість як інтегральна професійно-психологічна якість поліцейського.....	55
TSILMAK O., LEFTEROV V. Discipline as an Integral Professional and Psychological Quality of a Police Officer	

МІЛОРАДОВА Н. Е. Застосування тренінгових технологій у професійній підготовці слідчих (на прикладі тренінгу «Психологія допиту»)	62
MILORADOVA N. Application of Training Technologies Within Investigators' Professional Training (on the Example of the «Interrogation Psychology» Training)	

ПАСЬКО О. М. Структурні компоненти готовності слідчого до професійної діяльності	70
PASKO O. Structural Components of Investigator's Readiness for Professional Activity	
НІКІТІНА-ДУДІКОВА Г. Ю. Тактика допиту малолітніх потерпілих від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості	77
NIKITINA-DUDIKOVA H. Tactics of Interviewing Minors who are Victims of Crimes against Sexual Freedom and Integrity	
ПРОЦЕНКО О. О. Роль і місце методу верифікації під час слідчого експерименту	85
PROTSENKO O. Role and Place of the Verification Method during the Investigative Experiment	
ОВЕРЧЕНКО Д. Г. Картка професійно важливих умінь поліцейських відділень превентивної комунікації	96
OVERCHENKO D. Card of Professionally Important Skills for Police Divisions of Preventive Communication	
ДО УВАГИ АВТОРІВ	103

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 340.15+340.12

doi: <https://doi.org/10.33270/03202601.7>

Костицький М. В. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, професор кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Психологічні погляди Піфагора

*Метою статті є спроба відновити належне місце психологічного вчення Піфагора в історії психології. У цьому контексті автор уточнює витoki психології, досліджуючи науковий спадок Піфагора – першого європейського мислителя, філософа, ученого, творця універсальної системи знань, де вперше було представлено і психологію. **Методологією дослідження** є заперечення автором «пірамідальності» методик наукового дослідження є науковець. Крім того, автор під час написання статті використав логічну методологію, а також метод герменевтики й історичний метод. Представлений матеріал вирізняється **науковою новизною**, оскільки в історії психології постать цього мислителя здебільшого оминають увагою. Згадок про Піфагора майже немає. **Висновки.** Відомості про творчу спадщину Піфагора суперечливі. Іноді стверджують, що він нічого не писав, в інших джерелах зазначено, що Піфагор написав три, шість, вісімнадцять трактатів. Однак фактом є те, що в усіх переліках його творів зазначено трактат «Про душу», текст якого до нас дійшов. Аналіз цього трактату дає підстави вважати Піфагора першовідкривачем психології та її місця в системі наук. Очевидно, що в низці інших питань Платон, Арістотель, Емпедокл, Демокріт та інші античні мислителі творчо використали спадщину Піфагора, зокрема й ту її частину, яка стосується психології.*

Ключові слова: психологія; душа; відчуття; мислення; свідомість; психіка.

Вступ

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в науковому пізнанні світу відбуваються неабиякі зміни. Якщо в останній чверті минулого століття вчені-гумантарії, серед яких і психологи, вважали, що ХХІ ст. буде «століттям психології», то завдяки дослідженням фізиків-теоретиків (Каку, 2012; Hawking, 2018) і розвитку комп'ютерних технологій було визначено першочергову проблему в науковому пізнанні – універсальний його характер й отримання цілісного, синтетичного знання завдяки інтеграції філософії, науки, культури, релігії. Психологія відіграє надзвичайно важливу роль, проте ХХІ століття стає часом всезагального синтезу пізнання та отриманого знання.

Показовим є те, що такий універсалізм вже панував 2,5 тис. років тому завдяки діяльності філософа, мислителя і мудреця Піфагора (Michell, 2011). Щоб краще зрозуміти сьогоднішній синтез, слід з'ясувати, як виглядав він у Піфагора.

Мета і завдання дослідження

Метою і завданнями дослідження є з'ясування та висвітлення психологічних поглядів Піфагора в його універсалістській, цілісній світоглядній системі. Піфагор – фундатор і перший європейський вчений, філософ, мислитель, який започаткував кілька десятків наук, зокрема, математику, фізику, астрономію, музикознавство, філософію, етику, державознавство, психологію тощо. Звісно,

психологія як самостійна наука виокремилася лише в ХІХ столітті. Тобто через 24 століття після Піфагора. Проте цей мислитель заклав основи психології (Hergenhahn, 2009). З поправкою на зазначену часову відстань та з огляду на тодішні соціальні культурологічні, релігійні, політичні обставини (наскільки ми можемо проникнути своїм поглядом в глибину віків), питання психології нерозривно пов'язані в той час з питаннями релігійними та філософськими (у Піфагора – ще й з езотеричними (Murphy, 1967). Тому цей мислитель, як і його наступники, послідовники й учні психіку нерозривно пов'язували з душею, яку трактували по-різному (Luchte, 2009).

Виклад основного матеріалу

Відтоді, як жив і творив Піфагор, минуло кілька тисяч років. В історії філософії, науки та психології це майже забута постать. І вітчизняні, й іноземні історики психології або зовсім не згадують Піфагора, або присвячують йому кілька рядків. І це попри те, що Платон, Арістотель, Демокріт та інші мислителі хоча й не були піфагорійцями, чимало запозичили в Піфагора (Malone, 2009; Ferrari, 2010).

Піфагора по праву слід вважати родоначальником європейської філософії, математики, психології, астрономії, фізики, мистецтва, теорії музики, етики, права, теорії державного управління, теології, астрономії, езотерики. Він першим в історії організував

школу як навчальний заклад, сформував основи навчання та виховання, створив піфагорійську общину як праобраз комуни, де її члени жили спільним життям зі спільним майном, спільно працювали й навчалися все життя. Світоглядну систему Піфагора вважають універсальною, оскільки немає жодної сфери суспільного, духовного, наукового та практичного життя, до якої «не доходили б руки» (і розум) Піфагора (Brumbaugh, 1952; Halapsis, 2016; Lipov, 2018).

Мислитель народився в VI ст. до н.е. Наводять різні роки народження філософа: 570, 576, 580 роки до н.е., а також різні місця – у Фінікії, на о. Самос (в Егейському морі (Греція), у м. Регія (в Італії)). Згідно з традицією, яка панувала в Стародавній Греції (Елладі), найталановитіші юнаки прямували з континентальної Греції чи з островів на навчання в Єгипет, Фінікію, Месопотамію. Такий вишкіл пройшли Солон, Фалес, Піфагор, Платон та ін. Щоправда, Піфагор почав наукові мандри з ознайомлення із вченням мілетців (Мала Азія), потім навчався у фінікійських, єгипетських, халдейських, вавилонських жерців. Він познайомився з пророком Заратуштрою (Зороастром) та зороастрійським ученням у Персії (Pifagor, 2001), мудрістю брахманів в Індії, де він був відомий під іменем Яваначарья, що означає «іонійський вчитель» (Blavatskaia, 1994). Цей процес тривав три десятиліття і лише у віці 50 років (за іншими даними – у 46) Піфагор повернувся на батьківщину на о. Самос і невдовзі перебрався у Велику Грецію (колонія на території Італії) у м. Кротон, де прожив кілька десятиліть. Тут він організував свою школу та «піфагорійську общину», у якій ретельно підбирав учнів та членів общини (Laertskiy, 1979). Так, навчання в школі було оригінальним і специфічним. Перші три роки кандидат проходив випробування, після цього наставав 5-річний термін мовчання та слухання лекцій вчителя із-за ширми. Лише після цього учня допускали до лекцій Піфагора. Кротонський період життя мислителя тривав не менше ніж три десятиліття. Унаслідок змови Кілона (одного з можновладців у Полісі) піфагорійську общину було знищено, піфагорійців переслідували. Але ще впродовж двох століть піфагорійське вчення передавали в Елладі та Римі. Головні причини несприйняття мудреця та його вчення полягали в:

– неготовності еллінського соціуму до такого високого рівня вчення Піфагора й вимог до тих, хто мав би його освоїти;

– прихильності Піфагора до аристократичної форми правління (державами, на його думку, мали би правити «аристократи духу», інтелектуали);

– тій обставині, за якою зрівняльна демократія в полісах Еллади культивувала середняків, «сіряків», які мали бути «як усі»; тому еліта,

вихована й навчена Піфагором, не могла бути сприйнята.

Універсальне вчення не сприйняли сучасники через складність, багатоманітність, заздрощі, погорду й егоїзм. Попри те, що Геракліт, Платон, Арістотель, Демокріт використовували творчу спадщину Піфагора, вони часто критикували його й іноді перекручували міркування мислителя. Так, Арістотель у «Метафізиці» пише, що піфагорійці бачачи в тілах, які сприймаються чуттєво, чимало властивостей, які є в числах, називали речі числами, але не такими, які існують окремо, а такими, з яких речі складаються (Aristotel, 1976). Хоча після Арістотеля таке твердження прийшло й до наших днів (так пишуть навіть автори сучасних підручників і посібників), однак були такі, хто культивував схожі вигадки за часів Піфагора. Його учениця, філософ і дружина Теано в трактаті «Про благочестя» стверджувала, що чимало еллінів думають, начебто Піфагор говорив, що все народжується з числа. Але це викликає здивування: як те, що навіть не існує, мислиться таким, що щось народжує. Він вважав, що все виникає не з числа, а відповідно до числа, так як числом можна визначити характеристики речі (Lebedev, 1989).

Попри ці особливості піфагорійського універсального вчення, єдності теорії і практики, нас цікавлять питання психології у вченні Піфагора. Звичайно, ці питання не було виокремлено в розділ чи книгу, вони нерозривно пов'язані з іншими (слід згадати, що першу диференціацію наукового знання здійснив Арістотель через два століття, а остаточно – у XVII ст. Рене де Карт). Психологія в античні часи нерозривно пов'язувалася з душею. Зрештою, назва науки, яка існує донині, є «психологія» (з гр. *ψύχη* – душа, *λόγος* – слово, вчення). На думку Піфагора, душа є уламком (частиною) ефіру; на відміну від тіла, вона безсмертна: розумне – безсмертне, решта – смертне. Оскільки те, від чого відкололася душа (ефір), безсмертне, то й душа теж безсмертна. Перехід душі з неба через атмосферу на землю вчиняється по волі Урана – бога Неба. Від нього, а також від інших богів, титанів і даймонів люди на певний час отримують нетлінну й безсмертну душу. Душа або втілюється в людину під час народження, або безтілесні душі перебувають у стані очікування, коли наступить момент утілення. Після народження людини душа прив'язана до тіла людини аж до смерті. У душі є її власна сила, досконала енергія розуму та слова (*λόγος*). Душа, що покинула тіло, може блукати й виглядати, як тіло (привид). Довколишнє середовище переповнене душами. Люди їх вважають даймонами; це вони посилають людям сни, хвороби, символи, видужання. Найважливішим у земному житті є

спрямувати душу до добра чи зла. І люди є щасливі тоді, коли душа стає доброю.

Душа в людському тілі, за Піфагором, розміщується від серця до головного мозку. Емоції містяться в серці, а свідомість й інтелект – у мозку. Тілесні відчуття є «краплями» від емоцій, свідомості й інтелекту. Думки є вітрами душі. Душа насичується кров'ю, а тому вени й артерії є її оковами. Коли ж вона перемаже їх і залишиться наодинці з собою, досягне спокою, то оковами її стають учинки й думки (Pifagor, 2001).

Питання, порушені Піфагором, не до кінця вирішені і в наш час. Ні медики, ні психологи не можуть відповісти на питання, коли у внутрішньоутробному періоді розвитку людини в неї з'являється усвідомлення та самоусвідомлення. Топографія розташування душі (психіки), її анатомія за Піфагором має механічний характер. Однак слід мати на увазі, що й досі немає відповіді на запитання: а де міститься людська душа, психіка, розум, мислення тощо.

У наш час поширеними стали наукові гіпотези про те, що людський мозок не є носієм психічного, розуму, свідомості, а є простим ретранслятором, комутатором між «вищою сферою», «ноосферою» чи Абсолютом і людським тілом. Упродовж історії неодноразовими були спроби поставити психічне поза людиною, як бачимо, і сьогодні такі ідеї знову стають актуальними.

Душа, чи психіка, за Піфагором, має декілька частин: усвідомлюючу, безсвідому, еротичну частину, тіні й личини. Будь-яка душа має і божественну частину, завдяки якій виникає спільність душ, зв'язок із друзями й поєднання з божеством. Душа має монадичну, ноїчну, чоловічу частину й діадичну, несвідому, жіночу, пристрасну, чуттєву, прив'язану до тілесного і матеріального. Обидві ці частини злиті у вселенській любові. Нус і сутність душі Піфагор визначав як одне (монада), оскільки він постійний, цілком подібний до себе і першопочатковий. Сутність (самість) – перший елемент будь-якої речі.

Нерозумна, безсвідома частина душі є безмежною, чисельною. Вона також ліва, крива, темна й зловна.

Розумна частина душі є досконалою енергією розуму й мови; вона гранична, світла, пряма, права і схильна до добра. Розумна частина душі ділиться на три частини: свідомість, інтелект, емоції. Свідомість й інтелект безсмертні. Емоції ж смертні.

Свідома частина відгороджується від внутрішнього світу несвідомого тінню, яка формується з того, що людину більше за все дратує в інших, викликає ненависть і стимулює до ворожості з ними. Цей внутрішній, смурний і

темний лик душі іноді з'являється людині в снах (Pifagor, 2001).

Спроба Піфагора структурувати психіку (душу) є надзвичайно цікавою. Показово, що в його баченні психіка (душа) має значно більше елементів, ніж сьогодні прийнято вважати в психології. Завдяки З. Фрейду, Е. Фромму, К. Г. Юнгу ми виокремлюємо свідоме, підсвідоме й безсвідоме. Очевидно, початок такої диференціації заклав Піфагор. З іншого боку, і сьогодні висловлюють міркування про «розміщення» душі є близькими до того, як про це стверджував Піфагор. Так, автори «Великої психологічної енциклопедії» (Almukhanova et al., 2007) вважають, що душа виникає в серці в момент появи тіла, будує та вирощує його і скрізь у ньому виявляє свою діяльність. Це цікаві міркування, проте їх не можна трактувати інакше, як гіпотетичні.

Покров душі, який захищає людей від зовнішнього світу, складається з того, якими вони хочуть здаватися, і того, яким конкретну людину хочуть бачити інші. І ця зовнішня личина буває оманлива.

Душа людини наділена такими рисами: здатністю до роздумів, почуттями, оцінками, чуттєвим відчуттям та інтуїцією.

Мислення повідомляє душі про існування речей і явищ, дає їм назви, уводять поняття та умовиводи, шукає істинне судження.

Почуття визначає цінність речей для людини, вимірює та обумовлює людські взаємини, повідомляє душі про прийнятність чи неприйнятність чогось, створює позицію (думку). Чуттєве відчуття повідомляє душу про присутність речі (яка дана у відчуттях), але не може сказати, що це, а тільки насолоджується чи страждає від дотичності. Відчуття загалом, як, наприклад, зорове, є дуже гарячою енергією. Очі – це ворота Сонця.

Інтуїція допомагає душі досягнути суті явищ і речей, які не дані у відчуттях, за допомогою внутрішнього сприйняття та безмірного безсвідомого. Вона дозволяє душі передбачити перебіг подій, не спираючись на життєвий досвід.

Прихід людини до життя схожий на зібрання людей на великому всенародному святі. Одні люди прийшли поспілкуватися з іншими, інші – щось дорожче продати, треті – продемонструвати тілесну силу й досягти слави, четверті, найбільш вільні, прийшли заради видовища, прекрасних предметів, величності слів і діянь, які можна споглядати на всенародних святах. Так і в звичайному житті: різні люди збираються завдяки несхожим інтересам. Напевно, Піфагор тут мав на увазі зміст і вияв індуїстської карми.

Деякі душі приходять у цей світ для благочиння, інші – для покарання. Тому складнощі є благом для людини, і не слід з нікого

знімати його ношу, вантаж його проблем, а, навпаки, варто допомагати звальювати ношу (проблеми) на людину (Pifagor, 2001).

Піфагор засвоїв учення єгипетських жерців й індуських брахманів про метасихоз – переселення душ, проповідував його своїм учням. Душа людини безсмертна, і зі смертю людини, у якій вона оселилася, переходить (чи втілюється) в якусь тварину (яка саме в цей момент народжується). Коли вона обійде всіх земних, морських і пернатих тварин, а можливо, і рослин, то знову повинна вселитися в тіло людини, яка народжується. Повний кругообіг душа здійснює за три тисячі років.

Однак Піфагор, якому бог Гермес дарував можливість пам'ятати про всі свої попередні втілення, був: до Троянської війни – Еталідом, під час цієї війни – Евфорбом, пізніше – Гермотитом Клазоменським, потім Пірром, зрештою – Піфагором. Це були втілення в людей, і тривав цей період менше ніж тисячу років. Тож душа, яка мандрувала через цих людей до Піфагора, не підпорядковувалася зазначеному вище порядку.

Піфагор виокремлював у душі людини три аспекти: розум (*nous*), розсуд (*phren*) і пристрасть (*thymos*). Розум і пристрасть є і в інших живих істот, а свідомість – лише в людини. Піфагор стверджував, що в серці локалізується пристрасть, у мозку – розум і свідомість, а зв'язки між ними є почуттями. Орієнтуючи душу на добро, мислитель стверджував, що вона не перебуває в спокої та рівним потічком не тече.

Піфагор, який уперше запропонував термін «космос» (першопочатково він означав порядок), пов'язував психічний стан людини зі світом природи, а природу – зі світом психічного. Закономірності одного виявлялися в іншому. Отже, зовнішній світ природи називався *макркосмосом*, а внутрішній світ людини – *мікркосмосом* (Rements, 2005). Вони взаємно схожі: їх стосується антична теологічна й філософська формула «як зверху, так і внизу». Уже згадувалося про трактат Арістотеля «Про душу», який деякі автори вважають першою відомою власне психологічною працею (Shygar, 2009). Проте вже за дві сотні років до цього Піфагор теж написав трактат «Про душу», про що було відомо і Платону, й Арістотелю, і Демокріту та іншим еллінським мислителям. Вони запозичували в Піфагора ідеї, тексти. Отже, вважати Платона або Арістотеля «першими» психологами безпідставно.

Побутує думка, що Піфагор нічого не писав. Однак Діоген Лаертський стверджував, що філософ написав три твори: «Про виховання», «Про державу», «Про природу». Гераклід

вважав, що Піфагор написав книгу у віршах «Про цілокупне», трактати «Священне слово», «Про душу», «Про благочестя», «Елофал, батько Епіхарма Косського» «Кротон». Завдяки учням мислителя цитати з його творів чи переповідання їхнього змісту свідчать про теми усних бесід (лекцій) Піфагора, зокрема: «Про дорічний діалект», «Про державний устрій»; «Про всезагальне», «Про душу», «Гімн числу», «Про Червоне море», «Очищення» тощо.

Наукова новизна

Наукова новизна матеріалу, викладеного в статті, полягає в тому, що вперше за останні кілька десятиліть в українській психології висвітлено питання про історичні витоки психологічної науки, зокрема в універсалістській системі Піфагора.

Висновки

Піфагор читав «лекції», писав трактати про психіку та психологію понад 2,5 тис. років тому. Але й досі дедалі частіше говорять і пишуть про вічність, безсмертність душі, її зв'язок з ноосферою, всезагальним інформаційно-енергетичним полем, Абсолютом тощо. За цей тривалий для науки час ні філософи, ні психологи, ні вчені-природничники майже не зрушили в розумінні душі, психіки та свідомості.

Душу й далі вважають нематеріальним і незалежним від тіла началом, внутрішнім світом людини. Поза межами психології поняття «душа» використовують як синонім понять «психіка» та «свідомість». Ототожнення душі із психікою та діяльністю мозку призводить до трактування свідомості як вищої інтегративної форми психіки (Stepanov, 2006).

Філософи в поясненні цих понять, зокрема «свідомості», зазначають, що це найважливіший компонент людської психіки; термін «психіка» вони взагалі ігнорують. Його немає навіть у багатотомних або «всесвітніх» філософських енциклопедіях. Свідомість як вияв психіки є предметом філософії. А саму психіку філософи ігнорують. Очевидно, невипадково.

Сьогодні філософи, психологи, психіатри, нейрофізіологи, соціологи й інші фахівці не можуть чітко відповісти на запитання, що є «душа», «психіка», «свідомість», а користуються тим, що про ці поняття сказали Платон, Арістотель, Демокріт і, звичайно, Піфагор. З останнього й почалася психологія, але розвинулася вона за такий значний проміжок часу неістотно, що зумовило значущість психологічного вчення філософа, мислителя, мудреця Піфагора в умовах сьогодення.

REFERENCES

- Almukhanova, A.B. (et al.). (2007). *Bolshaia psihologicheskaiia entsiklopediia [Great psychological encyclopedia]*. Moscow: EKSMO [in Russian].
- Aristotel (1976). *Sochineniia v 4 tomakh [Works in 4 volumes]*. (Vol. 1). Moscow: Mysl [in Russian].
- Blavatskaia, E.P. (1994). *Teosofskiy slovar [Theosophical Dictionary]*. Moscow: Zolotoy vek [in Russian].
- Brumbaugh, R.S. (1952). Genetic theory in the Pythagorean school. *Journal of Heredity*, 43(2), 86-88. doi: 10.1093/oxfordjournals.jhered.a106276.
- Ferrari, M. (2010). Review of the book "Psychology: Pythagoras to present" by J.C. Malone. *Canadian Psychology*, 51(3), 216. doi: 10.1037/a0020347.
- Halapsis, A.V. (2016). Viza na nebesa: Orfey, Pifagor i bessmertie [Visa to Heaven: Orpheus, Pythagoras and Immortality]. *ScienceRise*, 8(1), 60-65. doi: 10.15587/2313-8416.2016.75516 [in Russian].
- Hawking, S.W. (2018). *Brief answers to the big questions*. London: Hodder & Stoughton.
- Hergenhahn, B.R. (2009). *Pythagoras. An Introduction to the History of Psychology*. Belmont: Wadsworth, Sengage Learning Inc.
- Kaku, M. (2012). *Physics of the Future: How Science Will Shape Human Destiny and Our Daily Lives by the Year 2100*. Washington: Amazon. doi: 10.5860/choice.49-0926.
- Laertskiy, D. (1979). *O znizni, ucheniakh i izrecheniakh znamenitikh filosofov [About life, teachings and sayings of famous philosophers]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- Lebedev, A.V. (1989). *Fragmenty rannikh grecheskikh filosofov [Fragments of the early Greek philosophers]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Lipov, A.N. (2018). O "nesoizmerimyykh sushchnostiakh" v filosofii pifagoreytsev. K filosofskim osnovaniyam irratsionalnykh proporsiy v nauke i kulture [About "incommensurable essences" in the philosophy of the Pythagoreans. To the philosophical foundations of irrational proportions in science and culture]. *Filosofskaia mysl, Philosophical thought*, 11, 93-110. doi: 10.25136/2409-8728.2018.11.26855 [in Russian].
- Luchte, J. (2009). *Pythagoras and the Doctrine of Transmigration: Wandering Souls. Continuum: Studies in Ancient Philosophy* (1st ed.). London; Oxford: Bloomsbury Publ.
- Malone, J.C.Jr. (2009). *Psychology: Pythagoras to Present*. Cambridge: The Mit Pres.
- Michell, J. (2011). Qualitative research meets the ghost of Pythagoras. *Theory & Psychology*, 21(2), 241-259. doi: 10.1177/0959354310391351.
- Murphy, G. (1967). Pythagorean number theory and its implications for psychology. *American Psychologist*, 22(6), 423-431. doi: 10.1037/h0024694.
- Pifagor (2001). *Zolotoy kanon. Figury ezoteriki [Golden canon. Esoteric figures]*. Moscow: EKSMO-Press [in Russian].
- Rements, V.A. (2005). *Istoriia psikhologii: Starodavnii svit. Seredni viky. Vidrodzhennia [History of psychology: The ancient world. Middle Ages. Revival]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Shypar, V.B. (Ed.). (2009). *Psykholohichni tlymachnyi slovnyk naisuchasnishykh terminiv [Psychological explanatory dictionary of the most modern terms]*. Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].
- Stepanov, O.M. (2006). *Psykholohichna entsyklopediia [Psychological encyclopedia]*. Kyiv: Akademydav [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Большая психологическая энциклопедия / [А. Б. Альмуханова и др.]. М. : ЭКСМО, 2007. 544 с.
- Аристотель. Сочинения в четырех томах. М. : Мысль, 1976. Т. 1. 550 с.
- Блаватская Е. П. Теософский словарь. М. : Золотой век, 1994. 599 с.
- Brumbaugh R. S. Genetic theory in the Pythagorean school. *Journal of Heredity*. 1952. Vol. 43. Issue 2. P. 86–88. doi: 10.1093/oxfordjournals.jhered.a106276.
- Ferrari M. Review of the book «Psychology: Pythagoras to present» by J. C. Malone. *Canadian Psychology*. 2010. Vol. 51. Issue 3. P. 216. doi: 10.1037/a0020347.
- Халапсис А. В. Виза на небеса: Орфей, Пифагор и бессмертие. *ScienceRise*. 2016. № 8 (1). С. 60–65. doi: 10.15587/2313-8416.2016.75516.
- Hawking S. W. Brief answers to the big questions. London : Hodder & Stoughton, 2018. 256 p.
- Hergenhahn B. R. Pythagoras. *An Introduction to the History of Psychology*. 6th ed. Belmont : Wadsworth, Sengage Learning Inc., 2009. P. 34–35.
- Kaku M. Physics of the Future: How Science Will Shape Human Destiny and Our Daily Lives by the Year 2100. Washington : Amazon, 2012. 480 p. doi: 10.5860/choice.49-0926.
- Лаэртский Д. О Жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М. : Мысль. 1979. 620 с.
- Лебедев А. В. Фрагменты ранних греческих философов. М. : Наука, 1989. Ч. 1 : От этических теокосмогоний до возникновений атомистики. 576 с.
- Липов А. Н. О «несоизмеримых сущностях» в философии пифагорейцев. К философским основаниям иррациональных пропорций в науке и культуре. *Философская мысль*. 2018. № 11. С. 93–110. doi: 10.25136/2409-8728.2018.11.26855.
- Luchte J. Pythagoras and the Doctrine of Transmigration: Wandering Souls. *Continuum: Studies in Ancient Philosophy*. 1th ed. London ; Oxford : Bloomsbury Publ., 2009. 224 p.
- Malone J. C. Jr. *Psychology: Pythagoras to Present*. Cambridge : The Mit Press, 2009. 576 p.
- Michell J. Qualitative research meets the ghost of Pythagoras. *Theory & Psychology*. 2011. Vol. 21. Issue 2. P. 241–259. doi: 10.1177/0959354310391351.

Murphy G. Pythagorean number theory and its implications for psychology. *American Psychologist*. 1967. Vol. 22. Issue 6. P. 423–431. doi: 10.1037/h0024694.

Пифагор. Золотой канон. Фигуры эзотерики. М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. 448 с.

Ременць В. А. Історiя психологiї: Стародавнiй свiт. Середнi вiки. Вiдродження : навч. посiб. Київ : Либiдь, 2005. 916 с.

Психологiчний тлумачний словник найсучаснiших термiнiв / пiд кер. В. Б. Шипаря. Харкiв : Прапор, 2009. 672 с.

Психологiчна енциклопедiя / авт.-упоряд. О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.

Стаття надiйшла до редколегiї 23.01.2020

Kostytskyi M. – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Professor of the Department of Philosophy of Law and Legal Logic of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2093-2513>

Psychological Views of Pythagoras

*The **purpose** of this article is to clarify the origins of the history of psychology, to return to the person of the first European thinker, philosopher, scientist, creator of the universal system of knowledge where psychology was first presented. The **methodology** of this study is the author's denial of the «pyramidality» of methodologies and advocating a «horizontal» polymethodological approach, where the creator of the methodology and methodology of scientific research is the scientist himself (see the author's publications in the journal «Legal Psychology» No. 1 (7) in 2010, No. 2 (12) in 2012, No. 1 (15) in 2014, etc.). In addition, the author used a logical methodology in writing the article, as well as the method of hermeneutics and the historical method. The presented material is marked by **scientific novelty** because in the history of psychology the figure of this Thinker is mostly ignored. There is almost no mention of Pythagoras. **Conclusions:** information about the creative heritage of Pythagoras is contradictory. It is sometimes claimed that he did not write anything, other sources indicate that Pythagoras wrote three, six, eighteen treatises. However, the fact is that in all lists of his works there is a mention of the treatise «On the Soul», the text of which has come down to us. Analysis of this treatise gives grounds to consider Pythagoras the discoverer of psychology and its place in the system of sciences. It is believed that, as in many other matters, Plato, Aristotle, Empidocles, Democritus and other ancient thinkers creatively used the legacy of Pythagoras, including that part of it that relates to psychology.*

Keywords: psychology; soul; sensations; thinking; consciousness; psyche.

ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9:343.985

doi: <https://doi.org/10.33270/03202601.13>

Чорноус Ю. М. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9710-4858>

Психологічні основи реалізації тактичних прийомів

Метою статті є висвітлення сутності тактичних прийомів і виокремлення психологічних основ їх реалізації. **Методологія.** Методологічний інструментарій обрано відповідно до окресленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Визначальним є загальний діалектичний метод наукового пізнання реальних явищ, а також їхніх зв'язків з практичною діяльністю органів досудового розслідування, прокуратури та суду. З-поміж спеціальних методів дослідження застосовано такі: порівняльно-правовий – під час аналізу законодавства та наукових категорій; історико-правовий – з метою аналізу змісту понять «тактичний прийом», «психологічний вплив», розвитку наукових поглядів на деякі проблемні питання; системно-структурний – задля формулювання завдань, які виконують шляхом реалізації тактичних прийомів. **Наукова новизна** полягає у виокремленні психологічного механізму реалізації тактичних прийомів під час розслідування, запобігання кримінальним правопорушенням і судовому розгляду кримінальних проваджень (справ). Сформовано класифікацію тактичних прийомів у контексті спрямованості психологічного впливу осіб, що здійснюють кримінальне провадження: тактичні прийоми, які спрямовані на дотримання слідчим, прокурором, суддею доцільної лінії поведінки в умовах певної ситуації; тактичні прийоми, які спрямовані на управління проведенням процесуальної дії; тактичні прийоми, які спрямовані на управління учасниками процесуальної дії як об'єктами тактичного впливу. **Висновки.** Психологічний механізм реалізації тактичних прийомів передбачає: безпосередню чи опосередковану взаємодію між особою, яка здійснює кримінальне провадження, та її респондентами; їхню психологічну спрямованість, пов'язану з відтворенням події, що трапилася, актуалізацією забутого, викриттям неправди, пошуком прихованого; психологічний ефект від застосування прийомів (пов'язаний з необхідністю отримання правдивих показань, виявленням слідів кримінального правопорушення). Реалізація тактичних прийомів пов'язана із психологічним впливом на широке коло суб'єктів, здійснюється в різних формах за будь-яких ситуацій у кримінальному провадженні.

Ключові слова: кримінальне провадження; криміналістична тактика; криміналістика; тактичний прийом; психологічний вплив; психологічний контакт.

Вступ

Поняття «тактичний прийом» є невід'ємною складовою категоріального апарату науки криміналістики, зокрема її розділу криміналістична тактика. Це поняття неодноразово було предметом дослідження в наукових працях учених, а власне тактичні прийоми є робочим інструментарієм практиків у процесі розслідування, запобігання кримінальним правопорушенням і судовому розгляду кримінальних проваджень (справ). Однак погляди дослідників з позиції визначення поняття й змісту тактичних прийомів різняться, є відмінності щодо виконуваних за їх допомогою завдань. Недостатньо дослідженими є психологічні основи реалізації тактичних прийомів.

Удосконалення наукового підґрунтя застосовуваних тактичних прийомів має важливе значення для розвитку науки криміналістики, а формування практичних рекомендацій повинно сприяти ефективному виконанню завдань кримінального провадження. Окреслені обставини засвідчують актуальність досліджуваної проблематики.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні сутності тактичних прийомів і психологічних основ їх

реалізації. Досягнення окресленої мети передбачає виконання таких завдань: висвітлити поняття тактичних прийомів, їх сутність, завдання, види; виокремити психологічні основи використання тактичних прийомів; обґрунтувати специфіку застосування тактичних прийомів з метою розслідування, запобігання кримінальним правопорушенням та судовому розгляду кримінальних проваджень (справ).

Концептуальні засади використання тактичних прийомів було висвітлено в працях В. П. Бахіна, В. Г. Гончаренка, В. О. Коновалової, М. В. Костицького, В. С. Кузьмічова, В. Г. Лукашевича, Л. Д. Удалової, В. Ю. Шепітька. Деякі аспекти психологічного впливу під час кримінального провадження досліджували в кандидатських дисертаціях О. В. Бишевець, Н. В. Павлюк, Ф. М. Сокирана, О. В. Фунікової та ін.

Виклад основного матеріалу

Термін «тактика», запозичений із військової справи, трактують як складову воєнного мистецтва, зокрема теорію та практику підготовки й ведення бою; способи та прийоми, обрані для ведення бою. Зазвичай про тактику йдеться тоді, коли необхідно отримати перемогу над опонентом з викори-

станням «інтелектуальної зброї» (Kondratiev, 2004, p. 497).

Власне криміналістичну тактику вважають: 1) складовою науки криміналістики; 2) системою наукових положень; 3) сукупністю рекомендацій.

Як розділ науки криміналістики криміналістична тактика містить систему наукових положень і розроблених на їх підставі практичних рекомендацій з організації та планування досудового розслідування та судового розгляду, визначення оптимальної лінії поведінки осіб, які здійснюють кримінальне провадження, прийомів проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, спрямованих на встановлення обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, збирання та оцінку доказів (Piaskovskiy et al., 2020, p. 374-375).

Дослідник В. Ю. Шепітько зазначає, що нині завдання криміналістики можна розподілити залежно від теоретико-пізнавальних (розвиток теорії криміналістики) і прикладних проблем (наукові розробки для практики правозастосування). Завдання криміналістики має бути диференційовано відповідно до двох рівнів: 1) завдання, спрямовані на вдосконалення теорії криміналістики; 2) завдання, спрямовані на вдосконалення правозастосовної практики (Shepitko, 2018, p. 7).

Зазначений висновок є актуальним також для криміналістичної тактики, в якій головне місце належить тактичному прийому – як науковій категорії та практичному «інструментарію» виконання завдань кримінального провадження.

Розглядаючи тлумачення терміна «тактичний прийом» у криміналістиці, вважаємо доцільним, щоб воно ґрунтувалося на визначенні, запропонованому В. Ю. Шепітьком, стосовно тактичного прийому як способу здійснення процесуальної дії, спрямованого на виконання її конкретного завдання, заснованого на психологічному механізмі її реалізації, що є найбільш раціональним та ефективним у певних ситуаціях (Shepitko, 2002, p. 37).

Однак у літературі знаходимо й інші визначення тактичного прийому.

Зокрема, О. В. Москаленко обстоює думку, що тактичний прийом – це раціональний і допустимий (тобто законний, етичний, науково обґрунтований, що має ознаку вибірковості) спосіб дії, який обирає слідчий чи інша уповноважена особа, що проводить розслідування, з огляду на конкретну слідчу ситуацію, який застосовується з метою раціонального й ефективного провадження розслідування (Moskalenko, 2017, p. 109).

Під час аналізу цього визначення, виникає кілька запитань.

По-перше, вважаємо, що поза увагою автора залишилася така вимога до тактичного прийому, як «пізнавальна цінність». Цілком слушним є

зауваження вчених, що розслідування злочину – це пізнавальна діяльність, спрямована на встановлення обставин, пов'язаних зі злочинною дією. Власне система пізнавальних дій у криміналістичному пізнанні також має свої закономірності (Terekhovich, & Nimande, 2018, p. 37-38).

По-друге, слід з'ясувати, чи обмежується застосування тактичного прийому визначеними автором межами «провадження розслідування».

Застосування тактичного прийому підпорядковано досягненню завдань кримінального провадження. Отже, межі діяльності з використання тактичних прийомів є змістовно ширшими й охоплюють діяльність з розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень (ст. 2 КПК України). Слід зауважити про важливе значення запобіжної (попереджувальної) функції органів, що здійснюють кримінальне провадження.

Науковець В. А. Журавель зазначає, що об'єктно-предметна сфера криміналістики охоплює двоєдиний об'єкт дослідження – злочинну діяльність (поведінку) та її наслідки, що відображуються в джерелах інформації (матеріальних та ідеальних слідах), і діяльність з виявлення, розслідування, попередження кримінальних правопорушень та судового розгляду кримінальних правопорушень (справ) (Zhuravel, 2017, p. 127).

Дослідник В. В. Юсупов обстоює думку, що система криміналістичної науки ґрунтується на двоєдиному об'єкті її вивчення, яким є злочинна діяльність і діяльність з розслідування кримінальних правопорушень, їх судового розгляду та запобігання злочинам (Yusupov, 2019, p. 83).

Вивчення наукових праць засвідчує про об'єктивне розширення меж предмета криміналістики, що впливає на реалізацію криміналістичних засобів, методів і, зокрема, тактичних прийомів. Наприклад, вчені розглядають специфіку використання тактичних прийомів з метою здійснення профілактики кримінальних правопорушень (Tomun, 2019).

У законодавчих і наукових джерелах знаходимо терміни як «попередження», «профілактика», так і «запобігання». Зокрема, у КПК України йдеться про «попередження вчинення злочину» (ч. 1 ст. 482 КПК України), однак поряд із цим законодавець веде мову про «запобігання тяжкому чи особливо тяжкому злочину» (ч. 2 ст. 14 КПК України), «запобігання кримінальному правопорушенню» (ст. 148, ст. 152 КПК України), «запобігання вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину» (ст. 250 КПК України) тощо.

Тлумачний словник української мови визначає «запобігати» як «не допускати, заздалегідь відвертати щось неприємне, небажане», а «попереджати» – «наперед повідомляти когонебудь про щось, своєчасними заходами

запобігати здійсненню або виникненню чогонебудь, переважно небажаного» ("Akademichnyi tlumachnyi slovnyk").

Обидва терміни мають право на життя. Однак ми поділяємо позиції В. В. Голіни щодо тлумачення терміна «запобігання» (Holina, 2017, р. 157) і вважаємо, що тактичні прийоми та їх комплекси застосовують з метою запобігання вчиненню кримінальних правопорушень.

Слід з'ясувати, хто є суб'єктом застосування тактичних прийомів. Відповідно до низки наукових праць, ідеться про слідчого. Вважаємо доцільним прислухатися до В. Ю. Шепітька, який обстоює думку про те, що в змагальному кримінальному процесі суб'єктом застосування криміналістичних знань може бути не лише слідчий, а й сторони кримінального провадження, інші суб'єкти, наділені відповідними повноваженнями (процесуальний керівник, детектив, слідчий суддя та ін.), а також суд (Shepitko, 2017, р. 9).

Виконуючи свої обов'язки, для реалізації поставлених завдань вони застосовують тактичні прийоми. З огляду на зміни кримінального процесуального законодавства, що позначилися на розширенні кола суб'єктів, які уповноважені на виконання завдань кримінального провадження, може йтися про «осіб, що здійснюють кримінальне провадження» як суб'єктів застосування тактичних прийомів.

Сформулювати вичерпний перелік тактичних прийомів неможливо. Умовно їх можна класифікувати за такими підставами: 1) залежно від змісту та призначення: пізнавальні, управлінські, організаційно-технічні; 2) з позиції послідовності виконуваних тактичних завдань: початкові (вихідні), проміжні, кінцеві; 3) за видом слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій: тактичні прийоми огляду, допиту, затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину тощо; 4) за діапазоном використання: тактичні прийоми, що застосовують під час проведення однієї або кількох процесуальних дій; 5) за об'єктом спрямованості: тактичні прийоми, спрямовані на здійснення впливу на людину чи дослідження матеріального середовища; 6) за змістом інформації: тактичні прийоми, що ґрунтуються на словесній, матеріалізованій, логіко-розумовій інформації (Shepitko, 2002, р. 61-62; Piaskovskyi et al., 2020, р. 383-384).

Окреслена, а також інші класифікації тактичних прийомів засвідчують про їх різноманітність. Водночас спільним для тактичних прийомів є їх психологічне підґрунтя, виражене в психологічному механізмі реалізації.

Вчені-психологи зазначають, що за своєю сутністю психологічний вплив – це «проник-

нення» однієї особи (або групи осіб) у психіку іншої особи (або групи осіб). Такий вплив на психічний стан, думки, почуття та дії іншої людини здійснюється винятково за допомогою застосування психологічних засобів (вербальних або невербальних). Психологічний вплив має зовнішнє (стосовно реципієнта) походження і, якщо буде сприйнятий ним, приводить до зміни конкретних психологічних регуляторів певної активності людини (Nikolaïenko, S., & Nikolaïenko, Sv., 2011).

У наукових працях цілком обґрунтовано зазначено про психологічний вплив, що притаманний сутності тактичного прийому й реалізується за будь-яких ситуацій – конфліктних і безконфліктних.

В. Ю. Шепітько зауважує, що термін «психологічний вплив» вказує на його цільове призначення – психіку людини. Вченим визначені місце та зміст психологічного впливу в тактичному прийомі, зокрема: 1) тактичний прийом є носієм психологічного впливу. Він є технологічною стороною застосування психологічних методів впливу. Тактичні прийоми є формою реалізації психологічного впливу; 2) психологічні методи впливу не можуть бути застосовані поза тактичними прийомами. Тобто тактичні прийоми є формою реалізації психологічного впливу (Shepitko, 2002, р. 68).

Наприклад, в умовах безконфліктної ситуації доцільним є застосування таких тактичних прийомів психологічного впливу: передання інформації (надання психологічної допомоги шляхом нагадування, активізації мислення та пам'яті з метою відновлення й відтворення сприйнятих обставин); стимулювання позитивних рис особи; залучення особи до співпраці шляхом активізації її емоцій і почуттів; сприяння пригадуванню учасниками забутих обставин за допомогою асоціацій схожості, суміжності, протилежності, перефразування, роз'єднання, перегляду; відновлення асоціативних зв'язків; відтворення обставин сприйняття; зняття розподілу уваги шляхом її акцентування; активізація установок в емоційно-вольовій сфері.

За умови конфліктної ситуації застосування тактичних прийомів стає ускладненим унаслідок протидії учасника, тому діяльність слідчого, прокурора, суду насамперед спрямовано на подолання його негативної установки.

У такому разі доцільним є застосування тактичних прийомів бесіди, вільної розповіді з подальшою деталізацією показань, використання позитивних якостей учасника, створення ефекту «незаповненості», раптовості тощо.

Науковець М. В. Костицький зазначає, що у свідомості особи, яка приховує певні обставини,

є дві моделі: реальна та вигадана. Під час вільної розповіді їх змішування не відбувається, проте з ускладненням та активізацією рівня впливу на особу застосовуваних слідчим психологічних методів збільшується ймовірність змішування цих моделей, їх деталей та ознак. Ускладнення завдань, їх варіювання спричиняє в особи плутанину викладу, порушує логічність інформації, викриває неузгодженість та обмовки (Kostitskiy, 1981, p. 41-42).

Наприклад, з огляду на проведення вербальних слідчих (розшукових) дій (допиту й одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб), на початковому етапі слідчий, прокурор, суддя мають з'ясувати психологічні чинники, що можуть допомогти з'ясувати ймовірні причини надання недостовірних показань учасниками кримінального провадження, допомогти пригадати обставини події сумлінних допитуваних. Окреслені обставини можуть мати різні причини, проте психологічні чинники є підґрунтям застосовуваних тактичних прийомів.

Проведення одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб передбачає психологічний вплив учасників один на одного (здебільшого на рівні стресу) унаслідок зіткнення інтересів осіб. Під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії рекомендовано повідомити ймовірно сумлінних учасників про ймовірні психологічні складнощі (погрози, тиск), що можуть виникнути в процесі її проведення, та поінформувати про заходи забезпечення безпеки, надати рекомендації, які дадуть змогу попередити негативний вплив. Попередня психологічна підготовка посилює вольові риси сумлінного допитуваного з метою попередження негативного впливу. У процесі проведення одночасного допиту учасники візуально спостерігають і впливають один на одного своєю поведінкою, жестами, інтонацією (Zhaldak, 2019, p. 203).

Психологічний вплив також притаманний для проведення невербальних слідчих (розшукових) дій, зокрема огляду, обшуку.

Специфічним є психологічний вплив під час проведення обшуку, оскільки проведення такої слідчої (розшукової) дії передбачає можливість застосування примусу, обмеження прав і свобод людини. З цього приводу О. Я. Переверза й Т. Р. Гуменникова пропонують навчати студентів-юристів психологічних аспектів обшуку. Слід акцентувати на тому, що в процесі обшуку учасники виходять із зони психологічного комфорту, що зумовлено часовими обмеженнями, напруженістю обстановки, суб'єктивним ставленням до осіб та обставин, у яких проводять обшук. Доцільно вивчати вияви поведінки, зумовлені характерологічними

особливостями осіб і властивостями їх темпераменту (Pereverza, & Humennykova, 2019, p. 235).

Психологічний вплив супроводжує проведення слідчих (розшукових) дій складного (змішаного) характеру: пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту, залучення експерта й проведення експертизи.

Наприклад, процес пред'явлення особи для впізнання викликає в учасників слідчої (розшукової) дії переживання та психологічний дискомфорт.

Специфіка розслідуваного кримінального правопорушення може посилювати психологічний вплив застосовуваних тактичних прийомів. А. І. Кунтій, дослідивши практику розслідування умисних вбивств, учинених у стані сильного душевного хвилювання, встановив, що під час проведення слідчого експерименту з підозрюваним, який не пригадає своїх дій щодо вчиненого ним злочину, слідчому слід застосовувати тактичний прийом, який ґрунтується на вченні психології про залежність спогадів від діяльності людини. Сутність його полягає в тому, що особа на пропозицію слідчого відтворює на місці лише те, що запам'ятала. У процесі такого відтворення здебільшого можна так оживити пам'ять особи, що слідчий отримує детальні відомості про, здавалося б, зовсім забуті факти. Водночас особа не тільки пригадає певні факти, а й коригує їх, відкидаючи все те, що не відповідає реальній обстановці, дещо уточнює, обґрунтовує дані, повідомлені під час допиту. Участь на місці спеціаліста в галузі психології є обов'язковою. Під час перевірки слід спостерігати за тим, щоб дії особи були самостійними, без підказування та навідних запитань з боку інших учасників (Kuntii, 2019, p. 395).

Крім того, інші процесуальні дії, зокрема заходи забезпечення кримінального провадження (виклик слідчим, прокурором, судовий виклик і привід; тимчасовий доступ до речей та документів; затримання тощо), також проводять із застосуванням тактичних прийомів, що мають психологічний вплив. Це стосується також судових дій, які проводять під час судового розгляду (допит і перехресний допит обвинуваченого, свідка, потерпілого, експерта, дослідження речових доказів, огляд на місці тощо).

Низка заходів, які за своєю сутністю є психологічним впливом, визначені КПК України: залучення понять; обов'язок учасників ознайомитися з протоколом слідчої (розшукової) дії, засвідчити викладену інформацію.

Нині вчені обґрунтували, що психологічний вплив здійснюють тактичні прийоми, які ґрунтуються на невербальній інформації.

В. В. Тіщенко й О. П. Ващук обстоюють думку, що невербальне спілкування відбувається за допомогою міміки, жестів і пантоміміки, через тілесні сенсорні контакти. Тактичне значення невербальної інформації полягає в тому, що вона сприяє діагностиці психологічного стану учасника слідчої (розшукової) дії, допомагає встановити психологічний контакт, сприяє виявленню інформаційної обізнаності та правдивості (неправдивості, приховування) учасника слідчої (розшукової) дії, допомагає вибрати ефективні тактичні прийоми (їх комбінації) для належного психологічного впливу на конкретну особу, сприяє виявленню рівня протидії з боку учасника слідчої (розшукової) дії розслідуванню злочину тощо (Tishchenko, & Vashchuk, 2019, p. 174).

Раптовість, яку забезпечують під час проведення низки слідчих (розшукових) дій, у психологічному аспекті є впливом, спрямованим на створення несподіванки для учасників. За умов протидії розслідуванню раптове застосування тактичних прийомів обумовлює в несумлінного учасника стан розгубленості, руйнування підготовленого варіанта поведінки, викриття неправдивого алібі.

Слід акцентувати увагу на тактичних прийомах, що застосовують з метою встановлення психологічного контакту. Деякі дослідники визначають встановлення психологічного контакту як тактичний прийом (Zemlianyi, 2019, p. 338), інші (Braverman, 2019, p. 65) розглядають його як психологічний процес з певною специфікою вияву на кожному етапі.

Окреслені позиції є неточними. Встановлення психологічного контакту – це завдання, яке постає за умови проведення слідчих (розшукових), інших процесуальних дій, а досягається шляхом застосування системи тактичних прийомів (тактичних комбінацій) психологічного впливу. Передумовою встановлення психологічного контакту є комплексне вивчення особи, з якою буде проведено таку дію, зокрема психологічне, а також аналіз ситуації, що склалася в кримінальному провадженні.

За результатами досліджень Ф. М. Сокирана та М. Ф. Сокирана, тактичні прийоми психологічного впливу доцільно поділити на блоки: естетичний, процесуальний, етичний, тактико-криміналістичний, психологічний. До тактико-криміналістичного блоку прийомів належать: переконання; виявлення злочинної обізнаності (психологічний експеримент щодо визначення злочинної обізнаності); раптовість; створення видимості обізнаності слідчого (перебільшена, применшена); часткове повідомлення інформації; використання суперечностей у показаннях

осіб, між показаннями та іншими доказами; повідомлення результатів експертиз тощо (Sokyrin, F.M., & Sokyrin, M.F., 2014, p. 49-50). Виокремлення цих блоків є умовним, однак класифікація, запропонована вченими, дає змогу уявити доволі широкий діапазон тактичних прийомів психологічного впливу.

Процес здійснення психологічного впливу під час реалізації тактичних прийомів передбачає декілька етапів: діагностування психологічного стану особистості; вибір послідовності застосування заходів психологічного впливу; застосування психологічного впливу; оцінка результатів психологічного впливу; оцінка доказового значення отриманої інформації (Konovalova, 1973, p. 107).

Отже, психологічний вплив є постійним джерелом формування тактичних прийомів, і власне тактичні прийоми є носіями психологічного впливу.

Наукова новизна

Психологічний вплив об'єктивно притаманний діяльності з розслідування, запобігання кримінальним правопорушенням і судовому розгляду кримінальних проваджень (справ). Свого практичного відображення він набуває під час реалізації тактичних прийомів у процесі виконання поставлених завдань кримінального провадження. За таких умов застосування тактичних прийомів передбачає ретельну підготовку слідчого, прокурора, судді, що охоплює перевірку їх відповідності правовим і морально-етичним нормам; оцінку можливого тактичного ризику та його виправданість; прогнозування поведінки учасників; визначення заходів на випадок невідкладності дій і виходу ситуації з-під контролю; використання отриманих результатів.

Психологічний механізм реалізації тактичного прийому передбачає:

– безпосередню чи опосередковану взаємодію між особою, яка здійснює кримінальне провадження, та її респондентами;

– його психологічну спрямованість, пов'язану з відтворенням події, що трапилася, актуалізацією забутого, викриттям неправди, пошуком прихованого;

– психологічний ефект від використання тактичного прийому (пов'язаний з необхідністю отримання правдивих показань, виявленням слідів кримінального правопорушення).

До критеріїв допустимості тактичних прийомів належать: законність, науковість, вибірковість, пізнавальна цінність, етичність.

У контексті дотримання критеріїв допустимості тактичних прийомів розрізняють психологічний вплив і психологічний тиск.

Зокрема, не відповідають критеріям допустимості в кримінальному провадженні такі види психологічного тиску, як психологічний напад і психологічний примус, що вчені розглядають як «варварський психологічний вплив» (Bohuslavska, 2016, p. 204-205).

Водночас психологічний вплив, зазначає В. С. Кузьмічов, у процесі проведення слідчих дій є закономірним, оскільки його застосування відповідає сутності слідчої діяльності, проте в контексті законоположень, що не допускають обману, фальсифікації, приниження людської гідності й обмеження законних прав (Kuzmichov, 2000, p. 23).

Для того щоб психологічний вплив був допустимим, мають бути дотримані такі засади: інформація, яку повідомляють учаснику процесуальної дії, не повинна містити завідомо неправдивих даних; особа має право вільно обирати лінію своєї поведінки; особі має бути надано повну інформацію про її права та обов'язки; заборонено тактичні прийоми, які становлять загрозу фізичному чи психічному здоров'ю людини.

Тактичні прийоми, з огляду на спрямованість психологічного впливу осіб, які здійснюють кримінальне провадження, може бути класифіковано так: тактичні прийоми, спрямовані на дотримання слідчим, прокурором, суддею доцільної лінії поведінки в умовах певної ситуації; тактичні прийоми, спрямовані на управління проведенням процесуальної дії; тактичні прийоми, спрямовані на управління учасниками процесуальної дії як об'єктами тактичного впливу.

За своєю сутністю кожен тактичний прийом є носієм психологічного впливу. Реалізація психологічного впливу в кримінальному провадженні полягає в застосовуванні тактичних прийомів чи їх комплексів (тактичних комбінацій). Тобто психологічний вплив, за умови дотримання критеріїв допустимості, характеризує діяльність з розслідування, запобігання кримінальним правопорушенням і судовому розгляду кримінальних проваджень (справ).

Висновки

Влучно зазначає І. І. Кохутич, що взаємодія криміналістики з іншими науками дає їй змогу пристосувати методи останніх для розслідування та судового розгляду злочинів, вивчаючи шляхи й способи застосування їх здобутків у практичній діяльності. Її можна розглядати як своєрідний канал, за допомогою якого здійснюється наукове забезпечення втілення досягнень науково-технічного прогресу в протидію злочинності. Застосовуючи природничі й гуманітарні знання, криміналістика стала своєрідною енциклопедією, яку використовують для досягнення мети й виконання завдань кримінального провадження, і обсяг цієї енциклопедії постійно зростає (Kohutysh, 2019, p. 36-37).

Розроблення тактичних прийомів та їхніх комплексів має відбуватися із залученням досягнень психології, що є живильним джерелом розвитку криміналістичного наукового знання та знаходить конкретне практичне відображення під час виконання практичних завдань кримінального провадження.

REFERENCES

- Akademichnyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy [Academic Interpretative Dictionary of the Ukrainian Language]. (n.d.). *sum.in.ua*. Retrieved from <http://sum.in.ua/s> [in Ukrainian].
- Bohuslavska, O.H. (2016). Psykholohichni vplyv ta zasoby protydyi nebazhanomu vplyvu: praktychni aspekty [Psychological Impact and Remedies: Practical Aspects]. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii, Humanities Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Academy*, 67, 203-213. doi: <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2016.86757> [in Ukrainian].
- Braverman, S.S. (2019). Analiz suchasnykh pidkhodiv do pidvysychennia efektyvnosti provedennia dopytu pid chas dosudovoho rozsliduvannia [An analysis of current approaches to improving the effectiveness of interrogation during pre-trial investigation]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 1(24), 62-68. Retrieved from <https://psychped.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/1110>. doi: <https://doi.org/10.33270/03192401.62> [in Ukrainian].
- Holina, V.V. (2017). Obiekt zapobihannia zlochynnosti yak fundamentalna kryminolohichna problema [The object of crime prevention as a fundamental criminological problem]. *Problemy zakonnosti, Problems of legality*, 138, 151-160. doi: 10.21564/2414-990x.138.103952 [in Ukrainian].
- Kohutysh, I.I. (2019). Pro aktualizatsiiu filosofskoho aspektu rozvytku zahalnoi teorii ta metodolohii kryminalistyky [On the actualization of the philosophical aspect of the development of the general theory and methodology of criminology]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza, Forensics and forensics*, 64, 35-48. doi: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.01> [in Ukrainian].
- Kondratiev, Ya.Yu. (Eds.). (2004). *Slovnyk spetsialnykh terminiv pravookhoronnoi diialnosti [Dictionary of Special Terms of Law Enforcement]*. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav Ukrainy [in Ukrainian].

- Konovalova, V.E. (1973). *Organizatsionnye i psikhologicheskie osnovy deiatelnosti sledovatel'ia* [Organizational and psychological foundations of the investigator]. Kiev: RIO MVD USSR [in Russian].
- Kostitskiy, M.V. (1981). *Psikhologicheskie metody v borbe s pravonarusheniiami* [Psychological methods in the fight against offenses]. Kiev: Vyshcha shk. [in Russian].
- Kuntii, A.I. (2019). Taktyka slidchoho eksperymentu pid chas rozsliduvannia umysnoho vbyvstva, vchynenoho v stani sylnoho dushevnoho khvyliuvannia [The tactics of an investigative experiment in the investigation of premeditated murder in a state of intense emotional excitement]. *Porivnialno-analitychne pravo, Comparative analytical law*, 4, 393-396. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0390/2019.4.10> [in Ukrainian].
- Kuzmichov, V.S. (2000). *Kryminalistychnyi analiz rozsliduvannia zlochyniv* [Forensic analysis of crime investigation]. Kyiv: NAVSU; Pravnyk [in Ukrainian].
- Moskalenko, O.V. (2017). Taktychni pryiom u systemi kryminalistychnoi taktyky: kryterii yoho dopustymosti [Tactical admission in the system of forensic tactics: criteria for its admissibility]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody, Proceedings of the Kharkiv National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda*, 26, 102-110. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.884298> [in Ukrainian].
- Nikolaienko, S., & Nikolaienko, Sv. (2011). Katehoriia psykhoholichnoho vplyvu v psykhologii [Psychological Impact Category in Psychology]. *Svitohliad - Filosofiia - Relihiia, Worldview - Philosophy - Religion*, 1(1), 76-85. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39499/09-Nikolaienko2.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Pereverza, O.Ya., & Humennykova, T.P. (2019). Deiaki protsesualni ta taktyko-psykhoholichni aspekty zdiisnennia obshuku za uchastiu zakhysnyka: pidhotovka do yurydychnoi praktyky [Some procedural and tactical and psychological aspects of conducting a search involving a lawyer: preparation for legal practice]. *Pravo i suspilstvo, Law and Society*, 3, 229-236. doi: <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-1-38> [in Ukrainian].
- Piaskovskiy, V.V., Chornous, Yu.M., & Samodin, A.V. (et al.). (2020). *Kryminalistyka* [Criminalistics]. V.V. Piaskovskiy (Eds.) (2nd ed., rev.). Kyiv: Pravo [in Ukrainian].
- Shepitko, V. Yu. (2002). *Teoriia kriminalisticheskoy taktiki* [Theory of forensic tactics]. Kharkov: Grif [in Russian].
- Shepitko, V.Yu. (2017). Tsilove pryznachennia kryminalistychnykh znan i prahnennia do yevropeyskykh standartiv u protydii zlochynnosti [The purpose of forensic knowledge and the pursuit of European standards in combating crime]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky, Theory and Practice of Forensics and Forensics*, 17, 4-11. doi: <https://doi.org/10.32353/khrife.2017.01> [in Ukrainian].
- Shepitko, V.Yu. (2018). Kryminalistyka yak systema naukovykh znan v umovakh hlobalnykh zahroz i transformatsii zlochynnosti [Forensic science as a system of scientific knowledge in the face of global threats and transformation of crime]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky, Theory and Practice of Forensics and Forensics*, 18, 4-9. doi: <https://doi.org/10.32353/khrife.2018.01> [in Ukrainian].
- Sokyran, F.M., & Sokyran, M.F. (2014). Kharakterystyka taktychnykh pryiomiv psykhoholichnoho vplyvu u kryminalistychnii diialnosti slidchoho [Characteristics of tactical techniques of psychological influence in the forensic activity of the investigator]. *Kryminalistychnyi visnyk, Forensic Bulletin*, 1(21), 49-52 [in Ukrainian].
- Terekhovych, V.N., & Nimande, E.V. (2018). Sushchnost kriminalisticheskoy taktiki [The essence of forensic tactics]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky, Theory and Practice of Forensics and Forensics*, 18, 35-44. doi: <https://doi.org/10.32353/khrife.2018.04> [in Russian].
- Tishchenko, V.V., & Vashchuk, O.P. (2019). Spryniattia ta vykorystannia verbalnoi ta neverbalnoi informatsii pid chas provedennia slidchykh (rozshukovykh) dii [Perception and use of verbal and non-verbal information during investigative (investigative) actions]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza, Forensics and forensics*, 64, 169-179. doi: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.1> [in Ukrainian].
- Tomyn, S.V. (2019). Vykorystannia taktychnykh pryiomiv dopytu z metoiu profilaktyky kryminalnykh pravoporushen [Use of tactical interrogation techniques to prevent criminal offenses]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza, Forensics and forensics*, 64, 320-331. doi: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.28> [in Ukrainian].
- Yusupov, V.V. (2019). Predmet kryminalistyky yak systemoutvoriuiuchy chynnyk kryminalistychnykh znan [The subject of forensics as a system-forming factor of forensic knowledge]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Law Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 2(18), 79-85. doi: <https://doi.org/10.33270/04191802.79> [in Ukrainian].
- Zemlianyi, D.L. (2019). Taktychni osoblyvosti dopytu pidozriuvanoho [Tactical features of the interrogation of the suspect]. *Porivnialno-analitychne pravo, Comparative analytical law*, 4, 336-339. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0390/2019.4.92> [in Ukrainian].
- Zhaldak, I.A. (2019). Aktualni pytannia taktyky odnochasnoho dopytu dvokh chy bilshe vzhe dopytanykh osib [Topical issues of tactics of simultaneous interrogation of two or more interrogated persons]. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava, Scientific Bulletin of Public and Private Law*, 1, 304-311. doi: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.1-1.3> [in Ukrainian].
- Zhuravel, V.A. (2017). Obiekt i predmet kryminalistyky [Object and subject of forensic science]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy, Bulletin of the National Academy of Law of Ukraine*, 3(90), 120-132. Retrieved from <http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/323242422-120-132.pdf> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s>.
- Богуславська О. Г. Психологічний вплив та засоби протидії небажаному впливу: практичні аспекти. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2016. № 67. С. 203–213. doi: <https://doi.org/10.30839/2072-7941.2016.86757>.
- Баверман С. С. Аналіз сучасних підходів до підвищення ефективності проведення допиту під час досудового розслідування. *Юридична психологія*. 2019. № 1 (24). С. 62–68. URL: <https://psychped.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/1110>. doi: <https://doi.org/10.33270/03192401.62>.
- Голіна В. В. Об'єкт запобігання злочинності як фундаментальна кримінологічна проблема. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 138. С. 151–160. doi: [10.21564/2414-990x.138.103952](https://doi.org/10.21564/2414-990x.138.103952).
- Когутіч І. І. Про актуалізацію філософського аспекту розвитку загальної теорії та методології криміналістики. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. Вип. 64. С. 35–48. doi: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.01>.
- Словник спеціальних термінів правоохоронної діяльності / [Я. Ю. Кондратьєв та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2004. 560 с.
- Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. Киев : РИО МВД УССР, 1973. 123 с.
- Костицкий М. В. Психологические методы в борьбе с правонарушениями. Киев : Вища шк., 1981. 51 с.
- Кунтій А. І. Тактика слідчого експерименту під час розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 393–396. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0390/2019.4.10>.
- Кузьмічов В. С. Криміналістичний аналіз розслідування злочинів : монографія. Київ : НАВСУ ; Правник, 2000. 450 с.
- Москаленко О. В. Тактичний прийом у системі криміналістичної тактики: критерії його допустимості. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2017. Вип. 26. С. 102–110. (Серія «Право»). doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.884298>.
- Ніколаєнко С., Ніколаєнко Св. Категорія психологічного впливу в психології *Світосгляд – Філософія – Релігія*. 2011. № 1 (1). С. 76–85. URL: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39499/09-Nikolaenko2.pdf?sequence=1>.
- Переверза О. Я., Гуменникова Т. Р. Деякі процесуальні та тактико-психологічні аспекти здійснення обшуку за участю захисника: підготовка до юридичної практики. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 229–236. doi: <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-1-38>.
- Криміналістика : підручник / [В. В. Пясовський, Ю. М. Черноус, А. В. Самодін та ін.]; за заг. ред. В. В. Пясовського. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Право, 2020. 752 с.
- Шепітько В. Ю. Теория криминалистической тактики : монографія. Харків : Гриф, 2002. 349 с.
- Шепітько В. Ю. Цільове призначення криміналістичних знань і прагнення до європейських стандартів у протидії злочинності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2017. Вип. 17. С. 4–11. doi: <https://doi.org/10.32353/khrife.2017.01>.
- Шепітько В. Ю. Криміналістика як система наукових знань в умовах глобальних загроз і трансформації злочинності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 4–9. doi: <https://doi.org/10.32353/khrife.2018.01>.
- Сокиран Ф. М., Сокиран М. Ф. Характеристика тактичних прийомів психологічного впливу у криміналістичній діяльності слідчого. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 49–52.
- Терехович В. Н., Ниманде Э. В. Сущность криминалистической тактики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 35–44. doi: <https://doi.org/10.32353/khrife.2018.04>.
- Тіщенко В. В., Ващук О. П. Сприйняття та використання вербальної та невербальної інформації під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. Вип. 64. С. 169–179. doi: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.1>.
- Томир С. В. Використання тактичних прийомів допиту з метою профілактики кримінальних правопорушень. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. Вип. 64. С. 320–331. doi: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.28>.
- Юсупов В. В. Предмет криміналістики як системоутворюючий чинник криміналістичних знань. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 2 (18). С. 79–85. URL: <https://lawjournal.naiu.kiev.ua/index.php/lawjournal/article/view/1075>. doi: <https://doi.org/10.33270/04191802.79>.
- Земляний Д. Л. Тактичні особливості допиту підозрюваного. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 336–339. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0390/2019.4.92>.
- Жалдак І. А. Актуальні питання тактики одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 1. С. 304–311. doi: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.1-1.3>.
- Журавель В. А. Об'єкт і предмет криміналістики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3 (90). С. 120–132. URL: <http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/323242422-120-132.pdf>.

Стаття надійшла до редколегії 12.02.2020

Chornous Yu. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Criminalistics and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9710-4858>

Psychological Basics of Tactical Techniques Application

The **purpose** of article is to reveal the essence of tactical techniques and to distinguish the psychological basics of its application. **Methodology.** Methodological tools are selected with consideration of the aim defined, object specificity and research subject. General dialectic method of real phenomena study along with their relation to practices of pre-trial investigation bodies, prosecution and judiciary. Author also outlines special methods used in the research process: comparative-legal – analysis of legislation and scientific categories; historical-legal – interpretation of definitions «tactical technique», «psychological influence», scientific formulation of; systemic-structural – formulation of tasks to be solved in the course of tactical techniques application. **Scientific novelty** of the research stipulates accentuation of psychological mechanism of tactical techniques application during investigation, criminal offence prevention, criminal proceeding consideration in the court. Author offers classification of tactical techniques depending on the psychological influence focus chosen by persons responsible for criminal proceeding: tactical techniques used to ensure that investigators, prosecutors, judges keep with the optimal line of behavior in specific scenario; tactical techniques aimed to ensure supervision of procedural activities performance; tactical techniques aimed to control the procedural activity subjects as objects of tactical influence. **Conclusions.** Psychological mechanism of tactical techniques application stipulates: direct or indirect interaction between person responsible for the criminal proceeding and respondents; their psychological focus related to recreation of event that took place, updating the forgotten details, deception revelation, detection of concealed items/information; psychological effect of the techniques applied (connected with the need to receive correct testimony, detect traces of criminal offence). Application of tactical techniques is related to psychological influence on extended number of subject, presented in different forms in wide variety of investigative scenarios – conflict or non-conflict.

Keywords: criminal proceeding; criminalistics tactics; criminalistics; tactical technique; psychological influence; psychological contact.

Тищенко О. І. – кандидат педагогічних наук, доцент, викладач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4715-7235>

Психолого-педагогічні умови патріотичного виховання студентів

У статті висвітлено поняття патріотичного виховання студентів, а також співвідношення понять соціалізації, освіти, навчання, виховання. Патріотичне виховання визначено як цілеспрямований психолого-педагогічний вплив, спрямований на розвиток особистісних якостей студентів, який має на меті формування здатності до особистої самореалізації та участі в суспільних процесах. **Метою** дослідження є теоретичне обґрунтування сутності патріотизму, визначення особливостей патріотизму на сучасному етапі розвитку України, вивчення психолого-педагогічних умов формування в молодого покоління високої патріотичної свідомості, любові до Батьківщини, пошани до видатних українських історичних діячів, готовності до виконання громадянських і конституційних обов'язків. **Методологічною основою** статті є загальні психолого-педагогічні положення про сутність і розвиток особистості в процесі життєдіяльності, теоретичні положення сутності й закономірності розвитку особистості, її соціалізації, принцип системного підходу, який набув значного поширення в сучасних наукових розробках, шлях дослідження пізнання, застосування принципів світогляду до духовної творчості й практики. **Методологія** пізнання українського патріотизму нерозривно пов'язана з теоретичним осмисленням історії України як держави, з огляду на зазначене було використано порівняльний та історичний методи дослідження. Патріотичне виховання містить соціальні, організаційні й інші аспекти. Важливою його складовою є формування в молоді любові до рідної країни, яке здійснює насамперед сім'я, невимушене соціальне оточення через збереження та передавання певних культурних традицій. Воно ґрунтується на гуманістичних принципах, що є підставою для виникнення таких нових понять: психолого-педагогічна підтримка, психолого-педагогічний супровід, особистісний образ молодої людини, суб'єктний досвід особистості, виховний простір, життєва виховна ситуація, подія як фактор виховання, інтелектуально-моральне поле колективу. Критеріями патріотичного виховання є соціальний досвід, який складається не лише з практичних навичок участі в суспільному житті, а також із рівня розвитку патріотичних якостей особистості. До складу соціального досвіду, крім знань про суспільство, належать знання про різні види соціальної діяльності та способи їх здійснення, а також досвід творчості, емоційно-чуттєвих і ціннісних якостей. **Наукова новизна** дослідження полягає в переході сучасного виховання від регуляційних функцій спеціальних психолого-педагогічних умов і вимог, системи виховних заходів і стихійного впровадження інноваційних форм діяльності студентів до організації особистого соціального досвіду в процесі створення виховних ситуацій, які потребують від вихованців відповідальної соціальної поведінки, формують особистий соціальний досвід. **Висновки.** Патріотичне виховання акумулює соціалізацію людини в процесі її міжособистісної взаємодії в освітньому процесі освітнього закладу, здійснення патріотичного підходу в навчанні, а в позааураційний час – організацію патріотичної діяльності студентів у суспільних організаціях. Патріотичне виховання в закладах вищої освіти має передбачати організацію освітнього процесу з урахуванням закономірностей соціалізації студентів до різних видів діяльності й умов життя.

Ключові слова: освіта; патріотичне виховання; соціалізація; навчання; громадянське виховання; студент.

Вступ

Патріотичне виховання студентів у системі вищої освіти передбачене Законом України «Про вищу освіту». Основні завдання вищої школи спрямовані на стимулювання активності студентів у закладах освіти та в громадах.

Сьогодення українського суспільства – це шлях радикальних перетворень, стан національної безпеки. Сучасна молодь забуває про своє національне коріння, має низький рівень знань з історії рідної країни, саме тому патріотичне виховання є надзвичайно актуальним. Подальша розбудова суспільства вимагає формування активної, творчої особистості-патріота, від діяльності якої залежатиме духовний розвиток і добробут України.

Актуальність виховання патріотизму студентів в українському суспільстві пов'язана з існуванням певних прошарків суспільства, які

незадоволені розвитком політичної, економічної та соціальної сфер, що є підставою для неоднозначного ставлення до своєї країни. Збереження багатовікових традицій народу, асоціювання їх зі спадщиною предків є рушійною силою розв'язання багатьох політичних, економічних і соціальних питань. Тому сьогодення потребує підготовки сучасних патріотично налаштованих молодих кадрів у різних галузях економіки та державних установах.

Патріотизм українців покликаний захистити національні інтереси своєї держави, відновити її територіальну цілісність, дати новий імпульс духовному оздоровленню народу, формуванню в Україні громадянського суспільства, яке передбачає трансформацію громадянської свідомості, моральної, правової культури особистості, розквіт національної самосвідомості й ґрунтується на визнанні пріоритету прав людини.

Патріотизм сприяє розвитку суспільства, яке функціонує на засадах гуманізму, свободи, законності, соціальної справедливості, гарантує умови для зростання добробуту народу.

Виховний простір є багатовимірним утворенням умов, через які виявляється вплив усіх факторів виховання та інших чинників на процес становлення, розвитку й самореалізації особистості.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є визначення особливостей методологічних основ пізнання українського патріотизму в історичному просторі та на сучасному етапі, формування принципово нових закономірностей розвитку громадянського суспільства, вивчення психолого-педагогічних умов, визначення чинників патріотичного виховання студентів у закладах вищої освіти.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: дослідити теоретичні підходи патріотичного виховання студентів, взаємозв'язок соціалізації, освіти, навчання та виховання, шлях молоді людини до духовної самосвідомості: від бажання плекання патріотизму як цінності – до патріотичної діяльності.

Виклад основного матеріалу

Питання патріотичного виховання висвітлено в Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді, заходах щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендаціях щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах ("Nakaz MON", 2015), Стратегії національно-патріотичного виховання дітей і молоді на 2016 –2020 роки ("Ukaz Prezydenta", 2015), а також Законі про мову ("Zakon pro movu", 2019). Кожен народ має власну систему виховання. Багато науковців досліджували питання виховання (Demianchuk, & Marchuk, 2018). Серед них важливим є положення академіка АПН України, професора І. Д. Бега, який вважає, що патріотизм наразі є нагальною потребою держави (Bekh, 2015). У філософській, психологічній, педагогічній літературі суть патріотизму вивчали В. М. Гарнійчук, Т. Є. Гура, Л. І. Казміренко, М. В. Костицький, О. І. Кудерміна (Hura, O., & Hura, T., 2019).

Учені С. Г. Івченков та О. В. Сайганова дослідили особливості виховних можливостей дитячих і молодіжних організацій на формування патріотичного виховання. Критерії національно-патріотичної вихованості вивчала О. Федоренко, яка поділила їх на когнітивні, емоційно-мотиваційні та вчинково-діяльнісні.

Встановлено, що кожен критерій виконує свою функцію, а саме: когнітивний критерій формування національно-патріотичної вихованості орієнтує на розвиток національно-патріотичної свідомості, що полягає у засвоєнні національно-патріотичних цінностей (загально-людських, морально-гуманістичних, суспільно-громадянських, конституційно-державних, професійних, культурних тощо) (Fedorenko, 2019, p. 149), інформаційно-когнітивний критерій відтворено в таких показниках: рівень засвоєння військових традицій; знання сучасних важливих подій в Україні, формування власної позиції стосовно цих подій; знання рідної мови; вивчення свого родоводу, культури, символіки та мистецтва; здатність оцінювати патріотичну вихованість підлеглих.

Основними показниками мотиваційно-творчого критерію є: свідоме ставлення до участі в розбудові незалежної держави, зміцнення її авторитету на світовій арені, служба на користь українського народу; усвідомлення значущості військових традицій для результативності майбутньої професійної діяльності; прагнення до самовдосконалення; поглиблення знань військових традицій. Ключовими показниками діяльнісно-аналітичного критерію є: успішність у вивченні військових традицій; уміння застосувати військові традиції в службовій діяльності; здатність впливати на формування нових військових традицій у підпорядкованому підрозділі; уміння самостійно організувати процес. Специфіку виховання любові до рідного народу та ідеї формування національного характеру в молоді висвітлювали у своїх працях відомі українські педагоги, зокрема й К. Ушинський у творах «Рідне слово» та «Дитячий світ».

Учені А. С. Дем'янчук та О. О. Марчук поділяють думку, що патріотичне виховання не може бути загальною системою виховання, оскільки кожен народ має власну, специфічну систему виховання, запозичення якої в інших національностей є неможливим. Учені та мислителі закликають вихователів і батьків у процесі формування світогляду громадянина України орієнтуватися на зразки народного виховання (Demianchuk, & Marchuk, 2018, p. 12).

У психолого-педагогічній літературі існують різні підходи до розкриття умов патріотичного виховання студентів (Bekh, 2015).

Зазначимо про синонімічність понять «виховання» та «освіта», зокрема у тлумаченні суті виховання в широкому значенні (Getman, & Yakoviyuk, 2019). Воно полягає в навчанні та формуванні в студентів духовних і моральних якостей. У процесі виховання в широкому розумінні та в системі освіти можна виокремити пізнавальний компонент, який забезпечує опанування

студентами знаннями та здібностями світоглядного й морального характеру (Yurchenko-Shekhovtsova, 2017). Виховний простір є багатовимірним утворенням умов, через які виявляється вплив усіх факторів виховання та інших чинників на процес становлення, розвитку й самореалізації особистості (Lorenz, 2019). Патріотичне виховання у закладі вищої освіти повинно здійснюватися під час проведення навчальних занять, через систему виховних заходів, проведення екскурсій, написання науково-дослідних робіт, волонтерських дій студентів і викладачів (Sazonova, 2018).

Поняття «виховання», як і поняття «освіта», «навчання», «учіння», «передавання та засвоєння соціального досвіду», мають суб'єктивні елементи та залежать від цілеспрямованої людської діяльності, які цей процес забезпечують. Соціальні норми й цінності, які засвоюють студенти в процесі навчання та виховання, підлягають негайному застосуванню у власній поведінці (Yevtushenko, 2018). Тому необхідно застосовувати інноваційні підходи в навчальному процесі закладів вищої освіти.

Сучасний процес педагогічного пошуку передбачає відмову від застарілих концепцій.

Формування системи патріотичного виховання особистості відбувається в умовах розвитку й переосмислення основних категорій педагогіки – навчання, виховання, розвитку шляхом упровадження принципів патріотично формуючого підходу в процесі виховання.

Активний науковий пошук відтворює неоднозначність процесів, що відбуваються в педагогічній теорії та в педагогічній практиці, свідчить про вдосконалення системи виховання патріотичних якостей учнівської молоді, формування національної свідомості населення України як основи консолідації суспільства й зміцнення держави. Розвиток теорії держави та права, історії політичної та правової думки в Україні повинен ґрунтуватися на науковій методології, що є запорукою достовірності проведеного пізнання, об'єктивності отриманого нового знання, правильності прогнозу подальшого розвитку (Kostytskyi, 2015, p. 14).

Освітній процес покликаний забезпечити розвиток інтелектуальної сфери особистості, сприяти осмисленню базових світоглядних ідей (Arutiunian, 2019), історичних процесів та розширенню її уявленень, знань індивідуального досвіду.

Дослідники розглядають навчання й виховання як елементи єдиного педагогічного процесу (Cheremskyi, 2018). Навчання передбачає засвоєння знань, умінь і навичок, об'єктивних значень елементів культури, а виховання – цінностей, формування особистісного, суб'єктивного змісту елементів культурного досвіду, цінностей, які забезпечують суб'єктивний зміст того, що засвоюють під час навчання. Освіта – це і

процес, і результат цілеспрямованого педагогічно організованого процесу соціалізації людини, що здійснюється в інтересах особистості та суспільства.

Вихованню притаманна віддаленість результатів. Його ефективність залежить від низки стихійних чинників й умов соціального середовища, процесу соціалізації, що впливають на розвиток особистості. Для виховання в студентів національної гідності, свідомості, патріотизму, гуманізму бажано застосовувати рідну мову, народну культуру та творчість, працю, родинне виховання, оскільки вони є джерелом народної мудрості й моралі.

З патріотизмом органічно поєднана національна самосвідомість громадян, яка ґрунтується на національній ідентифікації: вбирає в себе віру в духовні сили своєї нації, (Dzhuni, Korniiichuk, Bratasiuk, & Melnyk, 2018) її майбутнє; волю до праці на користь народу; уміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку, систему вчинків, умотивованих любов'ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед своєю країною. Професор І. Д. Бех запропонував власне визначення патріотизму, а саме: патріотизм – це особливе, тобто безумовне й високосмислове почуття-цінність, яке характеризує ставлення особистості до народу, батьківщини, держави та до самої себе. У цьому визначенні важливими є безумовний і змістовний аспекти цього почуття. Безумовність означає, що почуття патріотизму не може ґрунтуватися на зовнішньому підкріпленні у формі певних заохочень чи осуджень. Воно повинно саме в собі мати спонукальну потенцію до відповідного діяння, бути самозначущим. Що стосується високо смислового аспекту, то це означає, що почуття патріотизму не пов'язане з нижчими, буттєвими потребами і прагненнями часто меркантильної спрямованості, а з вершинними життєвизначальними орієнтирами особистості (Bekh, 2015, p. 2). Ключовими складовими почуття патріотизму, на думку професора І. Д. Беха (Bekh, 2015, p. 2), доцільно вважати: любов до народу, Батьківщини, держави; діяльнісна відданість Батьківщині; суспільно значуща цілеспрямованість; моральна стійкість; готовність до самопожертви; почуття власної гідності.

У всіх традиційних визначеннях патріотизму обов'язковим є наявність у його структурі любові до народу.

Значну увагу патріотичному вихованню молоді повинні приділяти органи державної влади, які здійснюють його переважно через формування готовності до захисту Батьківщини, поваги до чинного законодавства, української історії, видатних пам'яток культури.

Професор О. І. Кудерміна, аналізуючи детермінанти професійної соціалізації правоохоронця, дійшла висновку, що формування здібностей людини необхідно здійснювати з огляду на її індивідуальні особливості (Kudermyna, & Lisun, 2015).

Таким чином, виховання – це цілеспрямоване управління процесом розвитку особистості, частина процесу соціалізації, планомірне створення умов для відносно цілеспрямованого розвитку й духовно-ціннісної орієнтації людини в процесі її соціалізації.

Підґрунтям системи національно-патріотичного виховання є ідеї зміцнення української державності як консолідуючого чинника розвитку суспільства, формування патріотизму в дітей та молоді (Zalanovska, 2019).

До національно-патріотичного виховання належать громадянсько-патріотичне, військово-патріотичне та духовно-моральне. Воно охоплює освіту, науку, культуру й мистецтво. Велике значення має знання історії країни, вшанування пам'ятних дат та історичних подій, краєзнавство, туризм, охорона довкілля; спорт, цивільна оборона, захист України (Zozulia, 2018).

Патріотичні якості вихованців формуються в процесі власної життєдіяльності та залежать від тих відносин, які становлять цю діяльність. Відтак головним засобом виховання є організація життєдіяльності та відносин вихованців (Kryvonos, 2017).

Молода особистість, з одного боку, є об'єктом виховання стосовно мети виховної діяльності педагога (Bever, 2017), а з іншого – свідомий та активний суб'єкт власної діяльності. Викладачу потрібно співпрацювати й взаємодіяти зі студентами.

Перед закладами вищої освіти як соціальними інститутами постало завдання – виховання патріотичної особистості, громадян, які люблять свій народ, Україну, готові самовіддано захищати й розбудовувати її як суверенну, незалежну, демократичну, правову державу, мають людську гідність, національну самосвідомість, гуманістичну мораль, знають свої права, уміють цивілізованим шляхом відстояти їх, дотримуючись законів і сприяючи громадянському миру й злагоді в суспільстві (Yamko, 2017).

Виховання патріотизму органічно поєднане з національною самосвідомістю громадян, яка ґрунтується на національній ідентифікації, вбирає в себе віру в духовні сили нації, її майбутнє, волю до праці на користь народу, уміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку; систему вчинків, які мотивують любов, віра, воля, осмислення відповідальності перед своєю нацією (Kostytskiy, 2017).

Одним із головних показників громадянської зрілості є збереження української мови, ґрунтовне володіння нею (Semeniv, 2019).

Вибір України пов'язаний з демократичними орієнтирами, тому, виховуючи юних громадян, необхідно мати чітке уявлення про права людини, сутність громадянського суспільства, його специфічні риси, закономірності розвитку. Усвідомлення цього є вирішальною умовою переходу на нову парадигму патріотичного виховання та освіти (Semeniv, 2019).

Важливою складовою змісту патріотичного виховання є розвиток політичної культури (Ivchenkov, & Saihanova, 2019), яка складається з належної політичної компетентності, знань про типи держав, політичного влаштування суспільства, політичної організації та інституції, принципів, процедур і регламентів суспільної взаємодії, виборчої системи (Yalanska, 2016). Політична культура виявляється також у лояльному й водночас критично-вимогливому ставленні людей до держави, її установ, органів влади, у здатності громадян брати участь у прийнятті рішень, які мають впливати на владу (Shemchuk, 2019).

Ми визначаємо патріотичне виховання як цілеспрямований психолого-педагогічний вплив, спрямований на розвиток особистісних якостей студентів з метою формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, соціально-прийнятних моделей поведінки, набуття здатностей особистої самореалізації та участі в суспільних демократичних процесах (Kazmirenko, 2016).

Патріотичне виховання, крім спрямованості на формування соціально важливих громадянських рис особистості, має на меті реалізацію інших завдань виховного процесу – успішну соціалізацію молодого покоління в сучасних умовах і саморозвиток особистості як суб'єкта діяльності, міжособистісну взаємодію та інтеграцію в місцеву спільноту (Starykovska, 2017). Участь у громадських молодіжних організаціях студентів передбачає реалізацію таких умов: взаємодія всіх установ і організацій, залучених до процесу громадянського і патріотичного виховання; співробітництво і координація діяльності між клубами, пошуковими загонами, громадськими організаціями патріотичного спрямування (Tarnavskiy, 2015).

Патріотичне виховання передбачає залучення особистості до спеціально організованих соціальних обставин і відносин, що дають змогу засвоювати соціальний досвід і формувати індивідуальний спосіб його перетворення в процес розвитку, забезпечує процес організованої соціалізації, успішну життєдіяльність особистості та її повноцінну інтеграцію в соціумі (Kanarova, 2015).

Громадянська соціалізація студентів – процес, що здійснюється не лише в спеціально організованому середовищі, а й поза його межами (Syroid, 2019).

Важливою особливістю сучасного етапу є розвиток патріотичної компетентності студентської молоді насамперед на місцевому рівні, у місцевих громадах (Harniichuk, 2015). Це передбачає залучення до справи патріотичного виховання та здійснення відповідних програм різних учасників, представників різних соціальних верств. Такий виховний процес набуває якісно нових ознак і виходить за межі традиційного розвитку в навчальному закладі.

Наукова новизна

Відповідно, загальними поняттями формування патріотичної свідомості студентів можна назвати такі цінності, що окреслюють інтереси суспільства через наявність вже сформованих соціальних взаємозв'язків особистості, а саме: духовно-моральні (повага до прав людини на всіх рівнях, толерантність до будь-яких відмінностей членів суспільства), морально-етичні (суспільне благочестя, доброзичливість, висока побутова культура відносин, взаємодопомога, турбота, солідарність, розуміння ефективності функціонування ключових соціальних сфер). Таким чином, зміст патріотичного виховання як багатоаспектне поняття реалізується комплексно, на всіх рівнях освітнього процесу як наскрізна ідея, а саме через: навчальні курси громадянської освіти, наявність демократичного студентського клімату, певним чином організоване дозвілля, участь студентів у діяльності місцевих громадських організацій та місцевої спільноти.

Висновки

Патріотичне виховання молоді є актуальним для сучасних науковців. Аналізуючи праці дослідників можемо дійти висновку, що станов-

лення патріотизму як основної якості особистості молоді людини ґрунтується на вихованні патріотичної свідомості, тому вона характеризує патріотичне виховання як процес, який відтворює ставлення людини до своєї країни. Узагальнення вищевикладеного дає підстави вважати, що виховання патріотизму дає усвідомлення особистістю себе як громадянина.

Патріотичне виховання акумулює соціалізацію людини в процесі її міжособистісної взаємодії, у навчально-виховному процесі навчального закладу, передбачає здійснення патріотично-формуального підходу в навчальний і позаурочний час, а також організацію патріотичної діяльності студентів у громадах (Patterson, Chung, & Swan, 2014).

Особливостями виховання за сучасних умов є відсутність обов'язкової форми його реалізації, особлива роль особистості викладача як координатора діяльності, різноманітні підходи до формування змісту та реалізації виховання згідно з індивідуальними й віковими особливостями студентів.

Виховний простір є багатовимірним утворенням умов, через які виявляється вплив усіх факторів виховання та інших чинників на процес становлення, розвитку та самореалізації особистості. Саме цей простір, де здійснюється процес виховання особистості, визначає його спрямованість і характер. Отже, сфера виховного простору є ширшою, ніж система освіти, вона охоплює та об'єднує інтереси всіх суб'єктів суспільства – громадськості, влади, засобів масової інформації, громадських організацій і суспільних інституцій, установ та організацій, задіяних у процесі громадянського та патріотичного виховання на регіональному рівні щодо надання допомоги молодіжним організаціям; організовує співробітництво та координацію громадськими організаціями патріотичного спрямування.

REFERENCES

- Arutiunian, K.S. (2019). Faktory formirovaniia obshchestvennogo soznaniia v sovremennykh usloviakh [Factors of the formation of public consciousness in modern conditions]. *Vesti Severnogo (Arkticheskogo) federalnogo universiteta, Vesti of the Northern (Arctic) Federal University*, 3, 89-92. doi: 10.17238/issn2227-6564.2019.3.80 [in Russian].
- Bekh, I.D. (2015). Patriotizm: suchasni znaky ta oriientyry osvity [Patriotism: modern signs and landmarks of education]. *Ridna shkola, Native school*, 1/2, 3-6 [in Ukrainian].
- Bever, Th.G. (2017). The Unity of Consciousness and the Consciousness of Unity. *On Concepts, Modules, and Language: Cognitive Science at its Core*. Oxford Scholarship Online. doi: 10.1093/oso/9780190464783.003.0005.
- Cheremskiy, M. (2018). Tolerantnist osvithnoho seredovyshcha yak umova tvorchoho samovyrazhennia osobystosti [Tolerance of the educational environment as a condition of creative self-expression of the personality]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy, Theory and practice of social systems management*, 2, 75-82. doi: 10.20998 / 2078-7782.2018.2.08 [in Ukrainian].
- Demianchuk, A.S., & Marchuk, O.O. (2018). Vysvitlennia problem patriotychnoho vykhovannia molodi u pratsiakh vidomykh ukrainskykh pedahohiv [Elucidation of problems of patriotic education young people in the works of famous Ukrainian teachers]. *Zbirnyk naukovykh prats Mizhnarodnoho ekonomiko-humanitarnoho universytetu imeni akademika Stepana Demianchuka, Collection of scientific works of the International University of*

- Economics and Humanities named after Academician Stepan Demyanchuk*, 1(19), 10-15. doi: 10.5072/zenodo.218443 [in Ukrainian].
- Dzhuni, V.I., Korniiichuk, Ya.A., Bratasiuk, N.O., & Melnyk, S.V. (2018). Ukrainski narodni sviata, yikh vykhovne ta etychno znachennia u pedahohichnii diialnosti [Ukrainian folk holidays, their educational and ethical significance in pedagogical activity]. *Zbirnyk naukovykh prats Mizhnarodnoho ekonomiko-humanitarnoho universytetu imeni akademika Stepana Demianchuka, Collection of scientific works of the International University of Economics and Humanities named after Academician Stepan Demyanchuk*, 1(19), 30-38. doi: 10.5072/zenodo.218449 [in Ukrainian].
- Fedorenko, O.I. (2019). Diahnostyka natsionalno-patriotychnoi vykhovanosti uchniv 5-6 klasiv zahalnoosvitnikh shkil [Diagnosis of national-patriotic upbringing of students of 5-6 grades of secondary schools]. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu, Collection of scientific works of Uman State Pedagogical University*, 4. doi: 10.31499/2307-4906.4.2019.200199 [in Ukrainian].
- Getman, A., & Yakoviyk, I. (2019). National security strategy of Ukraine: history of belated reforms. *Problemy zakonnosti, Problems of legality*, 147. doi: 10.21564/2414-990x.147.186338.
- Harniiichuk, V.M. (2015). Dosvid providnykh krain svitu shchodo vykhovannia patriotyzmu pidrostaichoho pokolinnia [The experience of the world's leading countries in educating the patriotism of the younger generation]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi, Theoretical and methodological problems of raising children and students*, 19(1), 138-150. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2015_19\(1\)_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2015_19(1)_15) [in Ukrainian].
- Hura, O.I., & Hura, T.Ye. (2019). Teoretyko-metodychni osnovy otsiniuvannia upravlinskoj kompetentnosti kerivnykiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Theoretical-methodical bases of estimation of administrative competence of heads of establishments of general secondary education]. *Problemy pedahohiky vyschoj shkoly, Problems of higher school pedagogy*, 2(33), 36-41. doi: 10.26661/2522-4360-2019-2-33-07 [in Ukrainian].
- Ivchenkov, S.H., & Saihanova, E.V. (2019). Patriotyzm yak komponent zahalnoho stanu: patriotyzm yak komponent suspilnoi svidomosti: vymiriuvannia rakursu v pokolinni [Patriotism as a component of the general state: patriotism as a component of public consciousness: measuring the perspective in the generation]. *Visnyk Instytutu sotsiologii, Bulletin of the Institute of Sociology*, 1(10), 96-109. doi: 10.19181 / from. 2019.28.1.558 [in Ukrainian].
- Kanarova, O.V. (2015). Rol vykhovatelya u formuvanni tolerantnosti ditei doshkilnoho viku [The role of the educator in the formation of tolerance of preschool children]. *Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu, Scientific Bulletin of Melitopol State Pedagogical University*, 1, 106-110. doi: 10.7905/nvmdpu.v0i14.1051 [in Ukrainian].
- Kazmirenko, L.I. (2016). Osobystist ta suspilstvo v umovakh lokalnoho viiskovoho konfliktu [Personality and society in conditions of local military conflict]. *Psykhoholichna dopomoha osobam, yaki berut uchast v Antyterrorystychnii operatsii, Psychological Assistance to Persons Participating in the Anti-Terrorist Operation: Proceedings of the Interdepartmental Scientific and Practical Conference* (p. 248). (Vols. 1-2). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].
- Kostytskyi, M.V. (2015). Metodolohiia piznannia ukraïnskoi istoryko-pravovoi diisnosti [Methodology of knowledge of Ukrainian historical and legal reality]. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho, Scientific and Information Bulletin of Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo Halytsky*, 12, 12-17. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2015_12_3 [in Ukrainian].
- Kostytskyi, M.V. (2017). Problema svidomosti u filosofii ta psykhologii [The problem of consciousness in philosophy and psychology]. *Yurydychna psykhologhiia, Legal psychology*, 1(20), 9-19 [in Ukrainian].
- Kryvonos, O.B. (2017). Orhanizatsiia sotsialno-pedahohichnoji adaptatsii studentiv [Organization of social and pedagogical adaptation of students]. *Pedahohichni nauky: teorii, istoriia, innovatsiini tekhnologii, Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, 7(71), 69-799. doi: 10.24139/2312-5993/2017.07/069-079 [in Ukrainian].
- Kudermyna, O.I., & Lisun, S.L. (2015). Psykhoholichni osoblyvosti normatyvnoi rehuljatsii povedinky pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy [Psychological features of normative regulation of behavior of employees of the National Police of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu, Bulletin of the National Aviation University*, 7. doi: <https://doi.org/10.18372/2411-264x.7.10231> [in Ukrainian].
- Lorenz, H. (2019). Plato on the Soul. *The Oxford Handbook of Plato*. Gail Fine (Ed.) (2nd ed.). Oxford University Press. doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190639730.013.22>.
- Nakaz MON Ukrainy "Pro zatverdzhennia Kontseptsii natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei i molodi, Zakhodiv shchodo realizatsii Kontseptsii natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei i molodi ta metodychnykh rekomendatsii shchodo natsionalno-patriotychnoho vykhovannia u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh": vid 16 cherv. 2015 r. No. 641 [Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine "On approval of the Concept of national-patriotic education of children and youth, Measures to implement the Concept of national-patriotic education of children and youth and methodological recommendations on national-patriotic education in secondary schools" from June 16, 2015, No. 641]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15/sp:max20#Text> [in Ukrainian].
- Patterson, G.T., Chung, I.W., & Swan, P.W. (2014). Stress management interventions for police officers and recruits: a metaanalysis. *Journal of Experimental Criminology*, 10, 487-513. doi: <http://dx.doi.org/10.1007/s11292-014-9214-7>.
- Sazonova, A.A. (2018). Sredstva massovoy informatsii kak instrument vozdeystviia gumanitarnykh tekhnologii na obshchestvennoe soznanie [Mass media as a tool for the impact of humanitarian technologies on public consciousness]. *Voprosy teorii i praktiki, Questions of theory and practice*, 1, 78-81. doi: <https://DOI.org/10.30853/manuscript.2018-1.17> [in Russian].
- Semeniv, N.M. (2019). Doslidzhennia etnichnoi tolerantnosti v studentskomu seredovyschchi [Research of ethnic tolerance in the student environment]. *Molodyi vchenyi, Young scientist*, 3, 275-280. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-3-67-58> [in Ukrainian].

- Shemchuk, V.V. (2019). Informatsiina bezpeka ta informatsiina oborona v konteksti rozvytku vitchyznianoï doktryny i zakonodavchoï osnovy [Information security and information defense in the context of the development of domestic doctrine and legal framework]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnogo universytetu imeni V.I. Vernadskoho, Scientific notes of Tavriya National University named after V.I. Vernadsky*, 4, 31-37. doi: <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.4/06> [in Ukrainian].
- Starykovska, O.O. (2017). Zakonomirnyi kharakter formuvannia hromadskoi dumky [The natural nature of the formation of public opinion]. *Skhid, East*, 3(149), 93-98. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/29693704.html>. doi: 10.1177/106591290305600103.15 [in Ukrainian].
- Syroid, T.L. (2019). Pravova osnova polityky Yevropeiskoho Soiuzu v haluzi bezpeky: vid vytokiv do suchasnosti [Legal basis of the European Union security policy: from the origins to the present]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 3, 547-60. doi: 10.31733/2078-3566-2019-3-47-54 [in Ukrainian].
- Tarnavskiy, M.T. (2015). Neverbalni zasoby dilovoho spilkuvannia ta upravlinnia personalom [Non-verbal means of business communication and personnel management]. *Ekonomika kharchovoi promyslovosti, Economics of the food industry*, 26. Retrieved from <http://journals.uran.ua/fie/article/view/44036>. doi: <https://doi.org/10.15673/2312-847x.26/2015.44036> [in Ukrainian].
- Ukaz Prezidenta Ukrainy "Pro Stratehiiu natsionalno-patriotichnoho vykhovannia ditei i molodi na 2016-2020 roky": vid 13 zhovt. 2015 r. No. 580 [Decree of the President of Ukraine "On the Strategy of national-patriotic education of children and youth for 2016-2020" from October 13, 2015, No. 580]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015#Text> [in Ukrainian].
- Yalanska, S.P. (2016). Psykholohichni aspekty rozvytku tolerantnosti osobystosti v osvithomu seredovyshchi [Psychological aspects of personality tolerance development in the educational environment]. *Psykholohiia osobystosti, Personality psychology*, 1, 100-108. doi: <https://doi.org/10.3283/2304-5809/2019-3-67-58> [in Ukrainian].
- Yamko, N.M. (2017). *Tsyvilizatsiia. Doslidzhennia istorychnoho dosvidu. (Filosofii istorii) [Civilization. Research of historical experience. (Philosophy of History)]*. Ternopil: Stereo Art [in Ukrainian].
- Yevtushenko, V.I. (2018). Poniattia indyvidualnogo stylu profesiinoï diialnosti politseiskyykh: sutnist i zmist [The concept of individual style of professional activity of police officers: essence and content]. *Psykholohichni chasopysy, Psychological Journal*, 10(20), 129-142. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2018.10.20.8> [in Ukrainian].
- Yurchenko-Shekhovtsova, T.I. (2017). Pravosvidomist osobystosti: teoretychnyi analiz [Legal awareness of the individual: a theoretical analysis]. *Psychological journal*, 8(4), 134-144. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2017.4.8.11> [in Ukrainian].
- Zakon pro movu v Ukraini nabrav chynnosti [The law on language in Ukraine has entered into force]. (2019). *Site "Radio Svoboda", Site "Radio Liberty"*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/news-derzhavna-mova-zakon-chynnist/30057675.html> [in Ukrainian].
- Zalanovska, L.I. (2019). Psykholoho-pedahohichni aspekty formuvannia tolerantnosti do roboty v umovakh inkluzyvnoi osvity [Psychological and pedagogical aspects of the formation of tolerance to work in an inclusive education]. *Psychological journal*, 3, 180-193. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.3.23.12> [in Ukrainian].
- Zozulia, I.V. (2018). Chy ye yevropeiskoiu Natsionalna politisia Ukrainy? [Is the National Police of Ukraine European?]. *Forum prava, Law Forum*, 3, 30-39. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htt_2018_3_6.pdf. doi: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1336836> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Арутюнян К. С. Факторы формирования общественного сознания в современных условиях. *Вести Северного (Арктического) федерального университета*. 2019. № 3. С. 89–92. (Серия «Гуманитарные и социальные науки»). doi: 10.17238/issn2227-6564.2019.3.80.
- Бех І. Д. Патріотизм: сучасні знаки та орієнтири освіти. *Рідна школа*. 2015. № 1/2. С. 3–6.
- Bever Th. G. The Unity of Consciousness and the Consciousness of Unity. *On Concepts, Modules, and Language: Cognitive Science at its Core*. Oxford Scholarship Online, 2017. doi: 10.1093/oso/9780190464783.003.0005.
- Черемський М. Толерантність освітнього середовища як умова творчого самовираження особистості. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2018. № 2. С. 75–82. doi: 10.20998/2078-7782.2018.2.08.
- Дем'янчук А. С., Марчук О. О. Висвітлення проблем патріотичного виховання молоді у працях відомих українських педагогів. *Збірник наукових праць Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука*. 2018. № 1 (19). С. 10–15. doi: 10.5072/zenodo.218443.
- Джунь В. І., Корнійчук Я. А., Братасюк Н. О., Мельник С. В. Українські народні свята, їх виховне та етичне значення у педагогічній діяльності. *Збірник наукових праць Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука*. 2018. № 1 (19). С. 30–38. doi: 10.5072/zenodo.218449.
- Федоренко О. І. Діагностика національно-патріотичної вихованості учнів 5–6 класів загальноосвітніх шкіл. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2019. № 4. doi: 10.31499/2307-4906.4.2019.200199.
- Getman A., Yakoviyk I. National security strategy of Ukraine: history of belated reforms. *Проблеми законності*. 2019. № 147. doi: 10.21564/2414-990x.147.186338.
- Гарнійчук В. М. Досвід провідних країн світу щодо виховання патріотизму підростаючого покоління. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2015. Вип. 19. Кн. 1. С. 138–150. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2015_19\(1\)_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2015_19(1)_15).

- Гура О. І., Гура Т. Є. Теоретико-методичні основи оцінювання управлінської компетентності керівників закладів загальної середньої освіти. *Проблеми педагогіки вищої школи*. 2019. № 2 (33). С. 36–41. doi: 10.26661/2522-4360-2019-2-33-07.
- Івченко С. Г., Сайганова Е. В. Патріотизм як компонент загального стану: патріотизм як компонент суспільної свідомості: вимірювання ракурсу в поколіннях. *Вісник Інституту соціології*. 2019. № 1 (10). С. 96–109. doi: 10.19181/2019.28.1.58.
- Канарова О. В. Роль вихователя у формуванні толерантності дітей дошкільного віку. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. 2015. № 1. С. 106–110. doi: 10.7905/нвмдпу.v0i14.1051.
- Казміренко Л. І. Особистість та суспільство в умовах локального військового конфлікту. *Психологічна допомога особам, які беруть участь в Антитерористичній операції* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 30 берез. 2016 р.) : у 2 ч. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. 248 с.
- Костицький М. В. Методологія пізнання української історико-правової дійсності. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2015. № 12. С. 12–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2015_12_3.
- Костицький М. В. Проблема свідомості у філософії та психології. *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 9–19.
- Кривонос О. Б. Організація соціально-педагогічної адаптації студентів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2017. № 7 (71). С. 69–799. doi: 10.24139/2312-5993/2017.07/069-079.
- Кудерміна О. І., Лісун С. Л. Психологічні особливості нормативної регуляції поведінки працівників Національної поліції України. *Вісник Національного авіаційного університету*. 2015. № 7. (Серія «Педагогіка, Психологія»). doi: <https://doi.org/10.18372/2411-264x.7.10231>.
- Lorenz H. Plato on the Soul. *The Oxford Handbook of Plato* / Edited by Gail Fine. 2^{ed}. Oxford University Press, 2019. P. 505–529. doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190639730.013.22>.
- Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах : наказ МОН України від 16 черв. 2015 р. № 641. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15/sp:max20#Text>.
- Patterson G. T., Chung I. W., Swan P. W. Stress management interventions for police officers and recruits: a metaanalysis. *Journal of Experimental Criminology*. 2014. No. 10. P. 487–513. doi: <http://dx.doi.org/10.1007/s11292-014-9214-7>.
- Сазонова А. А. Средства массовой информации как инструмент воздействия гуманитарных технологий на общественное сознание. *Вопросы теории и практики*. 2018. № 1. С. 78–81. (Серия «Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение»). doi: <https://DOI.org/10.30853/manuscript.2018-1.17>.
- Семенів Н. М. Дослідження етнічної толерантності в студентському середовищі. *Молодий вчений*. 2019. № 3. С. 275–280. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-3-67-58>.
- Шемчук В. В. Інформаційна безпека та інформаційна оборона в контексті розвитку вітчизняної доктрини й законодавчої основи. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2019. № 4. С. 31–37. (Серія «Юридичні науки»). doi: <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.4/06>.
- Стариковська О. О. Закономірний характер формування громадської думки. *Схід*. 2017. № 3 (149). С. 93–98. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29693704.html>. doi: 10.1177/106591290305600103.15.
- Сироїд Т. Л. Правова основа політики Європейського Союзу в галузі безпеки: від витоків до сучасності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 547–60. doi: 10.31733/2078-3566-2019-3-47-54.
- Тарнавський М. Т. Невербальні засоби ділового спілкування та управління персоналом. *Економіка харчової промисловості*. 2015. № 26. URL: <http://journals.urau.ua/fie/article/view/44036>. doi: <https://doi.org/10.15673/2312847x.26/2015.44036>.
- Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей і молоді на 2016–2020 роки : Указ Президента України від 13 жовт. 2015 р. № 580. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015#Text>.
- Яланська С. П. Психологічні аспекти розвитку толерантності особистості в освітньому середовищі. *Психологія особистості*. 2016. № 1. С. 100–108. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-3-67-58>.
- Ямко Н. М. Цивілізація. Дослідження історичного досвіду. (Філософія історії) : монографія. Тернопіль : Stereo Арт, 2017. 683 с.
- Євтушенко В. І. Поняття індивідуального стилю професійної діяльності поліцейських: сутність і зміст. *Психологічний часопис*. 2018. № 10. Вип. 20. С. 129–142. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2018.10.20.8>.
- Юрченко-Шеховцова Т. І. Правосвідомість особистості: теоретичний аналіз. *Psychological journal*. 2017. № 8 (4). С. 134–144. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2017.4.8.11>.
- Закон про мову в Україні набрав чинності. *Радіо Свобода* : [сайт]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-derzhavna-mova-zakon-chynnist/30057675.html>.
- Залановська Л. І. Психолого-педагогічні аспекти формування толерантності до роботи в умовах інклюзивної освіти. *Psychological journal*. 2019. № 3. С. 180–193. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.3.23.12>.
- Зозуля І. В. Чи є європейською Національна поліція України? *Форум права*. 2018. № 3. С. 30–39. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_3_6.pdf. doi: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1336836>.

Стаття надійшла до редколегії 26.01.2020

Tyshchenko O. – Ph.D in Pedagogy, Associate Professor, Lecturer of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4715-7235>

Psychological and Pedagogical Conditions Patriotic Education of Students

*The article covers the conceptual apparatus of patriotic education in the analysis of the relation of concepts, namely: socialization, education, training, education. Patriotic education is defined as a purposeful pedagogical influence aimed at the development of students' personal qualities, aimed at forming universal values, social behaviors, personal self-realization and participation in social democratic processes. Thus, the **purpose** of our study is to determine the conditions for the formation of a high patriotic consciousness in the young generation, love for Ukraine, respect for prominent Ukrainian historical figures, readiness to perform civic and constitutional duties, to specify the conceptual apparatus of patriotic personality education, to define the concept of «upbringing» and «teaching» in the categorical apparatus of pedagogy, to offer conditions for the patriotic upbringing of students. The **methodological basis** of the article is the general psychological and pedagogical provisions on the nature and development of personality in the process of life, theoretical provisions on the nature and pattern of personality development, its socialization principle of a systematic approach, which has become widespread in modern scientific developments. Patriotic education contains social, organizational and other aspects. The main component of patriotic upbringing is the formation in young people of their love for their native country, which should, above all, be a family, direct social environment through the transmission of certain cultural traditions. Patriotic education is based on humanistic principles, which are reflected in the emergence of new concepts that contain a new content education, namely: psychological and pedagogical support, psychological and pedagogical support, personal image of a young person, subjective experience of personality; educational space, the dominant of being, quality of being, life educational situation, event as a factor of education; intellectual and moral field of the team. The criteria of patriotic education are social experience, which consists not only of practical skills of participation in public life, but also of the level of development of patriotic personality traits. Social experience, in addition to knowledge about society, includes knowledge of different types of social activities and ways of their implementation, as well as the experience of creativity, emotional, sensory and orientation-value. **Scientific novelty** is the transition of modern education from the regulatory functions of special psychological-pedagogical conditions and requirements, system of educational measures and spontaneous introduction of innovative forms of students' activity to the organization of personal social experience in the process of creating educational situations. Such situations require the pupils to have responsible social behavior, formation of personal social experience. **Conclusions.** Patriotic education in higher education institutions should provide for the organization of the educational process, taking into account the patterns of socialization of students to different types of activities and living conditions.*

Keywords: education; patriotic education; socialization; studies; student civil education.

УДК 159.923.+616.89-008.444.7

doi: <https://doi.org/10.33270/03202601.31>

Лісовенко А. Ф. – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри соціології та психології Національного університету «Одеська юридична академія», м. Одеса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1794-270X>;

Долінська Л. В. – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціології та психології Національного університету «Одеська юридична академія», викладач вищої категорії Одеського коледжу комп'ютерних технологій Одеського державного екологічного університету, м. Одеса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8763-1977>

Специфіка ворожості й агресивності осіб, схильних до переживання заздрощів за різним типом

Агресивна поведінка людини, протиправна зокрема, характеризується складним психологічним процесом, у якому задіяні всі компоненти особистості. Дослідницький інтерес зумовлений необхідністю повнішого розуміння заздрощів як гіпотетично можливого мотиву злочинів агресивної спрямованості. Метою дослідження є аналіз взаємозв'язку показників заздрисності з показниками агресивності й ворожості особистості, а також виявлення типових видів агресії в осіб, схильних до переживання заздрощів за різним типом. Методологія. У науковому дослідженні використано комплекс методів, що охоплює: теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та інтерпретація літературних джерел і теоретичних підходів з обраної проблематики); емпіричні методи (спостереження, опитування, тестування); математико-статистичні методи. Для обробки емпіричних даних застосовували метод кількісного (кореляційний аналіз, порівняння середніх значень за t-критерієм Стьюдента, з використанням комп'ютерної програми статистичної обробки даних SPSS 17.0 for Windows) та якісного аналізу (метод «асів» і «профілів»). Методичне забезпечення психодіагностичного дослідження здійснювали за допомогою таких методик: 1. Оригінальний тест-опитувальник «Диференціальна діагностика схильності особистості до заздрощів» (ДІЗА) й опитувальник «Соціальні настанови особистості відносно заздрощів» О. П. Саннікової, А. Ф. Лісовенко; 2. «Методика діагностики ворожості» (за шкалою Кука–Медлей); 3. «Опитувальник агресивності» Басса–Дарки. Наукова новизна. У науковому дослідженні: 1) уточнено зміст понять «заздрість», «агресивність», «ворожість» і запропоновано авторське визначення поняття «заздрисність»; 2) теоретично обґрунтовано й емпірично підтверджено взаємозв'язок показників заздрисності з показниками агресивності й ворожості особистості; 3) емпірично виявлено типові види агресії в осіб, схильних до переживання заздрощів за різним типом. Висновки. Заздрисність (схильність до переживання почуття заздрощів) відповідно до авторської позиції визначено як складну багаторівневу властивість особи, що виявляється в постійному порівнянні себе з іншими людьми (чи уявним «еталоном») не на свою користь, у суб'єктивному відчутті зниження самоцінності, пристрасному бажанні заволодіти перевагами об'єкта порівняння за неможливості отримати чи набути бажане, що супроводжується специфічними виявами (емоційними, когнітивними, поведінковими, контрольно-регулятивними, мотиваційними, установчими тощо). Отримані значущі кореляційні взаємозв'язки додатного знака між показниками заздрисності та майже всіма показниками ворожості й агресивності. Проаналізовано профілі ворожості й агресивності в групах досліджуваних із різним типом переживання заздрощів, на підставі чого надано «психологічні портрети» особистостей зі схильністю до переживання заздрощів за різним типом (емоційним, когнітивним, поведінковим і контрольно-регулятивним). Доведено, що заздрощі можуть по-різному впливати на специфіку ворожості й агресивності особистості. Перспективним напрямом дослідження є вивчення рівня та специфіки заздрощів у засуджених за злочини з агресивною спрямованістю.

Ключові слова: заздрість; заздрисність; ворожість; агресивність; цинізм; негативізм; особистість; індивідуально-психологічні особливості.

Вступ

У сучасному світі поряд з поширенням різних психічних захворювань посилюється вороже ставлення й агресивність поведінки як серед зрілих особистостей, так і серед дітей та підлітків. Водночас дедалі частіше серед рис особистості, що загострені в сучасному суспільстві, психологи виявляють заздрисність. Загальновідомо, що мотивами здійснення злочинних дій можуть виявитися такі почуття: невдоволеність, гнів, зловтіха, злість, заздрість, досада, ревнощі, помста тощо. Саме розрядка

інтенсивних негативних емоцій (образи, заздрощів, ревнощів, роздратування, відчаю тощо) і відповідних психічних станів може бути мотивом агресивних злочинів.

На думку П. Куттера, заздрість може провокувати кримінальну поведінку (Kutter, 1998, р. 74). П. Іганські серед причин учинення злочинів на підґрунті ненависті згадує і про заздрість (Iganski, 2012, р. 11). Тож, у науковій літературі зазначено, що заздрість є однією з характеристик, що супроводжує чи провокує кримінальну поведінку, однак психологічний

аспект цієї проблеми залишається недостатньо вивченим. Отже, дослідницький інтерес до вивчення агресивної та ворожої поведінки заздрісних особистостей зумовлений її тісним взаємозв'язком з високим ризиком учинення суспільно небезпечних дій. У цьому контексті можна згадати, що основним мотивом убивства Кеннеді, за версією слідства, була заздрість убивці до його багатства й успіху. У житті й побуті знайдеться чимало прикладів агресивно-ворожих злочинів, заподіяних людям із заздрощів, що зумовлює практичний запит цього дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є аналіз взаємозв'язку показників заздрісності з показниками агресивності й ворожості особистості, а також виявлення типових видів агресії в осіб, схильних до переживання заздрощів за різним типом. Завданнями дослідження є: 1) уточнити зміст понять «заздрість», «заздрісність», «агресивність», «ворожість»; 2) теоретично обґрунтувати й емпірично дослідити взаємозв'язок показників заздрісності з показниками агресивності й ворожості особистості; 3) емпірично виявити типові види агресії в осіб, схильних до переживання заздрощів за різним типом.

Виклад основного матеріалу

Інтерес дослідників до проблеми психології заздрощів останніми десятиліттями значно посилюється, про що свідчить низка робіт, опублікованих як вітчизняними, так й іноземними авторами (Л. С. Архангельська, Т. В. Бескова, О. Р. Бондаренко, Н. В. Дмитрієва, В. А. Лабунська, К. К. Муздибаєв, П. Куттер, У. Лукан, Р. М. Шаміонов, Г. Шек та ін.). У словникових та інших джерелах є інтерпретація заздрості на рівні переживань, емоцій, почуттів, установок тощо. Водночас залежно від наукових підходів дослідників заздрість розглядали як: неприязне, вороже ставлення, агресивне прагнення, особливу форму тривоги, особливу форму фрустрації, захисну реакцію, вияв мотивації досягнення тощо. Заздрість часто маскують, не усвідомлюють і заперечують, тому цей феномен складно піддається інтелектуальному та науково-психологічному аналізу.

Побуває думка, що базові характеристики заздрощів завжди супроводжуються низкою негативних переживань, які втілюються в такому ставленні до іншого, як: ненависть, ворожість, агресивність, «нестерпне» захоплення його перевагами. Так, згідно з позицією К. Муздибаєва, заздрість – це неприязно-вороже почуття, що виникає, коли індивід не має того, чим володіє інша людина, і пристрасно бажає мати цей предмет (якість, досягнення, успіх) або бажає

позбавити об'єкта заздрості іншу людину (Muzdybaev, 1997; Muzdybaev, 2002).

За одним із визначень заздрість трактується як ставлення до іншої людини, зумовлене суб'єктивною оцінкою її переваги в значущих сферах, яке супроводжується комплексом негативних емоцій, зниженням самооцінки й бажанням прямо чи опосередковано нівелювати цю перевагу (Beskova, 2012). Крім того, заздрість часто виникає за неможливості реалізувати свою потребу, наприклад, у любові, владі, визнанні, прагненні до самореалізації тощо.

Заздрісність (схильність до переживання почуття заздрощів), відповідно до авторської позиції, визначено як складну багаторівневу властивість особистості, яка виявляється в постійному порівнянні себе з іншими людьми (чи уявним «еталоном») не на свою користь, у суб'єктивному відчутті зниження самоцінності, пристрасному бажанні заволодіти перевагами об'єкта порівняння за неможливості отримати чи набути бажане, що супроводжується специфічними виявами (емоційними, когнітивними, поведінковими, контрольно-регулятивними, мотиваційними, установчими).

У процесі теоретичного дослідження заздрості виявлено різноманіття можливих поведінкових реакцій у стані заздрості, часто протилежних за змістом (активні й пасивні) та спрямованістю (на себе та інших). Аналіз наукових джерел і наші попередні дослідження засвідчили, що заздрощі можуть супроводжуватися досить суперечливими виявами, а саме: з одного боку – конкуренцією, ворожнечею, агресією, злобою, жорстокістю, зловтіхою, а з іншого – байдужістю, відстороненням, зневірою, апатією, депресією та відчаєм. Одним із виявів заздрісної ворожості може бути не тільки завдання шкоди, а й дискредитація, приниження гідності та переваг об'єкта заздрості. Останнє можуть здійснювати різними способами: штучне зміщення сфери порівняння, перенесення акцентів з головних тем на другорядні, навмисна похвала менш гідної людини, замовчування або ігнорування досягнень конкурента, необґрунтована критика суперника (його знецінення), іронія, сарказм, плітки, наклепи, інтриги тощо.

Протягом тривалого часу ворожість не відокремлювали від агресивності, у зв'язку з чим було неможливим її самостійне вивчення. Дослідник А. Г. Бусс був першим, хто відокремив поняття «ворожість» від агресивності. Ворожість він тлумачив як тривале стійке негативне ставлення до інших людей, предметів і явищ; ворожість відповідала когнітивному компоненту психіки, а гнів – емоційному, агресія – поведінковому (Buss, 1961).

Поняття «ворожість» має кілька визначень: інтенсивна і тривала неприязнь, за якої

агресивне ставлення до кого-небудь виявляється як активно й відкрито, так і приховано; бажання, спонукання заподіяти шкоду кому-небудь, кого сприймають як «ворога»; якість особистості індивіда сприймати людей, що нейтрально або доброзичливо до нього налаштовані, своїми особистими ворогами, особами, що представляють безпосередню загрозу власній безпеці при відсутності об'єктивних на це підстав або в силу колишнього негативного досвіду спілкування з такими людьми (Znмигов, 2010). Високий рівень ворожості описано як схильність людини приписувати іншим об'єктам і явищам негативні риси, тобто наявна упередженість сприйняття нових об'єктів (Епиколопов, 2000). У цьому процесі суттєву роль відіграють такі характеристики, як: агресивність, недовіра, підозрілість, негативізм, недоброзичливість тощо.

Агресивну поведінку у психології її розглядають з позицій різних методологічних підходів, кожний з яких відрізняється власним баченням сутності й витоків агресії. Так, агресію як вияв спонукання розглядають у межах адаптивного підходу; агресію як набуту соціальну поведінку – у біхевіоризмі; агресію як інстинкт і як вияв потягу до смерті – у психоаналізі. У теорії соціального навчання та фрустраційній теорії агресія має зовнішню детермінацію. Етологічний і психодинамічний підходи описують внутрішню детермінацію агресії.

Визначення поняття «агресія» автори часто пов'язують із поняттям «шкоди». Наприклад, Л. М. Семенюк тлумачить агресивну поведінку як «цілеспрямовано руйнівну поведінку, що суперечить правилам і нормам існування людей у соціумі, що завдає шкоди живим або неживим об'єктам нападу, що заподіює фізичну шкоду індивідам і (або) викликає в них психічний дискомфорт» (Semeniuk, 2003).

На думку деяких дослідників, яку ми поділяємо, поняття «шкода» обмежує сферу дослідження агресії, оскільки залишає за її межами такі психологічні явища, як різні форми аутоагресії, мазохізм тощо, де шкода може бути спрямована на агресора більшою мірою, ніж на жертву.

Водночас С. Н. Еніколопов вважає, що мета агресивної поведінки психологічно полягає в пошуках розрядки спричиненої стресом внутрішньої психічної напруженості. Агресія може бути однією із форм захисту «Я» і становити основний спосіб розв'язання проблем, пов'язаних із контролем і збереженням нестійкого почуття

власної цінності. На нашу думку, у цьому ракурсі агресивна поведінка має безпосередній зв'язок із заздрістю.

Агресія може бути фрустраційною (агресивність від соціального порівняння та проти тих, хто перешкоджає досягненню значущих цілей), імпульсивною та афективною. Агресивність – властивість особистості, що полягає в готовності й перевазі використання насильницьких засобів для реалізації своєї мети. Вона може виявлятися в невинуватій ворожості, злостивості, жорстокості, негативізмі. Агресивні вияви можуть бути: засобом досягнення певної мети, способом психологічної розрядки, заміщення заблокованої потреби, самоціллю, засобом задоволення потреби в самореалізації та самоствердженні (Cheverikina, & Fatina, 2017, p. 32).

Отже, у понятті «агресія» поєднуються різні за формою та результатами акти поведінки – від злих жартів, пліток, ворожих фантазій до бандитизму й убивств. «Ворожість» – це вужчий за спрямованістю стан, що завжди має визначений об'єкт. Часто ворожість й агресивність поєднуються, нерідко люди можуть перебувати у ворожих стосунках, але агресивності не виявляти.

Теоретично заздрісність пов'язують із ворожим ставленням й агресивними діями щодо об'єкта заздрощів. Це теоретичне положення було перевірено емпірично. Дослідження проводили на базі Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (м. Одеса). У ньому брали участь студенти першого курсу денної форми навчання за різними спеціалізаціями, а також слухачі факультету післядипломної освіти відділення перепідготовки кадрів зі спеціальності «Психологія». Вік досліджуваних – від 17 до 45 років; загальна кількість – 253 особи.

Методичне забезпечення психодіагностичного дослідження здійснювали за допомогою таких методик: 1) оригінальний тест-опитувальник «Диференціальна діагностика схильності особистості до заздрощів» (ДІЗА) й опитувальник «Соціальні настанови особистості відносно заздрощів» О. П. Саннікової, А. Ф. Лісовенко (Sannikova, & Lisovenko, 2016); 2) методика діагностики ворожості (за шкалою Кука–Медлей) (Fetiskin, Kozlov, & Manuylov, 2002); 3) опитувальник агресивності Басса–Дарки (Semeniuk, 2003, p. 26-32). Спершу розглянемо кореляції (табл. 1).

Таблиця 1

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками ворожості, копінг-стратегій та схильності до переживання заздрощів

Показники			Показники заздрисності						
			ZNst	ZEm	ZKg	ZPv	ZMt	ZKR	ZZag
Ворожість	1	VCn	370	326	376	167	313		354
	2	VAg	177	232	200	143	267		236
	3	VVr	283	365	364	276	316	218	397
Агресивність	1	Fiz	201	364	284	447	256	226	334
	2	Ver	391	421	228	356	259	262	282
	3	Npr	220	164	425	264	267		364
	4	Ngт	263	200	364	156	183	164	231
	5	Rzd	251	411	275	364	125	224	164
	6	Pdz	357	396	463	311	306	191	401
	7	Obr	164	183	430	151	322		210
	8	Prv	200	133	364	125	244		236
	9	Vrz	264	425	467	301	414	259	417
	10	Agr	331	412	228	356	259	223	403

Примітка: Тут і далі: 1) нулі й коми опущено; 2) позначення * – $\rho < 0,05$; ** – $\rho < 0,01$; 3) показники *ворожості*: VCn – цинізм, VAg – агресія, VVr – ворожість; 4) показники *агресивності*: Fiz – фізична агресія, Ver – вербальна агресія, Npr – непрямая агресія, Ngт – негативізм, Rzd – роздратування, Pdz – підозрілість, Obr – образа, Prv – почуття провини, Vrz – ворожість, Agr – агресивність.

Аналіз табличних даних засвідчує про наявність виключно додатних значущих зв'язків між показниками заздрисності й ворожості, переважно на 1 % рівні. Відповідно до отриманих корелятив, установчий (ZUst) і когнітивний (ZKg) показники заздрисності найбільше пов'язані із цинізмом; емоційні (ZEm), мотиваційні (ZMt) та поведінкові (ZPv) вияви заздрощів – з ворожістю; крім того, саме мотиваційний показник заздрощів виявив найзначущий зв'язок з агресивністю (бажання того, що є в іншого, сприяє агресії до того, хто має бажане). Відсутність контролю та регуляції заздрощів (ZKR – зворотна шкала) взаємопов'язана з ворожістю. Цей розклад кореляцій засвідчує схильність заздрисних осіб упереджено сприймати та приписувати іншим об'єктам і явищам негативні якості. Тому констатуємо, що заздрисність з усіма її показниками (окрім ZKR) справді супроводжується цинічним, агресивним і ворожим ставленням до інших.

Проаналізуємо взаємозв'язки заздрощів з типами агресії. Аналіз кореляцій за табл. 1 вказує на присутність додатних значущих зв'язків між показниками заздрисності й агресивності (на 1 % і 5 % рівні). Так, усі показники схильності до заздрощів виявили додатні взаємозв'язки переважно на 1 % рівні з такими видами агресії, як: фізична агресія, вербальна агресія, непрямая агресія, негативізм, роздратування, підозрілість, образа, почуття провини, ворожість, агресивність. Цікаво, що відповідно до кореляцій емоційні (ZEm)

вияви заздрощів найбільше пов'язані з вербальною та фізичною агресією, роздратуванням, ворожістю, агресивністю; когнітивні (ZKg) вияви заздрисності найбільше пов'язані з підозрілістю, непрямую агресією, негативізмом, образою, почуттям провини, ворожістю; поведінкові (ZPv) вияви заздрощів – із фізичною, ніж вербальною агресією та роздратуванням. Свідомий контроль і регуляція заздрощів (ZKR – зворотна шкала) пов'язані зі зниженням фізичної та вербальної агресії, зниженням роздратування, низькими ворожими й агресивними виявами.

Результати кількісного аналізу дають змогу перейти до якісного аналізу. На підставі даних, отриманих із застосуванням оригінальних методик, з обраного контингенту досліджуваних (253 особи) із застосуванням методу «асів» (Sannikova, 1995) було виокремлено 4 групи з домінуванням одного з якісних показників заздрисності: емоційного (гр. ZEm max, n=33), когнітивного (гр. ZKg max, n=35), поведінкового (гр. ZPv max, n=32), контроль-регулятивного (гр. ZKR max, n=35). Для вивчення індивідуальних особливостей ворожості й агресивності осіб у кожній із виокремлених груп було використано метод «профілів» (Sannikova, 1995). На рис. 1 надано профілі показників ворожості й агресивності груп осіб з високим рівнем схильності до переживання заздрощів за емоційним (гр. ZEm max), когнітивним (гр. ZKg max), поведінковим (гр. ZPv max) і контроль-регулятивним (ZKR max) типом.

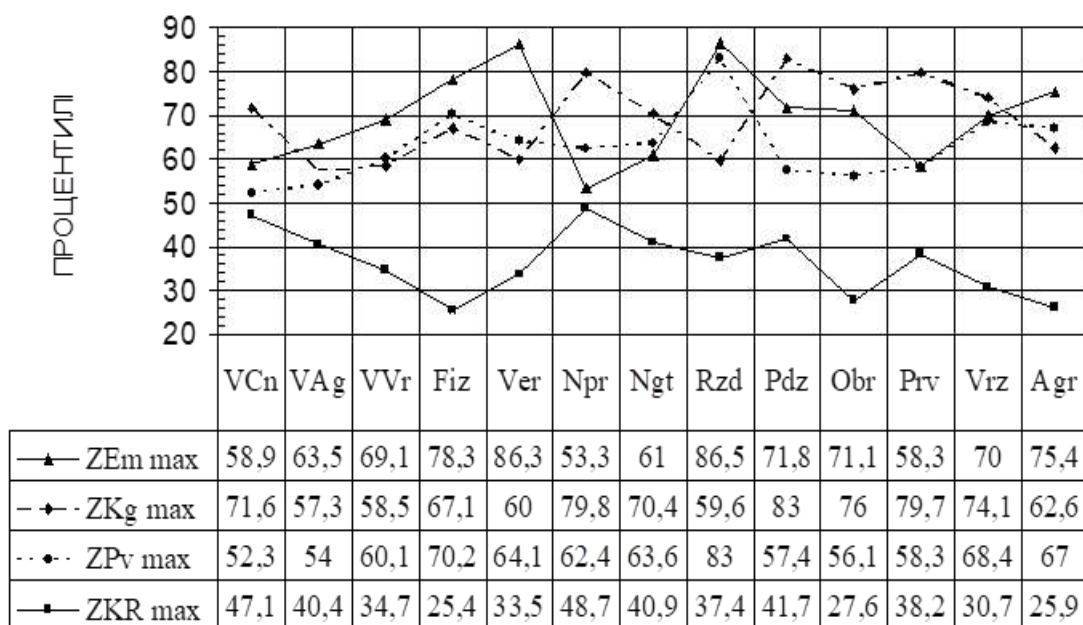

Рис. 1. Профілі показників ворожості (за шкалою Кука–Медлей) та агресивності (за методикою Басса–Дарки) груп досліджуваних груп осіб, що розрізняються за типом схильності до переживання почуття заздрощів

Аналіз профілів ворожості означених груп (рис. 1) з опорою на ранжування показників (Sannikova, 1995) та опис змісту шкал за відповідною методикою (Fetiskin, Kozlov, & Manuylov, 2002, р. 57-59.) надав можливість виокремити особливості представників кожної групи.

Особистості зі схильністю заздрити *емоційно* (гр. ZEm max) характеризуються найбільшою ворожістю (VVr+), тобто високою готовністю виражати вербально або невербально негативні оцінки іншим людям, демонструючи неприязнь щодо них. Це може виявлятися в необґрунтованій критиці суперників, іронії, сарказмі, чорному гуморі, зловтішанні та приниженні тих, хто має певні переваги в значущих сферах. Цій групі осіб властива підвищена агресія (VAg+), що втілюється як готовність до агресивних дій у різних ситуаціях: готовність заподіяти шкоду іншій особі (як фізичну, матеріальну, так і моральну), прагнення до соціального домінування, контролю за діями та переконаннями інших тощо. Агресія може виявлятися також у роздратуванні, гнівливості, неприязні, озлобленості, ненависті, спрямованій на конкретну, успішнішу в значущій сфері особу. Як породження конкурентного почуття агресія заздрості втілюється в прагненні зруйнувати перевагу іншого (привласнити, відібрати або знищити), що обґрунтовується як усунення несправедливості. Отриманий результат узгоджується з думкою К. К. Муздибаєва, що заздрість – це конкурентне почуття, орієнтоване

на володіння і домінування (Muzdybaev, 1997, р. 3-12).

Особи, які схильні заздрити *мисленнєво* (гр. ZKg max), тобто подумки, характеризуються найбільшою схильністю до цинізму (VCn+), котрий може виявлятися (за визначенням В. А. Жмурова) як певний ступінь жорстокої байдужості, зневіри, скептицизму, грубої відвертості, знецінення або презирливого ставлення до загальнолюдських цінностей (ZNmurov, 2010); рівень ворожості в цих осіб трохи вищий від середнього (VVr+). Тому заздрощі в них будуть виявлятися швидше у вигляді прихованої ворожості, ніж у вигляді прямого конфлікту чи ворожнечі. Це може набирати форм ігнорування, пасивної байдужості, знецінення досягнень і замовчування найцінніших переваг суперника, ефекту «зеленого винограду» («усе, що вище за мої можливості, не варте моєї гідності»), надмірної похвали менш гідної людини, зміщення сфери порівнянь, недовірливо-скептичного ставлення, надмірної прискіпливості, пліток, наклепів безнадійної зневіри в себе та інших тощо. Заздрісно-ворожий цинізм може також виявлятися в несправедливому засудженні, надмірній критиці інших, відсутності вдячності й нездатності пробачати навіть незначні помилки інших. Це може бути пов'язано з «каузальним оманом», коли людина, що має переваги, сприймається тим, хто заздрить, як причина його

невдач, безсилля та приниженого становища (Muzdybaev, 1997, p. 6-7).

Група осіб зі схильністю виражати заздрість у *поведінці* (гр. ZPv max) характеризується підвищеним рівнем ворожості (VVr+) і вищим від середнього рівнем цинізму (VCn+) й агресії (VAg+). Це означає, що ворожі наміри та дії в них наявні, проте вони виявляються не дуже агресивними чи цинічними. Це гіпотетично можна пояснити тим, що особам зі схильністю до поведінкового типу переживання заздрощів, на відміну від емоційного та когнітивного типів, не притаманна емоційна чи мисленнева фіксація на невідповідності бажаного з дійсним, адже вони «проживають» свої заздрощі, дієво перетворюючи своє життя, пристосовуючи свою поведінку до соціальних реалій. Це виявляється в «копюванні» значущих авторитетів і, можливо, бажанні бути тим, ким не є насправді. Цей тип заздрощів можна описати думкою В. О. Лабунської, що суб'єкт заздрощів не просто фокусує увагу на об'єкті заздрості, а починає перетворювати своє життя відповідно, і якщо таке завдання стає для нього непосильним, то заздрісник переходить до характерних для нього дій (отримати обманним шляхом, зруйнувати те, що йому не належить), перетворюючи, як він думає, своє буття (Labunskaja, 2005, p. 120-137). Це може супроводжуватися спробами отримати бажані переваги в будь-який спосіб: інтригами, шахрайством, авантюрними діями тощо.

Особистостям з *контролем і регуляцією* переживання заздрощів (гр. ZKR max) притаманна найменша ворожість (VVr-), знижений цинізм та агресія (VCn-, VAg-). Це характеризує їх як доброзичливих, чуйних і дружніх осіб, котрі не схильні до вираження негативних оцінок, заподіяння шкоди іншим людям, відкритої чи прихованої ворожості. Пояснити це можна тим, що ці особи усвідомлюють свої недоліки й переваги, тому вони достатньо терпимі до недоліків і переваг інших.

Аналіз *профілів агресивності* означених груп (рис. 1) з опорою на ранжування показників й опис змісту шкал за відповідною методикою (Semeniuk, 2003, p. 26-32) дає підстави виокремити деякі особливості представників кожної групи.

Особистості зі схильністю заздрити *емоційно* (гр. ZEm max) характеризуються: 1) найвищим рівнем вербальної агресії (Ver+), що виявляється вираженням негативних почуттів через крик і сварки зі словесними погрозами, прокльонами, лайками; 2) схильністю до роздратування (Rzd+), тобто готовністю до вияву за найменшого збудження запальності, різкості, грубості (Chviakin, 2014); 3) високим рівнем фізичної агресії (Fiz+), тобто схильні «нападати» та використовувати фізичну силу проти інших осіб;

4) високим рівнем загальної агресивності (Agr+). Агресія в заздрісних осіб може виявлятися в роздратуванні, гнівливості, неприязні, озлобленості, ненависті, спрямованій на конкретну, успішнішу в значущій сфері особу.

Особистості, які схильні заздрити *мисленнєво* (гр. ZKg max), характеризуються: 1) підозрілістю (Pdз+), що виявляється як недовіра й обережність у спілкуванні, переконання, що інші люди мають намір заподіяти шкоду; 2) непрямую агресією (Npr+), що виявляється в діях, спрямованих як на конкретну людину (плітки, злобні жарти), так і ні на кого не спрямовані вибухи люті (крик, тупання ногами, биття кулаками по столу тощо); 3) почуттям провини (Prv+), що може переходити до самозвинувачення, – це стримує вияви соціально несхвальної поведінки, але створює додаткове внутрішнє напруження, з можливістю афективної розрядки; 4) образливістю (Obr+) та, можливо, ненавистю до інших, обумовлені почуттям гніву на весь світ за справжні або надумані страждання (Chviakin, 2014). Усе це є свідченням підвищеної загальної ворожості (Vrз+) та неприязні щодо інших. Таке ставлення може бути зумовлене власним безсиллям і неспроможністю в чомусь або «каузальним оманом», коли людина, що має переваги, сприймається тим, хто заздрить, як причина його невдач, безсилля і приниженого становища (Muzdybaev, 1997, p. 6-7).

Група осіб зі схильністю виражати заздрість у *поведінці* (гр. ZPv max) характеризується: 1) схильністю до роздратування (Rzd+), запальності, різкості, грубості; 2) високим рівнем фізичної агресії (Fiz+), схильністю використовувати фізичну силу проти інших осіб; 3) високим рівнем загальної агресивності (Agr+). Як конкурентне почуття агресія заздрості втілюється в прагненні зруйнувати перевагу іншого (відібрати або знищити), що обґрунтовується як усунення несправедливості; 4) підвищеним рівнем загальної ворожості (Vrз+), що може виявлятися як висока готовність виражати вербально або невербально негативні оцінки іншим людям, схильність принижувати інших задля «підвищення» власної самооцінки.

Особистостям з *контролем і регуляцією* переживання заздрощів (гр. ZKR max) притаманне: 1) значне зниження загальної агресивності (Agr-); 2) низька образливість (Obr-); 3) низький рівень загальної ворожості (Vrз-). Це засвідчують отримані дані за попередньою методикою.

Відмінності між виокремленими групами за обома розглянутими методиками було перевірено статистично за допомогою t-критерію Стьюдента, і більшість із них виявилася значущими. Тому констатуємо підтвердження гіпотези про зв'язок різних типів переживання почуття заздрощів з різними показниками ворожості й агресивності.

Наукова новизна

У науковому дослідженні: 1) уточнено зміст понять «заздрість», «агресивність», «ворожість» і запропоновано авторське визначення поняття «заздрісність»; 2) теоретично обґрунтовано й емпірично підтверджено взаємозв'язок показників заздрісності з показниками агресивності й ворожості особистості; 3) емпірично виявлено типові види агресії в осіб, схильних до переживання заздрощів за різним типом.

Висновки

1. Заздрісність (схильність до переживання почуття заздрощів) відповідно до авторської позиції визначено як складну багаторівневу властивість особистості, що виявляється в постійному порівнянні себе з іншими людьми (чи уявним «еталоном») не на свою користь, у суб'єктивному відчутті зниження самоцінності, пристрасному бажанні заволодіти перевагами об'єкта порівняння за неможливості отримати чи набути бажане, що супроводжується специфічними виявами (емоційними, когнітивними, поведінковими, контролью-регулятивними, мотиваційними, установчими тощо).

2. Для пошуку співвідношення показників схильності до заздрощів з показниками ворожості й агресивності було застосовано: оригінальну методику «Диференціальна діагностика схильності особистості до заздрощів» (ДІЗА) з опитувальником «Соціальні настанови особистості відносно заздрощів» О. П. Саннікової, А. Ф. Лісовенко; «Методику діагностики ворожості» (за шкалою Кука–Медлей); «Опитувальник агресивності» Басса–Дарки.

3. Отримано значущі кореляційні взаємозв'язки додатного знаку між показниками заздрісності та майже всіма показниками ворожості й агресивності. Проаналізовано профілі ворожості й агресивності в групах досліджуваних з різним типом переживання заздрощів, на підставі чого сформовано «психологічні портрети» особистостей зі схильністю до переживання заздрощів за різним типом (емоційним, когнітивним, поведінковим і контролью-регулятивним). Обґрунтована, що заздрощі можуть по-різному впливати на специфіку ворожості й агресивності особистості.

4. Емпірично доведено, що особистостям зі схильністю до переживання почуття заздрощів за *емоційним типом* властиві: підвищена ворожість (висока готовність виражати вербально або невербально негативні оцінки іншим людям, демонструючи неприязнь щодо них, що може виявлятися в необґрунтованій критиці суперників, іронії, сарказмі, чорному гуморі, зловтішанні та приниженні тих, хто має певні переваги в значущих сферах); підвищена агресія (готовність до агресивних дій, готовність

заподіяти як фізичну, матеріальну, так і моральну шкоду іншій особі, прагнення до соціального домінування, контролю за діями та переконаннями інших тощо). Агресія може виявлятися також у роздратуванні, гнівливості, неприязні, озлобленості, ненависті, спрямованій на конкретну, успішнішу в значущій сфері особу. За типами агресії цим особистостям властиві найвищий рівень вербальної агресії, схильність до роздратування, високий рівень фізичної агресії та загальної агресивності.

5. Встановлено, що особистостям зі схильністю до переживання почуття заздрощів за *когнітивним типом* властиві: найвища схильність до цинізму (жорстока байдужість, зневіра, скептицизм, знецінення загальнолюдських цінностей). Рівень ворожості в цих осіб вищий від середнього, але заздрощі в них будуть виявлятися швидше у вигляді прихованої ворожості, ніж у вигляді прямого конфлікту. Це може набувати форми ігнорування, пасивної байдужості, знецінення досягнень і замовчування найцінніших переваг суперника тощо. Заздрісно-ворожий цинізм може також виявлятися в несправедливому засудженні, надмірній критиці інших, відсутності вдячності та нездатності пробачати навіть незначні помилки інших. За типами агресії цим особистостям властиві: підозрілість, непряма агресія, почуття провини, образливість і загальна ворожість.

6. Емпірично доведено, що особистості зі схильністю до переживання заздрощів за *поведінковим типом* характеризується підвищеним рівнем ворожості та вищим від середнього рівнем цинізму й агресії. Це означає, що ворожі наміри та дії в них наявні, але вони виявляються не дуже агресивними або цинічними. Вони «проживають» свої заздрощі, дієво перетворюючи своє життя, пристосовуючи поведінку до соціальних реалій. Це виявляється в «копіюванні» значущих авторитетів і, можливо, бажанні бути тим, ким не є насправді, що може супроводжуватися спробами отримати бажані переваги в будь-який спосіб: інтригами, шахрайством, авантюрними діями тощо. За типами агресії цим особистостям властиві схильність до роздратування, підвищена схильність до фізичної агресії, загальної агресивності й ворожості.

7. Доведено, що особистостям зі схильністю до переживання заздрощів за *контрольно-регулятивним типом* властиві: найнижчий рівень ворожості, знижений цинізм, слабка образливість та агресія. Це характеризує їх як доброзичливих, чуйних і дружніх осіб, які не схильні до вираження негативних оцінок, заподіяння шкоди іншим людям, відкритої чи прихованої ворожості. Пояснити це можна тим, що такі особи усвідомлюють свої недоліки й переваги, тому вони достатньо терпимі до недоліків і переваг інших.

REFERENCES

- Beskova, T.V. (2012). Metodika issledovaniia zavistlivosti lichnosti [Research methodology of personality envy yusch]. *Voprosy psikhologii, Psychology issues*, 2, 127-139 [in Russian].
- Buss, A.H. (1961). *The psychology of aggression*. N.Y.: Willey.
- Cheverikina, E.A., & Fatina, M.L. (2017). Agressivnost kak sostavliaiushchaia fenomenov psikhologicheskogo nasillia i psikhoterrorizma [Aggressiveness as a component of the phenomena of psychological violence and psychoterrorism]. *Tendentsii razvitiia nauki i obrazovaniia, Trends in the development of science and education: Proceedings of the 28th International Scientific and Practical Conference* (pp. 30-34). Minsk: ZNurnal. doi: 10.18411/lj-31-07-2017-11 [in Russian].
- Chviakin, V.A. (2014). Analiz agressivnykh svoystv lichnosti podrostka i ikh ispolzovanie v profilakticheskoy deiatelnosti politzii [Analysis of aggressive personality traits of a teenager and their use in preventive police activities]. *Politseyskaia i sledstvennaia deiatelnost, Police and investigative activities*, 2, 30-51. Retrieved from https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=13954. doi: 10.7256/2409-7810.2014.2.13954 [in Russian].
- Enikolopov, S.N. (2000). Vrazhdebnost i problema zdorovia cheloveka [Hostility and the problem of human health]. *Zhurnal nevrologii i psikiatrii im. Korsakova, Journal of Neurology and Psychiatry*, 7, 59-64 [in Russian].
- Fetiskin, N.P., Kozlov, V.V., & Manuylov, G.M. (2002). *Sotsialno-psihologicheskaiia diagnostika razvitiia lichnosti i malykh grupp [Socio-psychological diagnostics of the development of personality and small groups]*. Moscow: In-t Psikhoterapii [in Russian].
- Iganski, P. (2012). Hate Crime: Taking Stock. Programmes for Offenders of Hate. *Challenge Hate Crime*, 7, 27. Retrieved from http://eprints.lancs.ac.uk/65875/1/07_Programmes_for_Offenders_of_Hate.pdf. doi: <https://doi.org/10.4135/9781526420114>.
- Kutter, P. (1998). *Liubov, nenavist, zavist, revnost. Psikhoanaliz strastey [Love, hate, envy, jealousy. Psychoanalysis of Passions]*. SPb.: B.S.K. [in Russian].
- Labunskaiia, V.A. (2005). Zavist, beznadezhnost i nadezhda kak sposoby preobrazovaniia bytiia subekta [Envy, hopelessness and hope as ways of transforming the subject's being. Personality and Being: Subjective Approach]. *Lichnost i bytie: subektnyy podkhod. Lichnost kak subekt bytiia: teoretiko-metodologicheskie osnovaniia analiza, Personality as a subject of being: theoretical and methodological foundations of analysis*. Krasnodar: Prosveshchenie - lug. doi: <https://doi.org/10.7256/2306-0174.2012.1.88> [in Russian].
- Muzdybaev, K.K. (1997). Psihologiia zavisti [The psychology of envy]. *Psihologicheskiiy zhurnal, Psychological journal*, 6(18), 3-12 [in Russian].
- Muzdybaev, K.K. (2002). Zavistlivost lichnosti [Personal envy]. *Psihologicheskiiy zhurnal, Psychological journal*, 6(23), 38-50 [in Russian].
- Sannikova, O.P. (1995). *Emotsionalnost v strukture lichnosti [Emotionality in the structure of personality]*. Odessa: Khors [in Russian].
- Sannikova, O.P., & Lisovenko, A.F. (2016). *Avtorske svidotstvo. Naukovo-metodychnyi tvir "Kompleks psikhodiagnostichnykh metodyk doslidzhennia zazdroshchiv osobystosti: "Metodyka "Sotshialni nastanovy osobystosti vidnosno zazdroshchiv"; "Protseura "Shkala samoostinky pokaznykiv zazdrisnosti"; "Test-opytuvalnyk "Dyferentsialna diahnostyka skhylnosti osobystosti do zazdroshchiv (DIZA)". No. 67445; zaiav. 29.06.2016; reiestrats. 26.08.2016 [Author's certificate. Scientific and methodical work "Complex of psychodiagnostic methods for the study of envy of the individual: Methodology "Social guidelines of the individual regarding envy"; "Procedure "Scale of self-assessment of envy"; "Test-questionnaire "Differential diagnosis of personality propensity to envy (DIZA)" No. 67445; application. 29.06.2016; registration 08.26.2016 [in Ukrainian]*.
- Semeniuk, L.M. (2003). *Psihologicheskie osobennosti agressivnogo povedeniia podrostkov i uslovia ego korrektsii [Psychological features of aggressive behavior in adolescents and conditions for its correction]*. Moscow: Flinta [in Russian].
- ZNmurov, V.A. (2010). *Bolshoy tolkovyy slovar po psikiatrii [Comprehensive Explanatory Dictionary of Psychiatry]*. Moscow: Dznangar [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бескова Т. В. Методика исследования завистливости личности. *Вопросы психологии*. 2012. № 2. С. 127–139.
- Buss A. H. *The psychology of aggression*. N.Y. : Willey, 1961.
- Чеверика Е. А., Фатина М. Л. Агрессивность как составляющая феноменов психологического насилия и психотерроризма. *Тенденции развития науки и образования : материалы XXVIII Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 31 июля 2017 г.)*. Минск : Журнал, 2017. Ч. 1 С. 30–34. doi: <https://doi.org/10.18411/lj-31-07-2017-11>.
- Чвякин В. А. Анализ агрессивных свойств личности подростка и их использование в профилактической деятельности полиции. *Полицейская и следственная деятельность*. 2014. № 2. С. 30–51. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=13954. doi: <https://doi.org/10.7256/2409-7810.2014.2.13954>.
- Ениколопов С. Н. Враждебность и проблема здоровья человека. *Журнал неврологии и психиатрии им. Корсакова*. 2000. № 7. С. 59–64.
- Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп : учеб. пособие. М. : Ин-т Психотерапии, 2002. С. 57–59.
- Iganski P. Hate Crime: Taking Stock. Programmes for Offenders of Hate. *Challenge Hate Crime*. 2012. No. 7. 27 p. URL: http://eprints.lancs.ac.uk/65875/1/07_Programmes_for_Offenders_of_Hate.pdf. doi: <https://doi.org/10.4135/9781526420114>.

- Куттер П. Любовь, ненависть, зависть, ревность. Психоанализ страстей. СПб. : Б.С.К., 1998. С. 74.
- Лабунская В. А. Зависть, безнадежность и надежда как способы преобразования бытия субъекта. *Личность и бытие: субъектный подход. Личность как субъект бытия: теоретико-методологические основания анализа*. Краснодар : Просвещение – Юг, 2005. С. 120–137. doi: <https://doi.org/10.7256/2306-0174.2012.1.88>.
- Муздыбаев К. К. Психология зависти. *Психологический журнал*. 1997. № 6. Т. 18. С. 3–12.
- Муздыбаев К. К. Завистливость личности. *Психологический журнал*. 2002. № 6. Т. 23. С. 38–50.
- Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности : монография. Одесса : Хорс, 1995. 364 с.
- Санникова О. П., Лисовенко А. Ф. Авторське свiдоцтво. Науково-методичний твiр «Комплекс психодiагностичних методик дослiдження заздрощiв особистостi: «Методика «Соцiальнi настанови особистостi вiдносно заздрощiв»; «Процедура «Шкала самооцiнки показникiв заздрiсностi»; «Тест-опитувальник «Диференцiальна дiагностика схильностi особистостi до заздрощiв (ДIЗА)» № 67445 ; заяв. 29.06.2016 ; реєстрац. 26.08.2016. 96 с.
- Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции : учеб. пособие. М. : Флинта, 2003. С. 26–32.
- Жмуров В. А. Большой толковый словарь по психиатрии : словарь. М. : Джангар, 2010. 864 с.

Стаття надiйшла до редакцiї 04.02.2020

Lisovenko A. – Ph.D in Psychology Sciences, Senior Lecturer of the Department of Sociology and Psychology of the National University «Odessa Law Academy», Odessa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1794-270X>;

Dolinska L. – Ph.D in Pedagogy, Senior Lecturer of the Department of Sociology and Psychology of the National University «Odessa Law Academy»; Teacher of the High Category of the Odessa College of Computer Technology of the Odessa State Environmental University, Odessa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8763-1977>

The Specifics of Hostility and Aggression of Persons Prone to Experiencing Envy of Various Types

*Aggressive human behavior, including unlawful, is characterized by a complex psychological process, in which all components of personality are involved. Research interest specifies the need for a deeper understanding of envy as a hypothetically possible motive for aggressive crimes. The **purpose** of the study is to analyze the relationship between the indicators of envy and indicators of aggression and hostility of the individual and to identify typical types of aggression among people prone to experience envy of different types. **Methodology** - a set of research methods, used in the research, includes the following: theoretical (analysis, synthesis, comparison, generalization and interpretation of literature sources and theoretical approaches to the particular issues); empirical methods (observation, survey, testing); mathematical and statistical methods. To process empirical data, the method of quantitative (correlation analysis, comparison of average values by Student's t-test, using computer program for statistical data processing SPSS 17.0 for Windows) and qualitative analysis (method «aces» and «profiles») are applied as well. The methodical support of psychodiagnostic research was carried out with the help of the following methods: 1. Original test-questionnaire «Differential diagnosis of personality propensity to envy» (DIZA) and questionnaire «Social guidelines of the individual relative to envy» (elaborated by O. P. Sannikova, A. F. Lisovenko); 2. «Methods of diagnosis of hostility» (after the scale of Cook – Medley); 3. «Buss-Durkee Hostility Inventor» (BDHI). **Scientific novelty**: in the scientific research we: 1) clarified the meaning of the concepts «envy», «aggression», «hostility» and proposed an author's definition of «envy»; 2) theoretically substantiated and empirically confirmed the relationship of indicators of envy with markers of aggression and hostility of the individual; 3) empirically revealed distinctive types of aggression among individuals, prone to experiencing envy of different types. **Conclusions**: Envy (tendency to experiencing feelings of envy) according to the author's position is defined as a complex multilevel property of personality, which is manifested in constant comparison with others (or imaginary «standard») not in their favor, in the subjective sense of self-esteem, passionate desire to take advantage of the object of comparison when it is impossible to obtain or acquire the desired, accompanied by specific manifestations (emotional, cognitive, behavioral, control-regulatory, motivational, constitutive, etc.). Significant correlations of the positive sign between the indicators of envy and almost all the indicators of hostility and aggression were obtained. The profiles of hostility and aggression in groups of subjects with different types of envy experience were analyzed, on the basis of which «psychological portraits» of individuals with a tendency to experience envy of different types (emotional, cognitive, behavioral and control-regulatory) were provided. It is proved that envy can affect the specifics of hostility and aggression of the individual in different ways. A perspective direction of the research includes studying of the level and envy specifics among individuals, convicted of crimes with an aggressive focus.*

Keywords: envy; tendency to envy; hostility; aggression; cynicism; negativism; personality; individual psychological characteristics.

Загорська О. І. – старший викладач відділу підвищення кваліфікації прокурорів з питань запобігання корупції інституту підвищення кваліфікації прокурорів Національної академії прокуратури України, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6841-7115>

Психологічні особливості порушення обмежень щодо одержання подарунків

Порушення обмежень щодо одержання подарунків у вітчизняному законодавстві розглядають як адміністративне правопорушення, пов'язане з корупцією, що не прямо, а опосередковано належить до корупційних діянь. Порушення обмежень щодо одержання подарунків тягне за собою дисциплінарну, адміністративну та цивільно-правову відповідальність. Метою цієї статті визначено дослідження особливостей суб'єктивної сторони складу правопорушення, передбаченого ст. 172-5 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Методологія. Використано загальнонаукові методи формальної логіки (дедукції, індукції, аналогії, аналізу, синтезу, абстрагування та моделювання), за допомогою яких висвітлено психологічні особливості порушення особою обмежень щодо одержання подарунків. Наукова новизна. Порушення обмежень щодо одержання подарунків учиняє особа виключно умисно, тобто особа усвідомлює протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачає її шкідливі наслідки й бажає їх або свідомо допускає настання цих наслідків. Висновки. За результатами здійсненого дослідження доходимо висновків, що встановлення в національному законодавстві збалансованої системи обмежень щодо одержання подарунків відповідає міжнародному досвіду та сприяє побудові належного механізму запобігання корупційним виявам. Під час розгляду справ зазначеної категорії суди приділяють увагу: встановленню психологічних аспектів цих видів правопорушень, зокрема внутрішнього ставлення особи до порушення обмежень щодо одержання подарунків, усвідомлення нею суспільної шкідливості вчиненого; з'ясуванню, чи було відомо особі про вартість подарунка та чи вживала вона заходів для встановлення такої вартості. Висвітлено проблематику встановлення порушення обмежень щодо одержання подарунків у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави та місцевого самоврядування, прирівняних до них осіб. Проаналізовано нормативно-правову базу, що регулює предмет дослідження, а також судову практику, що сформувався в процесі правозастосування, унаслідок чого окреслено прогалини в законодавстві щодо цієї сфери.

Ключові слова: порушення обмежень; подарунок; правове регулювання; гостинність; корупція.

Вступ

Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) на 106 пленарному засіданні в березні 2016 року прийняла Контрольний список питань для оцінки дотримання верховенства права, схвалений Комітетом міністрів Ради Європи та Конгресом місцевих і регіональних властей Ради Європи. Серед заходів запобігання корупції в Розділі F 1 «а» «Корупція і конфлікт інтересів» визначено «обмеження отримання подарунків та інших благ» ("Kontrolnyi spysok", 2016).

Крім того, група експертів GRECO постійно акцентує увагу на питаннях подарунків. Зокрема, GRECO рекомендує (i) деталізувати правила щодо подарунків, які можуть приймати народні депутати, судді та прокурори, зокрема, знизити пороги допустимої вартості таких подарунків; надати чіткіші визначення, які охоплювали б усі можливі види подарунків, зокрема отримані в нематеріальній формі; уточнити концепцію допустимої гостинності; (ii) запровадити внутрішні процедури оцінки та повідомлення про подарунки, а також повернення неприйнятних подарунків ("Zvit za rezultatamy", 2017).

Порушення обмежень щодо одержання подарунків, передбачене ст. 172-5 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП),

вважається правопорушенням, пов'язаним з корупцією, і слугує підставою для притягнення особи до дисциплінарної, адміністративної та цивільно-правової відповідальності.

Питання юридичної відповідальності за вчинення правопорушень, пов'язаних із корупцією, не є новими для вітчизняної науки. Зазначені питання розглядали в роботах О. Гладуна, Р. Гречанюк, З. Загинеї-Заболотенко, М. Стефанчук, М. Хавронюка, Н. Ярмиш та інших учених. Психологія корупції як окремий предмет наукового аналізу представлена в роботах О. Богодухової, О. Вановської, А. Вознюка, Є. Дровосекова, Л. Казміренко, Г. Корчагіної, М. Решетнікова та ін. Утім прийняття Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII «Про запобігання корупції», яким внесені зміни до ст. 172-5 КУпАП, наявність низки нерозв'язаних прикладних проблем притягнення до відповідальності за таке правопорушення вимагають проведення подальших наукових досліджень у цій сфері ("Zakon Ukrainy", 2019).

Мета і завдання дослідження

Метою та завданнями статті є визначення психологічних особливостей порушення обмежень щодо одержання подарунків, а також встановлення змісту окремих ознак цього обмеження.

Виклад основного матеріалу

У ст. 172-5 КУпАП встановлено адміністративну відповідальність за порушення обмежень щодо одержання подарунків. Традиційно в складі цього правопорушення виокремлюємо об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону.

Об'єктом цього правопорушення є суспільні відносини, які визначають зміст і порядок законної діяльності суб'єктів владних повноважень, який встановлює законодавець. Водночас назва, як і формулювання диспозиції статті, вказує на предмет правопорушення – подарунок. Відповідно до абз. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України, подарунок – грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, які надають/одержують безоплатно або за ціною, нижчою від мінімальної ринкової.

Об'єктивна сторона цього правопорушення характеризується активними діями особи у вигляді прийняття подарунка, що не відповідає загально визначеним уявленням про гостинність, а також перевищує один прожитковий мінімум для працездатних осіб, встановлений на день прийняття подарунка, одноразово, а сукупна вартість таких подарунків, отриманих від однієї особи (групи осіб) протягом року, не перевищує двох прожиткових мінімумів, встановлених для працездатної особи на 1 січня того року, у якому прийнято подарунки. Так, відповідно до положень Закону України «Про державний бюджет на 2020 рік» від 14 листопада 2019 року № 294-IX, прожитковий мінімум для працездатних осіб становить з 1 січня 2020 року – 2102 гривні. Зазначене не поширюється на:

1) випадки одержання так званих *дозволених* (таких, що не містять обмежень за вартістю) подарунків, які:

– отримують від близьких осіб;

– одержують як загальнодоступні знижки на товари, послуги, загальнодоступні виграші, призи, премії, бонуси;

2) випадки вимагання, прохання та одержання так званих *заборонених* подарунків:

– у зв'язку із здійсненням діяльності, пов'язаної з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування;

– якщо особа, яка дарує, перебуває в підпорядкуванні такої особи.

Суб'єкт цього виду правопорушень спеціальний, тобто фізична осудна особа, яка досягла віку 16 років і володіє додатковими ознаками, зазначена в п. 1, 2 ч. 1 ст. 3 Закону, тобто є уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, або особою, яка для завдань цього Закону прирівнюється до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування ("Zakon Ukrainy", 2019).

Поведінка людини, зокрема протиправна, формується під впливом низки зовнішніх обставин – навколишнього середовища, способу життя тощо. Однак, безперечно, такий вплив не позбавляє людину свободи вибору своєї поведінки. Прагнення діяти певним чином здійснюється під контролем свідомості особи, визначається певними потребами й мотивами, завданнями й цінностями, соціальними установками та спрямованістю (Lenska, 2019, p. 110). Із цієї позиції визначення поведінки дав С. Л. Рубінштейн: «Поведінка у людини переважно є результатом низки усвідомлених дій або вчинків (Rubinshteyn, 2002, p. 30).

Утім деякі вчені виокремлюють теорію «морального розкладу», відповідно до якої є когнітивний механізм, який переосмислює мораль у людині так, що моральна саморегуляція блокується або навіть не працює (Abraham, Suleeman, & Takwin, 2018). Люди не бажають поводитися неетично (учиняти корупційні дії) за винятком випадків, коли вони знаходять виправдання для своєї поведінки. Відбувається психологічний процес, за якого суб'єкти вважають, що ця поведінка, як і раніше, має моральні цінності, наприклад, вона корисна для організації (Barsky, 2011).

Деякі вчені слушно пов'язують корупцію з теорією зручності. Наприклад, П. Готшалк представляє детермінанти правопорушення, що ґрунтуються на теорії зручності. У цій теорії зазначено, що ступінь індивідуальної орієнтації на зручність визначає, наскільки добросовісна та високого соціального статусу людина в процесі своєї діяльності прийме рішення про порушення закону, коли альтернативні рішення є не такими зручними. На думку дослідника, більш напружений і жадібний фінансовий мотив, покращена організаційна можливість учинення та приховування злочину, сильніша особиста готовність до девіантної поведінки впливають на масштаби злочинних намірів у сфері службової діяльності «білих комірців» (Gottschalk, 2019).

Водночас М. Залозна стверджує, що значна частина корупції, передусім у незахідних суспільствах, є результатом групових процесів і взаємодій, а не виявом розрахунку на індивідуальному рівні. Тому вона закликає до соціально-психологічного вивчення взаємодії, що впливає на прийняття рішення вчинити корупційні дії, і вважає, що символічний інтеракціонізм пропонує особливо потужний інструмент для вивчення корупції в незахідних суспільствах (Zaloznaya, 2014).

У психології увагу акцентують на понятті «хабароманії». Із цього приводу А. Вознюк стверджує, що корупційна поведінка певних індивідів, що має систематичний характер, може перетворитися на психічну залежність від

неправомірної вигоди, яку в психології називають хабароманією. Це прагнення службової особи постійно одержувати неправомірну вигоду, що приносить задоволення (у разі позитивного результату) або пригнічення, чи психологічний дискомфорт (у разі негативного результату). Отже, в особі постає нагальна потреба в постійному одержанні неправомірної вигоди (Vozniuk, 2019, p. 8).

Суб'єктивною стороною є внутрішній бік правопорушення, тобто психічні процеси, що відбуваються у свідомості суб'єкта, характеризують його волю і ставлення до вчиненого ним діяння. Згідно з твердженням В. М. Кудрявцева, суб'єктивна сторона породжує, спрямовує та регулює об'єктивну сторону. Майбутня об'єктивна сторона правопорушення в ідеальній формі утворюється у свідомості особи й потім здійснюється в реальності. Вибір особою об'єкта посягання, часу, місця вчинення злочину й засобів досягнення злочинної мети визначає і об'єктивну сторону його поведінки. Об'єктивна сторона, на його переконання, слугує практичним виконанням злочинних намірів суб'єкта (Kudriavtsev, 1960, p. 12-13, 14). Суб'єктивна сторона має надзвичайно важливе значення під час характеристики будь-якого діяння, оскільки вона тісно пов'язана і з об'єктом, і з об'єктивною стороною, які в ній утлюються.

Суб'єктивну сторону правопорушення традиційно характеризують такими ознаками, як вина, мотив і мета. Крім цього, суб'єктивною стороною деяких складів правопорушень охоплюють й інші компоненти психічної діяльності. Наприклад, важливе місце в суб'єктивній стороні злочину посідають емоції, тобто переживання особи, які були в особі під час вчинення нею злочину. Аналізуючи склад правопорушення, передбаченого ст. 172-5 КУпАП, слід зауважити, що емоційний стан правопорушника лежить за його межами та прямо не впливає на кваліфікацію вчиненого. Однак, відповідно до вимог ст. 34 КУпАП, учинення правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання або за збігу тяжких особистих чи сімейних обставин визнається обставиною, що пом'якшує відповідальність за адміністративне правопорушення.

Отже, *суб'єктивна сторона* аналізованого правопорушення характеризується ставленням свідомості та волі винної особи до порушення обмежень щодо одержання подарунків, яке вона вчиняє. Головною та обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони будь-якого правопорушення є вина.

Вина як невід'ємний елемент суб'єктивної сторони правопорушення й обов'язкова ознака складу правопорушення є нерозривно пов'язаною з об'єктом та об'єктивною стороною, проте не

охоплює їх своїм змістом. Вона «акумулює в собі ознаки об'єкта й об'єктивної сторони, як у дзеркалі, відображає те, як ці ознаки проходять крізь призму свідомості правопорушника» (Vazhanov et al., 2001, p. 128). Зміст вини утворюють свідомість і воля, які відображають інтелектуальний та вольовий елементи діяння. Різні поєднання цих елементів створюють дві форми вини – умисел і необережність.

Не має жодних сумнівів у тому, що порушення обмежень щодо одержання подарунків учиняє особа виключно *умисно*, тобто усвідомлює протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачає її шкідливі наслідки й бажає їх або свідомо допускає настання цих наслідків.

Згідно з ч. 3 ст. 722 ЦК України, якщо дарунок направлено обдаровуваному без його попередньої згоди, дарунок є прийнятим, якщо обдарований негайно не заявить про відмову від його прийняття ("Тsyvilnyi kodeks", 2003).

У ст. 24 Закону закріплено механізм відмови від пропозиції отримання незаконного подарунка, а також алгоритм дій особи в разі виявлення майна, що може бути подарунком чи неправомірною вигодою, у службовому кабінеті. Так, якщо особа, на яку поширюються обмеження щодо використання службового становища та щодо одержання подарунків, виявила у своєму службовому приміщенні чи отримала майно, що може бути неправомірною вигодою, або подарунок, вона зобов'язана невідкладно, але не пізніше ніж протягом одного робочого дня, письмово повідомити про цей факт свого безпосереднього керівника або керівника відповідного органу, підприємства, установи, організації.

Про виявлення майна, що може бути неправомірною вигодою, або подарунка складають акт, який підписує особа, що виявила неправомірну вигоду або подарунок, та її безпосереднім керівником або керівником відповідного органу, підприємства, установи, організації.

Доходимо висновку, що порушення обмежень стосовно одержання подарунків учиняє особа виключно умисно.

До суб'єктивної сторони складу цього правопорушення належить *уявлення про гостинність*. У ст. 23 Закону закріплено словосполучення «загальновизнане уявлення про гостинність», але не визначення поняття гостинності або її ознак.

У цьому аспекті ми поділяємо позицію О. Гладуна та І. Єрьоменко, згідно з якою *загальновизнане уявлення про гостинність* – це те, що має сприйматися в конкретній обстановці сторонами саме як захід дотримання правил етикету, що не пов'язаний з використанням службових повноважень чи свого становища, зокрема з раніше вчиненими діями чи

прийнятими рішеннями, а також діями, які суб'єкт відповідальності має вчинити на прохання дарувальника. Уявлення про гостинність належить до суб'єктивної сторони складу адміністративного правопорушення. Отже, саме особа, що приймає подарунок, має пересвідчитися в тому, що він насправді є виявом гостинності та, спираючись на власні моральні, етичні переконання і принципи, прийняти рішення, чи може вона прийняти цей подарунок, чи ні. Істотне значення для визначення відповідності подарунка гостинності є обстановка та нагода, з якої він подарований. Так, якщо службова особа одержує певні блага (або погоджується одержати їх) за свою сумлінно виконану цілком правомірну дію, яка не була заздалегідь обумовлена, то така «винагорода-подяка» також є «неправомірною вигодою», а не «подарунком» (Kostenko, 2018, p. 117).

Цілком слушно зауважують Л. Казміренко, О. Кудерміна, що мотиви й мотивація корупційної поведінки не підлягають спостереженню, тому вони не доступні безпосередньому пізнанню. Вивчення психологічних аспектів корупції потребує створення спеціальної методології, застосування суб'єктного підходу й концептуалізації інтерперсональних механізмів опосередкування психологічного знання (Kazmirenko, & Kudermyna, 2018, p. 11). У цьому аспекті ще одним важливим питанням є з'ясування наявності так званого корупційного мотиву в особі, яка порушує обмеження щодо одержання подарунків. Проаналізуємо судову практику з цього приводу.

Так, постановою Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 29 січня 2019 року закрито провадження у справі у зв'язку з відсутністю складу адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 172-5 КУпАП. Згідно з матеріалами справи, ОСОБА_1, обіймаючи посаду сільського голови Сурсько-Литовської сільської ради, одноразово прийняв подарунок – житловий будинок, вартість якого становить 140064,00 грн, що перевищує один прожитковий мінімум для працездатних осіб, встановлений на день прийняття подарунка.

У судовому засіданні ОСОБА_1 своєї вини в учиненні зазначеного вище правопорушення не визнав і дав пояснення, що подарований будинок знаходиться на одному подвір'ї з його будинком, на прохання ОСОБА_3 він протягом тривалого часу доглядав за її мамою ОСОБА_4, тож вона виконала її волю та подарувала йому цей будинок, уклавши договір дарування. Як посадова особа він не виконував для ОСОБА_3 та не отримував подяки за раніше вчинені ним на посаді сільського голови та не приймав рішень на користь дарувальника ОСОБА_3 або інших осіб.

Приймаючи рішення про закриття провадження, суд керувався таким.

Обов'язковою ознакою, за якою неправомірні діяння визнають корупційними, є корисливий або інший особистий інтерес осіб, які є суб'єктами відповідальності за корупційні правопорушення, а тому під час з'ясування суб'єктивної сторони будь-якого з передбачених законом корупційних правопорушень слід перевіряти наявність у правопорушника такого інтересу. У цьому випадку суд не встановлює наявності в особі будь-якого корисливого або іншого особистого інтересу, а тому вважає, що в його діях немає невід'ємних ознак суб'єктивної складової корупційного правопорушення.

Також суд вважає, що не здобуто доказів того, що ОСОБА_1 отримав подарунок від ОСОБА_3 у зв'язку зі здійсненням своєї діяльності, пов'язаної з виконанням функцій органів місцевого самоврядування, тобто немає причиново-наслідкового зв'язку між виконанням ним функцій органу місцевого самоврядування та одержанням подарунка ("Postanova Dnipropetrovskoho raionnoho sudu", 2019).

На противагу такій правовій позиції, обґрунтованішою видається постанова Галицького районного суду м. Львова від 30 жовтня 2019 року, якою суд визнав винною ОСОБУ_1, заступника командира роти № 2 батальйону № 3 УПП у Львівській області, у вчиненні правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 172-5 КУпАП, а саме одержання подарунка – 1/2 (однієї другої) частки у праві власності на житловий будинок загальною вартістю 606 894 грн, що перевищує дозволений законом розмір сукупної вартості подарунків, на який має право суб'єкт.

Водночас у процесі судового розгляду було встановлено, що дарувальник не є для ОСОБА_1 близькою особою в розумінні Закону, оскільки з досліджених доказів вбачається, що останні спільно не проживали, не були пов'язані спільним побутом, немає відомостей про наявність між ними взаємних прав та обов'язків. З показань ОСОБА_2 встановлено, що вона проживала за місцем своєї реєстрації та лише періодично перебувала в сім'ї обдаровуваного ("Postanova Halyskoho raionnoho sudu", 2019).

Наукова новизна

Унаслідок проведеного дослідження встановлено, що порушення обмежень щодо одержання подарунків особа вчиняє виключно *умисно*, тобто усвідомлює протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачає її шкідливі наслідки й бажає їх або свідомо допускає настання цих наслідків.

Так званий корупційний мотив знаходиться поза межами складу правопорушення, передбаченого ст. 172-5 КУпАП. Зазначене правопорушення належить до правопорушень, пов'язаних із корупцією, а отже, причиново-наслідковий зв'язок між виконанням особою функцій органу державної влади або органу місцевого самоврядування та одержанням подарунка знаходиться поза межами його складу. Наявність такого причиново-наслідкового зв'язку свідчить про ймовірне вчинення особою корупційного правопорушення, за яке встановлено кримінальну відповідальність (ст. 368 КК України).

Висновки

Отже, за результатами здійсненого дослідження доходимо висновку, що встановлення в національному законодавстві збалансованої системи обмежень щодо одержання подарунків відповідає міжнародному досвіду та сприяє побудові належного механізму запобігання корупційним виявам.

Під час розгляду справ зазначеної категорії судами увагу акцентують на:

1) встановленні психологічних аспектів цих видів правопорушень, зокрема внутрішнього ставлення особи до порушення обмежень щодо одержання подарунків, усвідомлення нею суспільної шкідливості вчиненого;

2) з'ясуванні, чи було відомо особі про вартість подарунка та чи вживала вона заходів для встановлення такої вартості.

Юридична (адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова) відповідальність за порушення обмежень щодо одержання подарунків настає за вчинення виключно умисних дій особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Для кваліфікації дій особи за ст. 172-5 КУпАП не має значення встановлення наявності так званого «корупційного мотиву». Адже стаття 172-5 КУпАП належить до правопорушень, пов'язаних з корупцією, тобто таких, які не містять ознак корупції, однак порушують встановлені законом вимоги, заборони й обмеження.

REFERENCES

- Abraham, J., Suleeman, J., & Takwin, B. (2018). Psychological mechanism of corruption: A comprehensive review. *Asian Journal of Scientific Research*, 11(4), 587-604. doi: <https://doi.org/10.3923/ajsr.2018.587.604>.
- Barsky, A. (2011). Investigating the Effects of Moral Disengagement and Participation on Unethical Work Behavior. *Journal of Business Ethics*, 104(1), 59-75. doi: 10.1007/s10551-011-0889-7.
- Bazhanov, M.I., Baulin, Yu.V., & Borysov, V.I. (et al.). (2001). *Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna [Criminal law of Ukraine. The general part]*. M.I. Bazhanov, V.V. Stashys, V.Ya. Tatsii (Ed.). Kyiv: Yurinkom Inter; Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- Gottschalk, P. (2019). Theory of Convenience: Determinants of White-Collar Crime Intention. *Deviant Behavior*, 1-9. doi: 10.1080/01639625.2019.1624101.
- Kazmirenko, L.I., & Kudermina, O.I. (2018). Teoretyko-metodolohichni pidkhody do doslidzhennia koruptsii yak psikhologichnoho fenomenu [Theoretical and methodological approaches to the study of corruption as a psychological phenomenon]. *Yurydychna psikhologhiia, Legal psychology*, 2(23), 9-19. Retrieved from <https://psychped.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/885/976> [in Ukrainian].
- Kontrolnyi spysok pytan dlia otsinky dotrymannia verkhovenstva prava, skhvalenyi Komitetom Ministriv Rady Yevropy ta Konhresom mistsevykh i rehionalnykh vlastei Rady Yevropy 11-12 berez. 2016 r. [Checklist of issues for the rule of law evaluation, approved by the Committee of Ministers of the Council of Europe and the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe from Marc 11-12, 2016]. (n.d.). www.venice.coe.int. Retrieved from [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-rus) [in Ukrainian].
- Kostenko, O.M. (Ed.). (2018). *Sudovyi rozhljad sprav pro pravoporushennia, poviazani z koruptsiieiu [Proceedings on Corruption Offenses]*. Kyiv: Nats. akad. prokuratury Ukrainy [in Ukrainian].
- Kudriavtsev, V.N. (1960). *Obektivnaia storona prestupleniia [The objective side of crime]*. Moscow: Gosizdat [in Russian].
- Lenska, L.V. (2019). *Psykholoho-pravova kharakterystyka hrabezhu [Psychological and legal characteristics of robbery]*. Retrieved from http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/14102/1/avtoreferat_lenska_lv.pdf [in Ukrainian].
- Postanova Dnipropetrovskoho raionnoho sudu Dnipropetrovskoi oblasti vid 29 sich. 2019 r. Sprava No. 175/228/19 [Resolution of the Dnipropetrovsk District Court of Dnipropetrovsk region from January 29, 2019. Case No. 175/228/19]. (n.d.). reyestr.court.gov.ua. Retrieved from <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79491860> [in Ukrainian].
- Postanova Halytskoho raionnoho sudu m. Lvova vid 30 zhovt. 2019 r. Sprava No. 461/6031/19 [Resolution of the Halych District Court of Lviv from October 30, 2019. Case No. 461/6031/19]. (n.d.). elar.naiu.kiev.ua. Retrieved from http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/14102/1/avtoreferat_lenska_lv.pdf [in Ukrainian].
- Rubinshteyn, S.L. (2002). *Osnovy obshchey psikhologii [Fundamentals of general psychology]*. SPb.: Piter [in Russian].
- Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: vid 16 sich. 2003 r. No. 435-IV [Civil Code of Ukraine from January 16, 2003, No. 435-IV]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/stru#Stru> [in Ukrainian].

- Vozniuk, A.A. (2019). Psyholohichni teorii poiasnennia koruptsii [Psychological theories of explaining corruption]. *Yurydychna psykhohihiia, Legal psychology*, 2(25), 7-15. Retrieved from <https://psychped.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/1115/1120>. doi: <https://doi.org/10.33270/03192502> [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro derzhavnyi biudzheth na 2020 rik": vid 14 lystop. 2019 r. No. 294-IX [Law of Ukraine "On the State Budget for 2020" from November 14, 2019, No. 294-IX]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20> [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro zapobihannia koruptsii": vid 14 zhovt. 2019 r. No. 1700-VII [Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" from October 14, 2019, No. 1700-VII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/print> [in Ukrainian].
- Zaloznaya, M. (2014). The social psychology of corruption: Why it does not exist and why it should. *Sociology Compass*, 8(2), 187-202. doi: <https://doi.org/10.1111/soc4.12120>.
- Zvit za rezultaty Chetvertoho raundu otsiniuvannia stanu vykonannia Ukrainoiu rekomendatsii GRECO, ukhvaleny na 76-mu plenarnomu zasidanni GRECO (Strasburh, 19-23 cherv. 2017 r.) [Result for the results of the Chetvertoho round of otsiniuvannia stanu vykonannia Ukrainoiu rekomendatsii GRECO, approved at the 76th plenary anchored GRECO (Strasbourg, June 19-23, 2017)]. (n.d.). *rm.coe.int*. Retrieved from <https://rm.coe.int/grecoeval4rep-2016-9-p3-76-greco-19-23-2017-/1680737206> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Abraham J., Suleman J., Takwin B. Psychological mechanism of corruption: A comprehensive review. *Asian Journal of Scientific Research*. 2018. No. 11 (4). P. 587–604. doi: <https://doi.org/10.3923/ajsr.2018.587.604>.
- Barsky A. Investigating the Effects of Moral Disengagement and Participation on Unethical Work Behavior. *Journal of Business Ethics*. 2011. No. 104 (1). P. 59–75. doi: 10.1007/s10551-011-0889-7.
- Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.] ; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ : Юрінком Інтер ; Харків : Право, 2001. 416 с.
- Gottschalk P. Theory of Convenience: Determinants of White-Collar Crime Intention. *Deviant Behavior*. 2019. P. 1–9. doi: 10.1080/01639625.2019.1624101.
- Казміренко Л. І., Кудерміна О. І. Теоретико-методологічні підходи до дослідження корупції як психологічного феномену. *Юридична психологія*. 2018. № 2 (23). С. 9–19. URL: <https://psychped.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/885/976>.
- Контрольний список питань для оцінки дотримання верховенства права, схвалений Комітетом Міністрів Ради Європи та Конгресом місцевих і регіональних властей Ради Європи 11–12 берез. 2016 р. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-rus).
- Судовий розгляд справ про правопорушення, пов'язані з корупцією : практич. посіб. / кол. авт. ; за ред. О. М. Костенка. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2018. 346 с.
- Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления : монография. М. : Госюриздат, 1960. 244 с.
- Ленська Л. В. Психолого-правова характеристика грабежу : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2019. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/14102/1/avtoreferat_lenska_lv.pdf.
- Постанова Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 29 січ. 2019 р. Справа № 175/228/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79491860>.
- Постанова Галицького районного суду м. Львова від 30 жовт. 2019 р. Справа № 461/6031/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85339939>.
- Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб. : Питер, 2002. 720 с.
- Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/stru#Stru>.
- Вознюк А. А. Психологічні теорії пояснення корупції. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 7–15. URL: <https://psychped.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/1115/1120>. doi: <https://doi.org/10.33270/03192502>.
- Про державний бюджет на 2020 рік : Закон України від 14 листоп. 2019 р. № 294-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20>.
- Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/print>.
- Zaloznaya M. The social psychology of corruption: Why it does not exist and why it should. *Sociology Compass*. 2014. No. 8 (2). P. 187–202. doi: <https://doi.org/10.1111/soc4.12120>.
- Звіт за результатами Четвертого раунду оцінювання стану виконання Україною рекомендацій GRECO, ухвалений на 76-му пленарному засіданні GRECO (Страсбург, 19–23 черв. 2017 р.). URL: <https://rm.coe.int/grecoeval4rep-2016-9-p3-76-greco-19-23-2017-/1680737206>.

Стаття надійшла до редколегії 25.03.2020

Zahorska O. – Senior Lecturer of the Department of Promotion Qualification of Prosecutors on Issues Prevention of Corruption Prosecutors' Training Institute of the National Prosecution Academy of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6841-7115>

Psychological Features of Violation of Restrictions on Receiving Gifts

*Violation of restrictions on the receipt of gifts in domestic law is considered as an administrative offense related to corruption, not directly, but indirectly belongs to corruption. Violation of restrictions on the receipt of gifts entails disciplinary, administrative and civil liability. The **purpose** of the article is to investigate the peculiarities of the subjective side of the offense, provided for in Article 172-5 of the Code of Administrative Offenses. **Methodology.** The general scientific methods of formal logic (deduction, induction, analogy, analysis, synthesis, abstraction and modeling) are used, with the help of which administrative sanctions for violation of restrictions on receiving gifts are disclosed. **Scientific novelty.** The violation of the restrictions on the receipt of gifts is committed by the person solely intentionally, that is, the person is aware of the unlawful nature of his act or omission, anticipates its harmful effects and desires them or knowingly permits them to occur. **Conclusions.** The results of the study show that the establishment of a balanced system of restrictions on the receipt of gifts in the national legislation is in line with international experience and helps to build a proper mechanism for preventing corruption. In the consideration of cases of the specified category by the courts, special attention is paid to: establishment of psychological aspects of these types of offenses, in particular the internal attitude of a person to violation of restrictions on receiving gifts, awareness of the social harm of the offender; to find out if the person was aware of the value of the gift and whether they were taking steps to determine that value. The problems of establishing violation of restrictions on receiving gifts in the activity of persons authorized to perform the functions of the state and local self-government, equal to them, are covered. The legal framework regulating the subject of the research is analyzed, as well as the jurisprudence that has emerged in the law enforcement process, resulting in the gaps in the legislation in this field.*

Keywords: violation of restrictions; gift; legal regulation; hospitality; corruption.

Бичкова С. С. – аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8227-2127>

Психологічні засади влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав

Метою статті є визначення психологічних засад влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав. Методологічний інструментарій представлено сукупністю загальнонаукових і психологічних принципів, а також теоретичних (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення) методів. Теоретичним підґрунтям дослідження є роботи провідних вітчизняних й іноземних учених – психологів, юристів, політологів, соціологів. Наукова новизна статті полягає в тому, що в межах цієї наукової розвідки вперше у психологічній науці визначено психологічні засади влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав. Встановлено, що під час вирішення питання про місце проживання дітей у разі позбавлення одного з них батьківських прав вирішальне значення повинен мати висновок судово-психологічної експертизи. Обґрунтовано, що, визначаючи можливість передання дитини тому з батьків, хто не позбавлений батьківських прав, суд має з'ясувати моральні якості цього з батьків, прихильність дитини до нього, матеріально-побутові й сімейні умови другого з батьків, а якщо він має іншу сім'ю, то потрібно з'ясувати моральні якості дружини (чоловіка) і з огляду на це вирішити питання про передання дитини на виховання того з батьків, хто не позбавлений батьківських прав. Висновки. На підставі здійсненого дослідження визначено, що психологічні засади влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, – це основні чинники, які мають впливати на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, що спрямовані на сприяння адаптації дитини в новій сім'ї, створення позитивного психологічного клімату й умов розвитку відповідно до індивідуальних потреб дитини, позбавленої батьківського піклування.

Ключові слова: дитина; мати; батько; батьки; батьківство; материнство; соціальний супровід; психологічні засади; влаштування дитини.

Вступ

Протягом останніх десяти років Україна переглянула пріоритети державної політики у сфері охорони дитинства щодо впровадження кращих світових практик забезпечення та захисту прав дітей. Такі практики ґрунтуються на забезпеченні прав і різнобічних інтересів дитини, спрямованих на підтримку сім'ї, створення умов для виховання та розвитку дітей у сім'ї або середовищі, максимально наближеному до сімейного (Udoenko, 2019, р. 264).

Процес формування державної політики щодо захисту дітей в Україні пройшов низку етапів. 1989 року СРСР ратифікував Конвенцію про права дітей, документ набрав чинності в незалежній Україні. Цю подію можна вважати поворотом у державній політиці. Відтоді Україна прийняла сотні законодавчих актів (Hubert, 2015, р. 89).

Так, відповідно до Преамбули Закону України «Про охорону дитинства» ("Закон України", 2001), охорона дитинства в Україні є стратегічним загальнонаціональним пріоритетом, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України й ефективності внутрішньої політики держави. З метою охорони дитинства держава створює належні умови для гарантування безпеки, охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного й інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної

життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи й рівності.

На жаль, не завжди створення належних законодавчих гарантій для розвитку, навчання та виховання дитини є запорукою їх ефективної реалізації. Досить часто трапляються випадки, коли батьки не виконують своїх батьківських обов'язків, не піклуються про дитину, унаслідок чого дитина потрапляє в умови, що негативно впливають на її життя, стан здоров'я та розвиток у зв'язку із залученням до найгірших форм дитячої праці, залежністю від психотропних речовин та інших видів залежності, жорстоким поведінням, зокрема домашнім насильством, тощо.

Такі обставини є підставою для позбавлення батьківських прав, що є крайнім засобом сімейно-правового характеру, застосування якого за умови збереження майнових обов'язків призводить до втрати батьківських прав, що виникають на підставі родинності з дитиною, а також деякого обмеження їхньої дієздатності, спрямованої на захист прав та інтересів дітей, перевиховання батьків і попередження правопорушень.

Слід зазначити, що обставини, які стають підставами для позбавлення батьківських прав, так само як і факт залишення дитини без батьківського піклування внаслідок ухвалення відповідного рішення суду, є передумовами виникнення негативних психологічних наслідків

для дитини, зокрема спричиняють низку когнітивних розладів, пов'язаних насамперед із самоповагою, ставленням до міжособистісних стосунків, сексуальністю та особистою безпекою. Також позбавлення обох або одного з батьків батьківських прав негативно позначається на когнітивному, соціальному й емоційному розвитку дитини. У більшості випадків, такі діти страждають від посттравматичного стресу.

Зауважимо, що проблематика позбавлення батьківських прав уже була предметом наукових досліджень. З ракурсу юридичної науки наукові розвідки цього правового інституту проводили такі вчені, як: В. І. Борисова, В. І. Бошко, Є. М. Ворожейкін, В. С. Гопанчук, О. В. Дзера, І. В. Жилінкова, С. П. Індиченко, Л. В. Красицька, О. Ф. Лапчевська, Г. К. Матвєєв, Г. М. Свердлов, З. В. Ромовська, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, Ю. С. Червоний та ін.

Водночас спеціальних наукових праць, присвячених психологічним аспектам позбавлення батьківських прав, зокрема проблемам влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, немає. Отже, діалектичне засвоєння доробку перелічених вище науковців є невід'ємною передумовою подальших наукових розвідок з відповідної проблематики, необхідність яких актуалізується через відсутність монографічних робіт, присвячених комплексному дослідженню інституту влаштування дитини, батьки якої позбавлення батьківських прав, як психолого-правового феномену. Серед проблем, які потребують розв'язання, найважливішою є з'ясування низки загальнотеоретичних і практичних питань, пов'язаних із визначенням психологічних наслідків позбавлення батьківських прав, а також із необхідністю розроблення алгоритму психологічної допомоги дитині, яка залишилася без батьківського піклування.

Ураховуючи зазначене вище, розроблення психологічних засад влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, є актуальним і перспективним напрямом наукового пошуку.

Мета і завдання дослідження

Метою наукової статті є визначення психологічних засад влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі завдання: встановити психологічні чинники, які впливають на визначення місця проживання дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав; дослідити порядок здійснення соціального супроводу дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, після влаштування її на виховання в сім'ю або до закладу для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Виклад основного матеріалу

Зауважимо, що юридичні засади влаштування дітей, батьки яких позбавлені батьківських прав, передбачені сімейним законодавством України.

Зокрема, відповідно до ч. 1–3 ст. 167 Сімейного кодексу України (далі – СК України) ("Simeinyi kodeks", 2002), якщо дитина проживала з тим із батьків, хто позбавлений батьківських прав, суд вирішує питання про можливість їхнього подальшого проживання в одному житловому приміщенні. Також суд може постановити рішення про виселення того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, із житлового приміщення, у якому він проживає з дитиною, якщо буде встановлено, що він має інше житло, у яке може поселитися, або постановити рішення про примусовий поділ житла чи його примусовий обмін. Поряд із цим, дитина за бажанням другого з батьків може бути передана йому.

Визначаючи місце проживання дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, суд має керуватися інтересами дитини, враховувати норми національного та міжнародного законодавства, а також висновок судово-психологічної експертизи з цього приводу.

Так, згідно зі ст. 8 Закону України «Про охорону дитинства» ("Zakon Ukrainy", 2001), кожна дитина має право на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного й соціального розвитку. Батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність за створення умов, необхідних для всебічного розвитку дитини, відповідно до законів.

Згідно зі ст. 18, 27 Конвенції про права дитини ("Konventsiiia pro prava dytyny", 1989), держави-учасниці докладають усіх зусиль для того, щоб забезпечити визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання й розвиток дитини. Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування. Держави-учасниці визнають право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального й соціального розвитку дитини.

Також у п. 1 ст. 9 Конвенції про права дитини ("Konventsiiia pro prava dytyny", 1989) передбачено, що держави-учасниці забезпечують те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанням, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно із судовим рішенням визначають відповідно до застосовуваного закону та процедур, що це розлучення необхідне в інтересах дитини. Таке визначення може бути необхідним у випадку, наприклад, коли батьки

жорстоко поводяться з дитиною чи не піклуються про неї або коли батьки проживають роздільно, тож необхідно прийняти рішення щодо місця проживання дитини.

В усіх діях щодо дітей, незалежно від того, виконують їх державні чи приватні установи, які займаються питаннями соціального забезпечення, суди, адміністративні чи законодавчі органи, першочергово увагу приділяють якнайкращому забезпеченню інтересів дитини (ч. 1 ст. 3 Конвенції про права дитини) ("Konventsiiia pro prava dytyny", 1989).

Відповідно до ч. 4 ст. 29 ЦК України ("Tsyvilnyi kodeks", 2003), місцем проживання фізичної особи, яка не досягла 10 років, є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, у якому вона проживає.

У ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» ("Konventsiiia pro zahyst prav", 1950) передбачено, що кожна людина, яка законно перебуває на території будь-якої держави, у межах цієї території має право на вільне пересування та свободу вибору місця проживання. Кожна людина має право залишати будь-яку країну, зокрема власну. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які запроваджуються згідно із законом і необхідні в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, з метою підтримання публічного порядку, запобігання злочинам, для захисту здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших людей.

Так, під час визначення місця проживання дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, необхідно враховувати Рішення Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, 11 липня 2017 року ЄСПЛ ухвалив рішення у справі «М. С. проти України», у якому йдеться про визначення «інтересів дитини», їх місця у взаєминах між батьками. ЄСПЛ зауважив, що під час визначення найкращих інтересів дитини в кожній конкретній справі необхідно враховувати два аспекти: по-перше, інтересам дитини найкраще відповідає збереження її зв'язків із сім'єю, крім випадків, коли сім'я є особливо непридатною або неблаготворною; по-друге, в інтересах дитини є забезпечення її розвитку в спокійному й стійкому середовищі, що не є неблагонадійним ("Rishennia Yevropeiskoho Sudu", 2017).

Визначаючи місце проживання дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, суд також має враховувати висновок судово-психологічної експертизи з цього приводу.

Із цього приводу слушно зауважує О. О. Сегеда, що вирішення питання про місце

проживання дітей у випадку позбавлення одного з них батьківських прав у судовій практиці є одним з найскладніших питань. Якщо дитина досягла віку 10 років, суд може врахувати думку дитини, якщо дійде висновку, що вона не суперечить її реальним інтересам. У такому випадку слід враховувати психічний розвиток дитини, її конкретний психофізичний стан, особливості конфліктної ситуації, що впливала на неї (Seheda, 2011, p. 200).

Тільки за допомогою експертного дослідження можна виявити справжнє ставлення дитини до можливості проживання з конкретною особою, її ставлення до кожного з батьків, кожного з батьків до дитини, вплив конфліктної ситуації на дитину (її психічний розвиток і стан). Спеціальне дослідження надає можливість врахувати характер і структуру міжособистісних стосунків у родині загалом і в будинку кожного з батьків (Klymenko, 2007, p. 55).

Головні завдання такої експертизи полягають у дослідженні рівня психічного, зокрема інтелектуального, розвитку дитини; ставлення дитини до матері, батька; психічний вплив на дитину з боку бабусі; психологічні особливості ситуації, що склалася, у сім'ї матері; ступінь і характер впливу ситуації на психофізичний стан дитини, її здатність до самостійного ухвалення рішення (Stoliarchuk, 2015, p. 22).

За допомогою судово-психологічної експертизи можна вирішити й питання про можливість того з батьків, який був позбавлений батьківських прав, на побачення з дитиною. Експертне дослідження надає можливість встановити обставини психологічного спрямування: наявність або відсутність психологічного впливу на дитину, мотиваційні лінії поведінки кожної зі сторін, психологічну характеристику системи відносин дитини з кожним із батьків (Seheda, 2011, p. 201).

Під час ухвалення рішення про позбавлення батьківських прав одного з батьків суд повинен вирішити питання про можливість передання дитини другому з батьків. Водночас суд повинен з'ясувати, чи відповідає передання дитини другому з батьків інтересам дитини. Для цього необхідно встановити обставини, що підлягають з'ясуванню під час вирішення спорів між батьками про місце проживання дітей (ст. 161 СК України) ("Simeinyi kodeks", 2002) і за позовами батьків про відібрання дитини від осіб, які незаконно утримують її (ст. 163 СК України) ("Simeinyi kodeks", 2002). Суд має керуватися інтересами дитини (Chervonyi, 2008, p. 266).

Отже, вирішуючи питання про можливість передання дитини тому з батьків, хто не позбавлений батьківських прав, суд має з'ясувати моральні якості цього з батьків, прихильність дитини до нього, матеріально-

побутові й сімейні умови другого з батьків, а якщо він має іншу сім'ю, то потрібно з'ясувати моральні якості дружини (чоловіка) та з огляду на це вирішити питання про передання дитини на виховання того з батьків, хто не позбавлений батьківських прав. Суд має також урахувати думку дитини.

Окремо слід розглянути питання: де буде проживати дитина, якщо вона не може бути передана другому з батьків?

Згідно з ч. 4–6 ст. 167 СК України ("Simeinyi kodeks", 2002), якщо дитина не може бути передана другому з батьків, переважне право перед іншими особами на передання їм дитини мають, за їхньою заявою, баба та дід, повнолітні брати й сестри, інші родичі дитини, мачуха, вітчим. Якщо дитина не може бути передана бабі, дідові, повнолітнім братам і сестрам, іншим родичам, мачусі, вітчиму, її передають на опікування органу опіки та піклування. Дитина, яка була передана родичам, мачусі, вітчиму, органів опіки та піклування, зберігає право на проживання в житловому приміщенні, у якому вона проживала, і може в будь-який час повернутися до нього.

Порядок передання дитини на опікування органу опіки та піклування визначений постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866 «Про затвердження Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини» (далі – Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини) ("Postanova Kabinetu Ministriv", 2008).

У п. 3 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, визначено, що органами опіки та піклування є районні, районні у містах Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад, зокрема об'єднаних територіальних громад, які провадять діяльність із соціального захисту дітей, що перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі забезпечення їхнього права на виховання в сім'ї, надання статусу дитини-сироти й дитини, позбавленої батьківського піклування, дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, встановлення опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, із захисту особистих, майнових і житлових прав дітей.

Органи опіки та піклування провадять свою діяльність, пов'язану із захистом прав дитини, дотримуючись таких принципів: забезпечення найкращих інтересів дитини; недопущення

дискримінації дітей; конфіденційності інформації про дитину (Borisova et al., 2006, p. 23).

Тимчасове влаштування дитини, яка залишилася без батьківського піклування, проводять у межах компетенції служба у справах дітей та уповноважений орган Національної поліції за місцем виявлення дитини.

У такий спосіб держава здійснює державне управління у сфері інституційного догляду та виховання дітей, тобто здійснює цілеспрямований, організаційний та регуляційний вплив держави через органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, до компетенції яких належать питання управління соціально-педагогічними процесами в межах інституційних закладів, спрямований на забезпечення надання соціальних, освітніх, реабілітаційних, медичних послуг з метою реалізації законних прав дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей з особливими потребами в усіх сферах суспільного життя (Yarmolynska, 2019, p. 141).

Дитина, яка залишилася без батьківського піклування, зокрема дитина, розлучена із сім'єю, тимчасово може бути влаштована у: сім'ю родичів, знайомих; сім'ю патронатного вихователя; притулок для дітей служби у справах дітей; центр соціально-психологічної реабілітації дітей; центр соціальної підтримки дітей та сімей; соціально-реабілітаційний центр (дитяче містечко); спеціалізований будинок дитини, дитячий будинок-інтернат системи соціального захисту населення.

Звісно, що найбільш психологічно прийнятним для дитини є влаштування її до сім'ї родичів або знайомих. Так, дитина, у якої є родичі або інші особи, з якими в неї на момент залишення без батьківського піклування склалися близькі стосунки (сусіди, знайомі) та які бажають залишити її на виховання у своїй сім'ї, може перебувати в їхній сім'ї до прийняття рішення про влаштування дитини. Підставою для тимчасового перебування дитини в сім'ї родичів або інших осіб, з якими в неї склалися близькі стосунки, є наказ служби у справах дітей про тимчасове влаштування дитини, виданий на підставі:

1) заяви особи про надання згоди на тимчасове влаштування в її сім'ю дитини, а також копія паспортного документа або посвідчення біженця, посвідчення особи, яка потребує додаткового захисту, або довідки про звернення за захистом в Україні. У разі подання копії паспортного документа іноземця до неї додається копія посвідки на постійне проживання або посвідки на тимчасове проживання в Україні;

2) акта обстеження умов проживання особи;

3) згоди дитини (якщо вона може висловити свою думку) у вигляді її письмової заяви,

написаної власноручно в присутності посадової особи, яка приймає документи, про що робиться відмітка на заяві із зазначенням прізвища, імені, по батькові, підпису посадової особи й дати.

Якщо дитина не може дати письмової згоди, про форму та зміст такої згоди посадова особа, яка приймає документи, складає акт за формою, встановленою Міністерством соціальної політики України;

4) письмової згоди всіх повнолітніх членів сім'ї, що проживають разом із особою, яка надала згоду на тимчасове влаштування в її сім'ю дитини для проживання на одній житловій площі, написаної власноручно в присутності посадової особи, яка приймає документи, про що на заяві робиться відмітка із зазначенням прізвища, імені, по батькові, підпису посадової особи та дати (п. 31 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини).

Таким чином, за умови втрати дитиною батьківського піклування відповідний орган опіки та піклування вживає вичерпних заходів щодо влаштування дитини в сім'ї громадян України. До закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, незалежно від форми власності та підпорядкування, дитина може бути влаштована в разі, якщо з певних причин немає можливості влаштувати її на виховання в сім'ю. Водночас влаштування дитини до закладу для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, не позбавляє органи опіки та піклування за місцем походження та за місцем перебування дитини від обов'язку продовжувати діяльність щодо реалізації права цієї дитини на сімейне виховання (ст. 6 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування») ("Zakon Ukrainy", 2005).

Після влаштування дитини, батьки якої були позбавлені батьківських прав, на виховання в сім'ю або влаштування її до закладу для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, щодо такої дитини держава забезпечує здійснення соціального супроводу (Nor, 2015, p. 123), і така дитина набуває статусу соціальної сироти.

Соціальне сирітство можна визначити як соціальне явище, обумовлене самовільним ухиленням батьків від виконання своїх батьківських обов'язків щодо дитини, що супроводжується розривом і втратою родинних стосунків між батьками й дитиною, байдужістю з боку батьків до дитячих потреб та подальшої долі дитини. Соціальні сироти – це соціально-демографічна група дітей, які внаслідок соціальних, економічних, психологічних причин фактично позбавлені

батьківського піклування при живих батьках (Lys, 2019, p. 126).

Отже, завдання соціального супроводу – сприяти адаптації дитини в новій сім'ї, створенню позитивного психологічного клімату в сім'ї, умов розвитку дітей відповідно до індивідуальних потреб кожної дитини, забезпеченню оптимальних умов життя дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, та особи з їх числа та захисту їхніх прав.

Соціальний працівник здійснює соціальне обслуговування дитини та сім'ї, соціальну опіку, є посередником між усиновлювачами, які висловили таке бажання, опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями й державними структурами, на які покладено вирішення питань життєзабезпечення дітей, і не є представником органів контролю. Соціальний супровід дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, й особи із їх числа здійснюється за спеціальним планом, який складають для кожної дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, та особи із їх числа і коригують раз на рік.

Отже, психологічні засади влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, – це основні чинники, які мають впливати на діяльність органів державної влади й місцевого самоврядування, які спрямовані на сприяння адаптації дитини в новій сім'ї, створення позитивного психологічного клімату та умов розвитку з огляду на індивідуальні потреби дитини, позбавленої батьківського піклування.

Наукова новизна

Психологічні засади влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав, – це основні чинники, які мають впливати на діяльність органів державної влади й місцевого самоврядування, які спрямовані на сприяння адаптації дитини в новій сім'ї, створення позитивного психологічного клімату та умов розвитку відповідно до індивідуальних потреб дитини, позбавленої батьківського піклування.

Висновки

На підставі здійсненого дослідження можна дійти таких висновків:

1. Висновок судово-психологічної експертизи повинен мати вирішальне значення під час вирішення питання про місце проживання дітей у випадку позбавлення одного з них батьківських прав. Головні завдання такої експертизи полягають у дослідженні рівня психічного, зокрема інтелектуального, розвитку дитини; ставлення дитини до матері, батька; психічний вплив на дитину з боку бабусі; психологічні особливості ситуації, що склалася в сім'ї матері; ступінь і

характер впливу цієї ситуації на психофізичний стан дитини, її здатність до самостійного прийняття рішення.

2. Вирішуючи питання про можливість передання дитини тому з батьків, хто не позбавлений батьківських прав, суд має з'ясувати моральні якості цього з батьків, прихильність дитини до нього, матеріально-побутові та сімейні умови другого з батьків, а якщо він має іншу сім'ю, потрібно також з'ясувати моральні якості дружини (чоловіка) і з огляду на це вирішити питання про передання дитини на виховання того з батьків, хто не позбавлений батьківських прав. Суд має також ураховувати думку дитини.

3. Якщо дитина не може бути передана другому з батьків, переважне право перед іншими особами на передання їм дитини мають, за їхньою заявою, баба й дід, повнолітні брати та сестри, інші родичі дитини, мачуха, вітчим. Якщо дитина не може бути передана бабі, дідові, повнолітнім братам і сестрам, іншим родичам, мачусі, вітчиму, її передають на опікування органу опіки та піклування. Дитина, яка була передана родичам, мачусі, вітчиму, органі опіки та піклування, зберігає право на проживання в житловому приміщенні, у якому вона проживала, і може в будь-який час повернутися до нього.

REFERENCES

- Borisova, E.A., Ivanova, S.A., & Kudriavtseva, E.V. (et al.). (2006). *Grazhdanskyi protsess [Civil process]* (2nd ed., rev.). M.K. Treushnikova (Ed.). Moscow: Gorodets [in Russian].
- Chervonyi, Yu.S. (Eds.). (2008) *Naukovo-praktychnyi komentar Simeinoho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary on the Family Code of Ukraine]*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
- Enikeev, M.I. (2004). *Iuridicheskaia psikhologiiia [Legal psychology]*. SPb.: Piter [in Russian].
- Hubert, Yu.H. (2015). Formuvannia derzhavnoi polityky shchodo zakhystu prav ditei-syrit v period nezalezhnosti Ukrainy [Formation of state policy on protection of the rights of orphans during the period of independence of Ukraine]. *Scientific Journal "ScienceRise"*, 6/1(11), 89-93. doi: <https://doi.org/10.15587/2313-8416.2015.44453> [in Ukrainian].
- Klymenko, N.I. (2007). *Sudova ekspertolohiia [Sudova Expert]*. Kyiv: In Yure [in Ukrainian].
- Kochenov, M.M. (1977). *Sudebno-psikhologicheskaia ekspertiza [Forensic psychological examination]*. Moscow: Mosk. un-t [in Russian].
- Konventsiiia pro prava dytyny: vid 20 lystop. 1989 r. [Convention on the Rights of the Child from November 20, 1989]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 [in Ukrainian].
- Konventsiiia pro zahyst prav lyudyny i osnovopolozhnyh svobod: vid 4 lystop. 1950 r. [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms from November 4, 1950]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 [in Ukrainian].
- Lys, V.V. (2019). Upravlinnia sferoiu zapobihannia sotsialnomu syritstvu v Ukraini u konteksti vprovadzhennia pryntsyypiv deinstytualizatsii [Management of social orphanhood prevention in Ukraine in the context of implementation of deinstitutionalization principles]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia, Efficiency of public administration*, 4(61), vol. 1, 123-136. doi: <https://doi.org/10.33990/2070-4011.61.2019.198506> [in Ukrainian].
- Nor, V.T. (2015). *Vybrani pratsi [Selected works]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro zatverdzhennia poriadku provadzhennia orhanamy opiky ta pikluvannia diialnosti, poviazanoi iz zakhystom prav dytyny": vid 24 veres. 2008 r. No 866 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the Procedure for Carrying Out Activities Related to the Protection of the Rights of the Child by Guardianship and Care Bodies" from September 24, 2008, No 866]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF> [in Ukrainian].
- Rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav lyudyny u spravi "M. S. proty Ukrainy" vid 11 lyp. 2017 [The decision of the European Court of Human Rights, adopted in the case "M.S. v Ukraine" from July 11, 2017]. (n.d.). *jurliga.ligazakon.net*. Retrieved from https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/162658_znachennya-rshennya-spl-u-sprav-ms-proti-ukrani-dlya-pravozastosovcho-praktiki [in Ukrainian].
- Seheda, O.O. (2011). Psykholohichna ekspertiza simeinykh problem [Psychological examination of family problems]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universitetu imeny H.S. Skovorody, Bulletin of the Kharkov National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda*, 41, 196-204 [in Ukrainian].
- Shneyder, L.B. (2006). *Semeynaia psikhologiiia [Family psychology]*. Moscow: Akad. proekt; Ekaterinburg: Delovaia kn. [in Russian].
- Simeinyi kodeks Ukrainy: vid 10 sich. 2002 r. No. 2947-III [Family Code of Ukraine from January 10, 2002, No. 2947-III]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/print> [in Ukrainian].
- Stoliarchuk, O.A. (2015). *Psykholohiia suchasnoi simi [Psychology of the modern family]*. Kremenchuk: Shcherbatiykh O.V. [in Ukrainian].
- Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: vid 16 sich. 2003 r. No. 435-IV [Civil Code of Ukraine from January 16, 2003, No. 435-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> [in Ukrainian].
- Udoenko, Yu.M. (2019). Rozvytok nastavnytstva dlia ditei-syrit v Ukraini: kontseptualni ta metodolohichni zasady [Mentoring development for orphans in Ukraine: conceptual and methodological principles]. *Psykholohichni zhurnal, Psychological Journal*, 5(12), 263-279. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.12> [in Ukrainian].

- Yarmolynska, I.V. (2019). Suchasni tendentsii rozvytku naukovooho znannia shchodo mekhanizmiv derzhavnoho upravlinnia u sferi instytutuinoho dohliadu ta vykhovannia ditei v Ukraini [Current trends in the development of scientific knowledge on the mechanisms of public administration in the field of institutional care and education of children in Ukraine]. *Investytsii: praktyka ta dosvid, Investments: practice and experience*, 3, 138-142. doi: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2019.3.138> [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro okhoronu dytynstva": vid 26 kvit. 2001 r. No. 2402-III [Law of Ukraine "On Child Protection" from April 26, 2001, No. 2402-III]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14/print> [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro zabezpechennia orhanizatsiino-pravovykh umov sotsialnoho zakhystu ditei-syrit ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia": vid 13 sich. 2005 r. No. 2342-IV [Law of Ukraine "On Ensuring Organizational and Legal Conditions for Social Protection of Orphans and Children Deprived of Parental Care" from of January 13, 2005, No. 2342-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15/print> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Гражданский процесс : учебник / [Е. А. Борисова, С. А. Иванова, Е. В. Кудрявцева и др.]; под ред. М. К. Треушникова. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Городец, 2006. 784 с.
- Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України ; за заг. ред. Ю. С. Червоного. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 504 с.
- Еникеев М. И. Юридическая психология : учебник. СПб. : Питер, 2004. 223 с.
- Губерт Ю. Г. Формування державної політики щодо захисту прав дітей-сиріт в період незалежності України. *Scientific Journal «ScienceRise»*. 2015. № 6/1 (11). С. 89–93. doi: <https://doi.org/10.15587/2313-8416.2015.44453>.
- Клименко Н. І. Судова експертологія : курс лекцій. Київ : Ін Юре, 2007. 528 с.
- Коченов М. М. Судебно-психологическая экспертиза. М. : Моск. ун-т, 1977. 57 с.
- Конвенція про права дитини : міжнар. док. від 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнар. док. від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
- Лис В. В. Управління сферою запобігання соціальному сирітству в Україні у контексті впровадження принципів деінституалізації. *Ефективність державного управління*. 2019. Вип. 4 (61). Ч. 1. С. 123–136. doi: <https://doi.org/10.33990/2070-4011.61.2019.198506>.
- Нор В. Т. Вибрані праці. Харків : Право, 2015. 784 с.
- Про затвердження порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Кабінету Міністрів України від 24 верес. 2008 р. № 866 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF>.
- Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «М. С. проти України» від 11 лип. 2017 р. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytcs/162658_znachennya-rshennya-spl-u-sprav-ms-proti-ukrani-dlya-pravozastosovcho-praktiki.
- Сегеда О. О. Психологічна експертиза сімейних проблем. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2011. Вип. 41. С. 196–204. (Серія «Психологія»).
- Шнейдер Л. Б. Семейная психология : учеб. пособие. М. : Акад. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2006. 768 с.
- Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/print>.
- Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навч. посіб. Кременчук : Щербатих О. В., 2015. 136 с.
- Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
- Удовенко Ю. М. Розвиток наставництва для дітей-сиріт в Україні: концептуальні та методологічні засади. *Психологічний журнал*. 2019. № 5. Вип. 12. С. 263–279. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.12>.
- Яролинська І. В. Сучасні тенденції розвитку наукового знання щодо механізмів державного управління у сфері інституційного догляду та виховання дітей в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 3. С. 138–142. doi: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2019.3.138>.
- Про охорону дитинства : Закон України від 26 квit. 2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14/print>.
- Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січ. 2005 р. № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15/print>.

Стаття надійшла до редколегії 11.03.2020

Bychkova S. – Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8227-2127>

Legal and Psychological Principles of Arrangement of a Child whose Parents are Deprived of Parental Rights

The **purpose** of the article is to determine the legal and psychological principles of placement of a child whose parents are deprived of parental rights. **Methodological tools** are represented by a set of general scientific and psychological principles, as well as theoretical (analysis, synthesis, comparison, generalization) methods. The theoretical basis of the study is the work of leading domestic and foreign scientists – psychologists, lawyers, political scientists, sociologists. The **scientific novelty** of this article is that within the framework of this scientific investigation, for the first time in psychological science, the legal and psychological principles of placement of a child whose parents are deprived of parental rights have been determined. It is established that in deciding on the place of residence of children in case of deprivation of one of their parental rights should be crucial conclusion of forensic psychological examination. It is substantiated that in determining the possibility of transferring a child to a parent who is not deprived of parental rights, the court must determine the moral qualities of the parent, the child's attachment to him, material and family conditions of the other parent, and if he has another family. Yu, it is necessary to find out the moral qualities of the wife (husband) and with this in mind to resolve the issue of transferring the child to the care of a parent who is not deprived of parental rights. **Conclusions.** Based on the study, it is determined that the legal and psychological principles of placement of a child whose parents are deprived of parental rights – these are the basic principles of public authorities and local government, aimed at promoting the child's adaptation to a new family, creating a positive psychological climate and development taking into account her individual needs of a child deprived of parental care.

Keywords: child; mother; father; parents; fatherhood; motherhood; social support; legal and psychological principles; child placement.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК159.9:343.985

doi: <https://doi.org/10.33270/03202601.55>

Цільмак О. М. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри соціології та психології Національного університету «Одеська юридична академія», м. Одеса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7348-4876>;

Лефтеров В. О. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології та психології Національного університету «Одеська юридична академія», м. Одеса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9163-0555>

Дисциплінованість як інтегральна професійно-психологічна якість поліцейського

Реформування органів і підрозділів Національної поліції неможливе без якісного професійно-психологічного добору та відбору кандидатів на службу й зайняття вакантної посади. Одним із критеріїв професійно-психологічного добору є така професійно важлива якість поліцейського, як дисциплінованість. Метою дослідження є висвітлення основних положень дисциплінованості як інтегральної професійно-психологічної якості поліцейського. Методологія. У науковому дослідженні використано комплекс загальнологічних (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, наукової абстракції, узагальнення, аналогії, моделювання, класифікації) і загальнотеоретичних (формалізації, аксіоматизації, гіпотетично-дедуктивного) методів. Наукова новизна: уточнено зміст дефініції «дисциплінованість поліцейського», що є інтегральною професійно-психологічною якістю, яка визначає здатність особи неухильно дотримуватися вимог нормативно-правових актів і підпорядковуватися загальнодержавним й особистісним, соціальним та діяльнісним нормам і правилам поведінки. Обґрунтовано інтегральність дисциплінованості особистості, яка детермінована та взаємообумовлена її світоглядом, установками, мотивацією, волею, вольовими якостями й психологічною готовністю. Доведено необхідність експертного оцінювання дисциплінованості поліцейського за + (–) десятибальною шкалою, де позитивна дисциплінованість є корисною, а негативна – може бути корисною для особи, однак не для соціуму й держави. Висновки. Дисциплінованість є важливою багатоаспектною та багатофакторною інтегральною професійно-психологічною якістю особистості поліцейського. Тому під час професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в поліцію та зайняття вакантної посади, крім тестових методик, необхідно використовувати ще й експертне оцінювання за + (–) десятибальною шкалою. Перспективним напрямом дослідження є встановлення ступеня впливу на дисциплінованість світогляду особистості, установок, мотивації, волі, вольових якостей, індивідуальних і професійних стилів діяльності та психологічної готовності.

Ключові слова: дисциплінованість; поліцейський; професійно-психологічна якість; професійно-психологічний відбір; Національна поліція.

Вступ

На сучасному етапі розвитку органів і підрозділів Національної поліції відбуваються різноманітні трансформаційні процеси як у середині поліцейських колективів, так і поза їхніми межами. Важливе значення в цих процесах має особистісний фактор. Відповідно до пункту 3 ст. 11 Закону України «Про Національну поліцію»: «...Рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції...» ("Закон України", 2015). Тому для налагодження довірливих взаємин з населенням поліцейський повинен бути взірцем правової культури, дисциплінованості, організованості, справедливості. Дисциплінованість поліцейського повинна проявлятися у всіх сферах його життєдіяльності.

Наукових напрацювань стосовно такої якості особистості, як дисциплінованість, є досить

багато. Наприклад, деякі вчені вважають, що дівчата більш дисципліновані, ніж хлопці (Duckworth, & Seligman, 2006). Також є дослідження дисциплінованості представників різних рас (Girvan, Gion, Mcintosh, & Smolkowski, 2017; Riddle, & Sinclair, 2019). Серед науковців є й ті, які виокремлюють певні типи дисциплінованості. Так, наприклад, Л. В. Медведіцкова розрізняє такі її види: 1) свідома, справжня; 2) конформна; 3) прагматична; 4) обумовлена; 5) критична (Medveditskova, 2019, p. 219).

Однак наукових праць стосовно визначення сутності такої інтегральної професійно важливої якості, як дисциплінованість поліцейського, доволі мало. Часто науковці лише зазначають, що ця якість повинна бути притаманна поліцейському (Dubniakova, 2013, p. 20; Seliutina, & Kholodov, 2019, p. 5; Piankivska, 2017, p. 9; Fyfe, Greene, Walsh, Wilson, & Clinton, McLaren Roy, 1997,

р. 268; Violanti, 2011, р. 33). Отже, глибинного обґрунтованого наукового дослідження основних концептуальних положень дисциплінованості як індивідуально-психологічної якості поліцейського здійснено не було.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є висвітлення основних концептуальних положень дисциплінованості як інтегральної професійно-психологічної якості поліцейського. Завданнями дослідження є:

- уточнення змісту терміну «дисциплінованість поліцейського»;
- обґрунтування інтегрованості дисциплінованості як професійно важливої якості поліцейського;
- обґрунтування + (–) десятибальної шкали експертного дослідження дисциплінованості поліцейського.

Виклад основного матеріалу

Реформування органів і підрозділів Національної поліції України неможливе без якісного професійно психологічного добору й відбору кандидатів на прийняття на службу та зайняття вакантної посади. Одним із критеріїв професійно-психологічного добору є така професійно важлива якість поліцейського, як дисциплінованість.

Слід зазначити, що зміст дефініції «дисциплінованість» науковці трактують по-різному. Так, деякі вчені вважають, що дисциплінованість – це:

– «...інтегральна якість особистості, яка визначає ціннісне відношення особи до людей і проявляється у виконанні загальноприйнятих норм поведінки...» (Rogoznikova, 2011, р. 72);

– «...підкорення людини чужій волі, вимогам окремої особи (групи, організації); дотримання стійких норм, правил, законів, за невиконання яких суб'єкт несе відповідальність і може понести покарання» (Dorfman, & Gridiushko, 2011, р. 88);

– «...соціально-психологічна якість особистості, що є відносно стійкою структурою, яка містить мотиваційні, пізнавальні, емоційні та інші компоненти: позитивне ставлення до обов'язків, почуття відповідальності за свою поведінку, знання цілей і завдань діяльності та взаємозв'язків людей, уміння керувати собою відповідно до вимог, навички й звички дотримання встановленого порядку...» (Krysko, 2003, р. 68-69);

– «...якість особистості, яка полягає у звичці до дисципліни, витримці, внутрішній організованості, відповідальності, готовності й звичці підкорятися власним цілям (самодисципліна) і соціальним установкам...»;

– «...здатність пригнічувати пріоритетні, особистісно-значущі потреби задля вищої мети, до того ж надалі цей вибір не є автоматичним, а потребує свідомих зусиль. Дисциплінованість – це, перш за все, як самоконтроль і саморегуляція...» (Duckworth, & Seligman, 2016, р. 198-208);

– «...прагнення й уміння особистості керувати своєю поведінкою відповідно до суспільних норм і правил...» (Fitsula, 2002, р. 386) тощо.

Отже, на думку науковців, «дисциплінованість» – це якість, інтегральна якість особистості, уміння, властивість характеру (особистості), прагнення й уміння. Варто погодитися з думкою Рогожнікової Р. А., яка вважає, що *дисциплінованість поліцейського* – це інтегральна професійно-психологічна вольова якість, яка визначає здатність особи неухильно дотримуватися вимог нормативно-правових актів і підпорядковуватися загальнодержавним та особистісно-соціально-діяльнісним нормам і правилам поведінки. Слід обґрунтувати, чому саме дисциплінованість є інтегральною професійно важливою вольовою якістю поліцейського.

Дослідники проблеми дисциплінованості дійшли висновку, що в ній можна виокремити дві сторони – зовнішню та внутрішню (Volodarskaia, & Meshcheriakova, 2016, р. 83). Так, вони стверджують, що провідну роль відіграє внутрішня сторона, оскільки вимоги, накази без їх прийняття самими співробітниками не можуть стати регуляторами поведінки. Дослідження свідчать про те, що зовнішня вимога без смислової ідентифікації, без позитивного осмислення та особистісних цінностей не перетворюється в особистісні мотиви. Б. П. Бахарев описував такий склад дисциплінованості: дисциплінарна компетентність, особистісна мотивація та психологічні особливості особистості (Bakharev, 1998).

Погоджуючись із науковими позиціями цих та інших авторів, зазначимо, що правила й норми поведінки людини бувають:

- 1) загальнодержавними – на рівні держави закріплені нормативно-правовими актами;
- 2) професійними – необхідні для виконання певного виду діяльності;
- 3) соціальними – їх слід виконувати в тій чи іншій групі, колективі, об'єднанні тощо;
- 4) особистісними (інтерперсональними) – особа для себе обирає їх самостійно, не спираючись на чужу думку, вказівку чи наказ.

Дотримання людиною цих різновидів норм і правил має морально-ціннісну та психологічну детермінацію й ґрунтується на її:

- 1) світогляді – системі «... уявлень про світ і місце в ньому людини, про відносини людини в ньому, про ставлення людини до дійсності, що

оточує її, і до самої себе, а також зумовлені цими уявленнями основні життєві позиції та установки людей, їхні переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності, ціннісні орієнтації...» (Averintsev, Arab-Ogly, & Ilichev, 1989, p. 366).

2) установках – прийнятих для себе нормах, аксіомах і принципах життєдіяльності;

3) мотивації – самоспонукальному процесі з досягнення певних цілей або запобіганню небажаних наслідків;

4) волі – здатності «...досягати поставлених цілей в умовах подолання перешкод...» (Kuznietsov, 2012, p. 111) і системі вольових якостей:

а) цілепокладальних (цілеспрямованість, наполегливість, завзятість, ініціативність);

б) спонукальних (рішучість, сміливість, відважність, хоробрість);

в) саморегулятивних (терплячість, витриманість, самоконтроль, самовладання, самоврядування);

г) самоорганізаційних (організованість, планованість, послідовність, старанність тощо);

д) морально спрямованих (мужність, героїзм) (Tsilmak, 2019, p. 24);

5) психологічній готовності – особистісному настрої на дію, діяльність (бездіяльність).

Таким чином, дисциплінованість не є самостійною індивідуально-психологічною характеристикою людини – вона взаємообумовлена низкою психологічних і моральних характеристик, тобто є інтегральною.

Також слід зазначити, що дисциплінованість має певні рівні. Так, Р. А. Рогожнікова та А. Я. Хусаїнов виокремили п'ять рівнів

дисциплінованості, починаючи від «елементарного нормування» (першого рівня), при якому ще є відсутнє її моральне вимірювання та вона має зовнішній прояв, та закінчуючи дисциплінованістю як прояву «естетичної свободи особистості» (п'ятий рівень), за якого особа усвідомлює її необхідність, значущість. Свідому дисципліну (дисциплінованість) учені вивчають як процес її розвитку від «необхідної поведінки – до вільної», від її «зовнішньої організації» – до внутрішньої (Rogoznnikova, 2011; Rogoznnikova, & Khusainov, 2016). Отже, дисциплінованість може бути «усвідомленою» (поліцейський аналізує, оцінює правила й норми, ранжує та сепарує їх, а потім усвідомлено дотримується їх) та «неусвідомленою» (вона стає звичкою).

На нашу думку, дисциплінованість поліцейського залежить від ступеня її сформованості в характері особи або її необхідності для якісного здійснення професійної діяльності, за якої:

1) *дуже високий* ступінь визначає, що зазначена якість є сталою, неусвідомленою, що проявляється в характері особи як звична форма поведінки (звичка);

2) *високий* – якість є сталою, прогностичною, частково усвідомленою;

3) *середній* – якість проявляється тільки у необхідних випадках;

4) *низький* – якість проявляється зрідка;

5) *дуже низький* – якість дуже рідко проявляється.

Ми вважаємо, що для експертного психодіагностичного оцінювання дисциплінованості (недисциплінованості) слід використовувати + (–) десятибальну шкалу (див. табл.).

Таблиця

Показники оцінювання дисциплінованості (недисциплінованості)

10	9	8	7	6	5	4	3	2	1		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	

Примітка. Показники від:

+ (–) 9 до + (–) 10 – визначають дуже високий ступінь;

+ (–) 6 до + (–) 8 – високий ступінь

+ (–) 5 – середній;

+ (–) 3 та + (–) 4 – низький;

+ (–) 1 та + (–) 2 – дуже низький.

Обґрунтуємо позицію стосовно необхідності експертного оцінювання за + (–) десятибальною шкалою. Слід зазначити, що дисциплінованість може бути:

1. Позитивною (зі знаком «+»), тобто корисною для держави, соціуму, діяльності й особи.

2. Негативною (зі знаком «–»), тобто вона не є суспільно корисною. Може бути корисною для особи та для її оточення, однак не для інших людей і держави. Наприклад, кримінальна дисциплінованість (тобто особа дотримується певних норм і правил кримінального середовища), її поведінка є корисною для субкультури злочинного угруповання або для самої особи, водночас вона є некорисною для жертв злочинної діяльності, держави.

Ще один приклад – патологічна дисциплінованість (вона виявляється у разі вольових розладів особи) – не є корисною ні для хворої особи, ні для соціального оточення, ні для держави. На нашу думку, показники від – 5 до – 10 – свідчать про те, що в особи діагностовано гіпербулію («...посилення вольової активності, надмірна діяльність...» (Levenets, 2005, р. 76)) або парабулію («...перекручення вольової активності у формі розладів поведінки..., ...зустрічається при кататонії, коли хворий гримасує, приймає змушені пози, робить стереотипні дії...» (Levenets, 2005, р. 76)). Показники від – 1 до – 4 – в особи діагностовано гіпобулію («...зниження вольової активності, бідність спонукань до діяльності...» (Levenets, 2005, р. 76)). 0 – визначає повну відсутність дисциплінованості (це діагностують у разі абулії, стопору).

Варто зазначити, що для більш надійного й об'єктивного експертного оцінювання дисциплінованості поліцейського за десятибальною шкалою необхідно вираховувати відсоток її прояву в певних обставинах. Наприклад, є 12 професійних ситуацій, з них у 9-ти ситуаціях особа продемонструвала дисциплінованість. У відсотковому значенні – це 75 % – показник дисциплінованості особи відповідає високому ступеню. Коли ми говоримо про низький і дуже низький ступінь прояву особою дисциплінованості, то зауважуємо, що зазначена якість все ж таки має епізодичний свій прояв, однак таку особу вважають ненадійною та недисциплінованою.

Таким чином, дисциплінованість – це індивідуально-психологічна характеристика, що формується особою протягом її життя. В. О. Сластьонін і В. П. Каширін виокремлюють дисципліну з міркувань вигоди, дисципліну з примусу та внутрішню дисципліну (самодисципліну) (Slastenin, & Kashirin, 2001). Дисциплінованість може бути як: 1) індивідуально-психологічна риса характеру; 2) звичка, що свідомо сформована й стала неусвідомленою; 3) здатність (керувати своїми діями); 4) певна особистісна (соціальна чи професійна) необхідність.

О. І. Крупнов у своєму дослідженні виділив трифакторну структуру дисциплінованості: перший фактор – внутрішня та свідомо дисциплінованість; другий фактор – екстернальність і показна дисциплінованість; третій фактор – предметність й осмисленість (Krupnov, 2006, р. 65). Отже, дисциплінованість є багатоаспектною індивідуально-психологічною характеристикою.

Наукова новизна

У науковому дослідженні: 1) уточнено зміст поняття «дисциплінованість поліцейського», 2) обґрунтовано інтегральність дисциплінованості (вона детермінована та взаємообумовлена світоглядом особистості, її установками, мотивацією, волею, вольовими якостями та психологічною готовністю); 3) доведено необхідність її експертного оцінювання за + (–) десятибальною шкалою, де позитивна дисциплінованість є корисною, а негативна – може бути корисною для особи, однак не для соціуму та держави.

Висновки

Дисциплінованість є важливою багатогранною, багатоаспектною, багатофакторною інтегральною професійно-психологічною якістю особистості поліцейського. Тому під час професійно-психологічного відбору кандидатів на прийняття на службу й зайняття вакантної посади, крім тестових методик, необхідно використовувати ще й експертне оцінювання за + (–) десятибальною шкалою. Перспективним напрямом дослідження є встановлення ступеня впливу на дисциплінованість – світогляду особистості, установок, мотивації, волі, вольових якостей, індивідуальних і професійних стилів діяльності та психологічної готовності.

REFERENCES

- Averintsev, S.S., Arab-Ogly, E.A., & Ilichev, L.F. (1989). *Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar [Philosophical Encyclopedic Dictionary]* (2nd ed.). Moscow: Sov. entsikl. [in Russian].
- Bakharev, V.P. (1998). *Psikhologiya i pedagogika professionalnoy deiatelnosti ofitsera [Psychology and pedagogy of professional activity of an officer]*. Moscow: Voен. un-t RF [in Russian].

- Dorfman, L.Ia., & Gridiushko, A.E. (2011). Struktura distsiplinirovannosti kursantov voennogo vuza vnutrennikh voysk MVD RF [The structure of discipline of cadets of the military higher educational institution of the internal troops of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation]. *Pedagogicheskoe obrazovanie i nauka, Pedagogical education and science*, 3, 87-90 [in Russian].
- Dubniakova, A.I. (2013). Obraz sotrudnika politzii v soznanii grazhdan [The image of a police officer in the minds of citizens]. *Psikhopedagogika v pravookhranitelnykh organakh, Psychopedagogy in law enforcement*, 4(55), 19-21. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-sotrudnika-politzii-v-soznanii-grazhdan> [in Russian].
- Duckworth, A.L., & Seligman, M.E.P. (2006). Self-discipline gives girls the edge: Gender in self-discipline, grades, and achievement test scores. *Journal of Educational Psychology*, 98(1), 198-208. doi: <https://doi.org/10.1037/0022-0663.98.1.198>.
- Fitsula, M.M. (2002). *Pedahohika [Pedagogy]*. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
- Fyfe, J., Greene, J., Walsh, W., Wilson, O., & Clinton, McLaren Roy. (1997). Police Administration, Fifth Edition. *Princeton Road*. Highstown, NJ 08520. United States of America.
- Girvan, E.J., Gion, C., McIntosh, K., & Smolkowski, K. (2017). The relative contribution of subjective office referrals to racial disproportionality in school discipline. *School Psychology Quarterly*, 32(3), 392-404. doi: <http://dx.doi.org/10.1037/spq0000178>.
- Krupnov, A.I. (2006). Sistemno-dispozitsionnyy podkhod k izucheniiu lichnosti i ee svoystv [Systemic dispositional approach to the study of personality and its properties]. *Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov, Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia*, 1(3), 63-74 [in Russian].
- Krysko, V.G. (2003). *Slovar-spravochnik po sotsialnoy psikhologii [Dictionary of Social Psychology]*. SPb.: Piter [in Russian].
- Kuznietsov, M.A. (2012). Volova rehuliatitsiia diialnosti: osnovni zakonomirnosti, etapy i mekhanizmy [Volova regulation of activity: basic laws, stages and mechanisms]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody, Bulletin of the Kharkiv National Pedagogical University named after G.S. Skovorodi*, 43(1), 110-128 [in Ukrainian].
- Levenets, I.V. (2005). *Sudova psykhiiatriia [Forensic psychiatry]*. Ternopil: Ekonom. dumka [in Ukrainian].
- Medveditskova, L.V. (2019). Distsiplinirovannost sotrudnika organov vnutrennikh del: sodernzhanie i puti formirovaniia v protsesse professionalnoy podgotovki [Discipline of an employee of the internal affairs bodies: content and ways of formation in the process of professional training]. *Mir nauki, kulturny, obrazovaniia, The world of science, culture, education*, 5(78), 218-220. doi: [10.24411/1991-5497-2019-00091](https://doi.org/10.24411/1991-5497-2019-00091) [in Russian].
- Piankivska, L.V. (2017). Chynnyky syndromu "emotsiinoho vyhorannia" u kursantiv spetsializovanykh vyshchyykh navchalnykh zakladiv MVS Ukrainy [Factors of the syndrome of "emotional burnout" in cadets of specialized higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. *Tekhnolohiia rozvytku intelektu, Intelligence development technologies*, 17. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2017_2_6_14 [in Ukrainian].
- Riddle, T., & Sinclair, S. (2019). Racial disparities in school-based disciplinary actions are associated with county-level rates of racial bias. *PNAS USA*, 116(17). doi: [10.1073/pnas.1808307116](https://doi.org/10.1073/pnas.1808307116).
- Rogoznikova, R.A., & Khusainov, A.Ia. (2016). Vospitanie u kursantov voennogo vuza distsiplinirovannosti kak npravstvennogo kachestva lichnosti - aktualnaia problema sovremennosti [The upbringing of discipline among cadets of a military higher educational institution as a moral quality of a person is an urgent problem of our time]. *Uchenye zapiski universiteta imeni P.F. Les-gafta, Scientific notes of the University named after P.F. Les-Gaft*, 12(142), 107-111 [in Russian].
- Rogoznikova, R.A. (2011). Teoreticheskie osnovy vospitaniia distsiplinirovannosti kak tsennostnogo otnosheniia k cheloveku u kursantov voennykh vuzov vnutrennikh voysk MVD RF [The theoretical foundations of discipline education as a value attitude towards a person among cadets of military universities of the internal troops of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation]. *Pedagogicheskoe obrazovanie i nauka, Pedagogical education and science*, 3, 72-74 [in Russian].
- Seliutina, E.N., & Kholodov, V.A. (2019). Okhrana obshchestvennogo poriadka sotrudnikami politzii vo vremia massovykh meropriiaty kak profilaktika soversheniia terroristicheskikh aktov [Protection of public order by police officers during mass events as prevention of terrorist acts]. *Vestnik gosudarstvennogo i munitsipalnogo upravleniia, Bulletin of State and Municipal Administration*, 3(8), 125-133. doi: [10.22394/2225-8272-2019-8-3-125-133](https://doi.org/10.22394/2225-8272-2019-8-3-125-133) [in Russian].
- Slastenin, V.A., & Kashirin, V.P. (2001). *Psikhologiya i pedagogika [Psychology and Pedagogy]*. Moscow: Akademiia [in Russian].
- Tsil'mak, O.M. (2019). Etalonnii psikhologichnyi profil volovykh yakosti slidchogo [The reference psychological profile of the volitional qualities of the investigator]. *Sotsialno-pravovi studii, Socio-legal studies*, 2(4), 22-26. doi: [10.32518/2617-4162-2019-2-22-26](https://doi.org/10.32518/2617-4162-2019-2-22-26) [in Ukrainian].
- Violanti, J.M. (2011). Police organizational stress: the impact of negative discipline. *Int J Emerg Ment Health*, 13(1), 31-36. doi: [10.1093/shm/hky016](https://doi.org/10.1093/shm/hky016).
- Volodarskaia, E.A., & Meshcheriakova, Iu.S. (2016). Imidzn voinskoj distsipliny u sovremennykh voennosluznashchikh [The image of military discipline among modern military personnel]. *Chelovecheskiy kapital, Human capital*, 3, 82-84 [in Russian].
- Zakon Ukrainy "Pro Natsionalnu politzii": vid 2 lyp. 2015 r. No. 580-VIII [Law of Ukraine "About the National Police" from July 2, 2015, No. 580-VIII]. (n.d.). www.golos.com.ua. Retrieved from <http://www.golos.com.ua/article/257729> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Философский энциклопедический словарь / [редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др.]. 2-е изд. М. : Сов. энцикл., 1989. 815 с.
- Бахарев Б. П. Психология и педагогика профессиональной деятельности офицера : учебник. М. : Воен. ун-т РФ, 1998. 281 с.
- Дорфман Л. Я., Гридюшко А. Е. Структура дисциплинированности курсантов военного вуза внутренних войск МВД РФ. *Педагогическое образование и наука*. 2011. № 3. С. 87–90.
- Дубнякова А. И. Образ сотрудника полиции в сознании граждан. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2013. № 4 (55). С. 19–21. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-sotrudnika-politsii-v-soznanii-grazhdan>.
- Duckworth A. L., Seligman M. E. P. Self-discipline gives girls the edge: Gender in self-discipline, grades, and achievement test scores. *Journal of Educational Psychology*. 2006. No. 98 (1). P. 198–208. doi: <https://doi.org/10.1037/0022-0663.98.1.198>.
- Фицула М. М. Педагогіка : навч. посіб. Київ : Академія, 2002. 528 с.
- Fyfe J., Greene J., Walsh W., Wilson O., Clinton McLaren Roy. Police Administration. Fifth Edition. *Princeton Road*. Highstown, NJ 08520. United States of America, 1997.
- Girvan E. J., Gion C., Mcintosh K., Smolkowski K. The relative contribution of subjective office referrals to racial disproportionality in school discipline. *School Psychology Quarterly*. 2017. No. 32 (3). P. 392–404. doi: <http://dx.doi.org/10.1037/spq0000178>.
- Крупнов А. И. Системно-диспозиционный подход к изучению личности и ее свойств. *Вестник Российского университета дружбы народов*. 2006. № 1 (3). С. 63–74.
- Крысько В. Г. Словарь-справочник по социальной психологии : слов. СПб. : Питер, 2003. 416 с.
- Кузнецов М. А. Вольова регуляція діяльності: основні закономірності, етапи і механізми. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2012. № 43 (1). С. 110–128. (Серія «Психологія»).
- Левенець І. В. Судова психіатрія : навч. посіб. Тернопіль : Економ. думка, 2005. С. 328.
- Медведицкова Л. В. Дисциплинированность сотрудника органов внутренних дел: содержание и пути формирования в процессе профессиональной подготовки. *Мир науки, культуры, образования*. 2019. № 5 (78). С. 218–220. doi: [10.24411/1991-5497-2019-00091](https://doi.org/10.24411/1991-5497-2019-00091).
- П'янківська Л. В. Чинники синдрому «емоційного вигорання» у курсантів спеціалізованих вищих навчальних закладів МВС України. *Технології розвитку інтелекту*. 2017. Вип. 17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2017_2_6_14.
- Riddle T, Sinclair S. Racial disparities in school-based disciplinary actions are associated with county-level rates of racial bias. *PNAS USA*. 2019. No. 116 (17). doi: [10.1073/pnas.1808307116](https://doi.org/10.1073/pnas.1808307116).
- Рогожникова Р. А., Хусаинов А. Я. Воспитание у курсантов военного вуза дисциплинированности как нравственного качества личности – актуальная проблема современности. *Ученые записки университета имени П. Ф. Лесгафта*. 2016. № 12 (142). С. 107–111.
- Рогожникова Р. А. Теоретические основы воспитания дисциплинированности как ценностного отношения к человеку у курсантов военных вузов внутренних войск МВД РФ. *Педагогическое образование и наука*. 2011. № 3. С. 72–74.
- Селютина Е. Н., Холодов В. А. Охрана общественного порядка сотрудниками полиции во время массовых мероприятий как профилактика совершения террористических актов. *Вестник государственного и муниципального управления*. 2019. № 3. Т. 8. С. 125–133. doi: [10.22394/2225-8272-2019-8-3-125-133](https://doi.org/10.22394/2225-8272-2019-8-3-125-133).
- Сластенин В. А., Каширин В. П. Психология и педагогика : учеб. пособие. М. : Академия, 2001. 480 с.
- Цільмак О. М. Еталонний психологічний профіль вольових якостей слідчого. *Соціально-правові студії*. 2019. Вип. 2 (4). С. 22–26. doi: [10.32518/2617-4162-2019-2-22-26](https://doi.org/10.32518/2617-4162-2019-2-22-26).
- Violanti J. M. Police organizational stress: the impact of negative discipline. *Int J Emerg Ment Health*. 2011. No. 13 (1). P. 31–36. doi: [10.1093/shm/hky016](https://doi.org/10.1093/shm/hky016).
- Володарская Е. А., Мещерякова Ю. С. Имидж воинской дисциплины у современных военнослужащих. *Человеческий капитал*. 2016. № 3. С. 82–84.
- Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2020

Tsilmak O. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Sociology and Psychology of the National University «Odessa Law Academy», Odesa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7348-4876>;

Lefterov V. – Doctor of Psychology, Professor, Head of the Department of Sociology and Psychology of the National University «Odessa Law Academy», Odesa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9163-0555>

Discipline as an Integral Professional and Psychological Quality of a Police Officer

*Reforming of the units of the National Police is not possible without high-quality professional and psychological selection of candidates for employment and filling vacancies. One of the most important criteria and quality for professional and psychological selection of a police officer is discipline. The **purpose** of the study is to reveal key points of discipline as an integral professional and psychological quality of the police officer. **Methodology.** The research uses a set of general methods such as analysis, synthesis, induction, deduction, scientific abstraction, generalization, analogy, modeling, classification. It also applies general theoretical methods, they are formalization, axiomatization and hypothetical-deductive. **Scientific novelty.** We have clarified the meaning of the definition of «police discipline» as an integral professional and psychological quality, which requires the ability of a person to strictly comply with regulations and to obey national and personal social and legal behavior. The integrality of policeman's personality discipline is determined and mutually conditioned by its worldview, attitudes, motivation, volitional qualities and psychological readiness, is substantiated. The necessity of expert assessment of police discipline on a + (-) ten-point scale is justified. Positive discipline is useful, and negative can be useful for the individual, but not for the society and the state. **Conclusions.** Discipline is an important multi-factor integral professional and psychological quality of a police officer's personality. Therefore, during the professional and psychological selection of candidates for police service and filling of a vacant position, in addition to test methods, it is necessary to use expert evaluation on a + (-) ten-point scale. A long-term plan of the research is to establish the degree of influence of next qualities on discipline, they are the worldview of the individual, attitudes, motivation, willpower, individual and professional styles and psychological readiness.*

Keywords: discipline; police officer; professional and psychological quality; professional and psychological selection; National Police.

Мілорадова Н. Е. – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та психології факультету № 3 (підрозділів поліції превентивної діяльності) Харківського національного університету внутрішніх справ, м. Харків
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0716-9736>

Застосування тренінгових технологій у професійній підготовці слідчих (на прикладі тренінгу «Психологія допиту»)

Наукову статтю присвячено питанням удосконалення процесу підготовки та перепідготовки слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України шляхом використання психологічних тренінгових технологій, а саме професійно-психологічних тренінгів. Зазначено, що посилення ролі комунікативної, творчої та креативної складової в діяльності поліції потребує ефективнішого опрацювання отриманих знань і зміцнення практичної складової підготовки слідчих у межах закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання. Метою статті є визначення ролі тренінгових технологій для розвитку умінь слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України використовувати психологічні знання в практичній діяльності на прикладі тренінгу «Психологія допиту». Методологія. Здійснено теоретичний аналіз наукових підходів українських й іноземних дослідників щодо визначення ролі тренінгових технологій у підготовці фахівця. На підставі узагальнення, систематизації наявних напрацювань у сфері застосування професійно спрямованих тренінгів розроблено авторський тренінг «Психологія допиту». Наукова новизна статті полягає в тому що в ній розглянуто структурні, змістовні, динамічні, організаційні та методичні алгоритми проведення авторського тренінгу «Психологія допиту». Висновки. Ми вважаємо, що для розвитку професійної комунікативної компетентності слідчого, формування в нього умінь застосовувати отримані під час навчання психологічні знання на практиці необхідним є впровадження у фахову підготовку та перепідготовку слідчих тренінгових технологій. Саме за допомогою професійно спрямованих тренінгів можливим є напрацювання загальних і спеціальних комунікативних умінь, необхідних слідчому під час проведення такої слідчої (розшукової) дії, як допит. Перспективним є впровадження психологічних тренінгів у підготовку та перепідготовку слідчих за такими темами: особливості застосування психологічного впливу під час проведення слідчих (розшукових) дій, психологічні особливості проведення допиту (опитування) дитини, комунікативна компетентність працівника поліції тощо.

Ключові слова: тренінгові технології; тренінг; слідчі (розшукові) дії; допит; комунікативні уміння; слідчий.

Вступ

Сучасному періоду розвитку нашої держави притаманні масштабні зміни в різних сферах життя, зокрема ґрунтовне реформування системи Міністерства внутрішніх справ України. Метою таких змін є підготовка конкурентоспроможних поліцейських нової формації, здатних до саморозвитку та самовдосконалення. Такі зміни повинні відбуватися системно й послідовно, починаючи з перегляду підходів до здійснення підготовки та перепідготовки працівників поліції загалом.

Теоретичне осмислення та якісне оновлення системи підготовки кваліфікованих працівників зумовило усвідомлення необхідності змін у підходах щодо методології підготовки фахівців у закладах вищої освіти МВС України. Посилення ролі комунікативної, творчої та креативної складової в діяльності поліції на тлі формування професійної компетентності потребує поступового підвищення рівня професіоналізму фахівців, що має ґрунтуватися на опануванні працівниками практичними знаннями й уміннями.

Наявна система підготовки фахівців у ЗВО із специфічними умовами навчання є послідовною та логічно завершеною, однак традиційно склалася,

що в програмах навчання акцентують на теоретичній складовій фахової підготовки, що, на наш погляд, знижує ефективність процесу адаптації молодих фахівців на практиці та гальмує можливості подальшої особистої професійної самореалізації. Тому об'єктами посиленої уваги в межах програмного навчання молодих поліцейських мають стати шляхи формування вмінь практичного застосування одержаних теоретичних знань. На сучасному етапі в межах підготовки фахівців триває пошук нових ефективних форм, методів і прийомів навчання. Одним з найперспективніших поміж них є використання психологічних тренінгових технологій, а саме професійно-психологічних тренінгів.

Психологічні тренінгові технології В. Лефтеров розглядає як науково обґрунтовану та практично доцільну сукупність знань і засобів проведення психологічних тренінгів із персоналом різних організацій, що сприяє високопродуктивному виконанню організаційних завдань. Це унікальна соціально-психологічна реальність, що забезпечує соціальний прогрес у постіндустріальному суспільстві (Lefterov, 2011, p. 88).

Стосовно тлумачення сутності поняття «тренінг» думки сучасних науковців різняться, а саме:

– засіб формування та розвитку професійної майстерності персоналу шляхом трансформації структурних компонентів професійної діяльності як особистості працівника, де фундаментальне значення має операціональна структура діяльності (Moroz, 2007);

– інтегрована, універсальна система цілеспрямованого групового психологічного тренування людей відповідно до потреб і завдань їх особистості та діяльності (Barko, & Kondratiev, 2000, p.176; Lefterov, 2010, p. 284);

– багатофункціональний метод навмисних змін психологічних феноменів з метою гармонізації професійного й особистісного буття людини, перепрограмування моделі управління поведінкою та діяльністю (Bakli, & Keurpl, 2002; Miliutina, 2004, p. 3);

– засіб впливу, спрямований на створення умов для цілеспрямованих змін особистості, знань, соціальних установок, навичок, досвіду, життєвих компетенцій (Zaytseva, 2002, p. 39).

– мета-метод психологічної роботи, спрямований на засвоєння людиною специфічних професійних знань, умінь, навичок, корекцію установок, розвиток особистісних якостей через інтеріоризацію особливостей професійного середовища (Mikheeva, 1999, p. 7; Moroz, 2007, p. 117; Fedorchuk, 2010, p. 693).

У системі підготовки працівників поліції психологічні тренінги включено у психологічну підготовку працівників різних підрозділів. Фахівці зазначають, що їх проведення спрямовано на формування різних психологічних властивостей і якостей працівників (Л. Балабанова, В. Барко, В. Доценко, В. Лефтеров, О. Макарова, Л. Мороз, Г. Попова, О. Цільмак С. Яковенко та інші), професійно-психологічних якостей (В. Міцкевич, Н. Мовмига, В. Носков та інші), правомірного психологічного впливу (В. Черненілов, В. Юстицький, О. Шестаков та інші), вирішення конфліктних ситуацій (І. Пономарьов, Б. Дербеньов, О. Олійник та інші), діяльність в екстремальних умовах (Н. Андрєєв, Н. Афанасьєва, Л. Перелигіна, О. Тімченко, Г. Човдирова та ін.).

Іноземні науковці також приділяють увагу застосуванню тренінгових технологій, розглядаючи питання стосовно ефективності їх застосування під час підготовки працівників поліції (A.T.Chappell (Chappell, 2008), J. Hails, R. Borum (Hails, & Borum, 2003), R. Honess (Honess, 2020), R. S. Engel, T. D. Herold, S. E. Robin, D. H. Tamara (Robin, & Tamara, 2020), упровадженню технік протидії маніпулюванню, виявленню нещирості в спілкуванні під час проведення допиту (A. Abbe, S.E. Brandon (Abbe,

& Brandon, 2014), H. M. D. Cleary, T. C. Warner (Cleary, & Warner, 2016), R. Balko (Balko, 2017), K. M Carlsmith, A. M. Sood (Carlsmith, & Sood, 2009). Водночас бракує наукових робіт, присвячених розгляду методологічних засад проведення тренінгів, спрямованих на формування професійних компетентностей працівників різних підрозділів Національної поліції України. Тому нині є потреба в розробленні та впровадженні таких тренінгових технологій у професійній підготовці та перепідготовці працівників поліції як у межах ЗВО із специфічними умовами навчання, так і підвищенні кваліфікації і службової підготовки.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення ролі тренінгових технологій для розвитку умінь слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України використовувати психологічні знання в практичній діяльності на прикладі тренінгу «Психологія допиту».

Завдання статті: 1) визначити необхідність використання тренінгових технологій у підготовці працівників слідчих підрозділів Національної поліції України; 2) розглянути методичні рекомендації щодо проведення тренінгу «Психологія допиту»; 3) проаналізувати структуру тренінгу «Психологія допиту».

Виклад основного матеріалу

Професійно-психологічний тренінг є одним зі шляхів, що скорочує розрив між теоретичними знаннями та їх практичною реалізацією. Тренінг надає можливість кожному учаснику одержати власний досвід застосування тактико-психологічних прийомів за умов моделювання службових ситуацій, усвідомити свої переваги та недоліки в зазначеній сфері під час професійної взаємодії, знайти й опрацювати ефективну індивідуальну стратегію вирішення професійно важливих питань.

Аналізуючи особливості підготовки слідчих у межах ЗВО із специфічними умовами навчання, ми акцентуємо увагу на низці проблемних питань, пов'язаних із недостатньою увагою соціальному компоненту підготовки, а саме розвитку комунікативних якостей та професійної комунікативної компетентності (Milogradova, 2018).

У професіограмі зазначено, що діяльність слідчого є складною соціальною відкритою системою, що включена в ширший контекст правової системи суспільства й належить до групи професій типу «людина – людина». Комунікативний аспект у цій діяльності домінує, оскільки спілкування з різними категоріями громадян є одним з основних шляхів отримання інформації ("Profesiohramy za osnovnumu vydamy", 2018).

Проте, розглянувши зміст фахової підготовки слідчих, ми зосередили увагу на недостатній кількості дисциплін, спрямованих на формування саме цього компоненту професіогенезу. Тому ми вважаємо доцільним уведення в систему підготовки слідчих тренінгових занять, спрямованих на розвиток професійної комунікативної компетентності. Комунікативна компетенція слідчого – один з найважливіших компонентів його професіоналізму та здатності якісно й ефективно виконувати свої службові обов'язки. Фахівці стверджують (Pasko, 2016; Tsilimak, 2012), що комунікативний компонент слідчої діяльності детермінований сукупністю розвинених професійно важливих комунікативних якостей (товариськість, контактність, доступність, дипломатичність, тактовність і доброзичливість, упевненість, невимушеність у спілкуванні, толерантність, емпатійність, мовна вправність і привабливість тощо) та умінь (встановлювати психологічний контакт; корегувати й управляти процесом взаємодії; протистояти стереотипам сприйняття, бар'єрам спілкування; налагоджувати зворотний зв'язок; правомірно отримувати інформацію, що необхідна для слідчої діяльності; встановлювати контакти з різними учасниками слідчих (розшукових) дій; налаштовуватися на різні форми спілкування залежно від індивідуально-психологічних особливостей об'єктів слідчої діяльності; «слухати, чути та почути»; стисло, чітко та ясно говорити по суті справи; викликати довіру; компетентно проводити допит тощо) слідчого. Саме під час проведення такої слідчої (розшукової) дії, як допит, вкрай необхідним є сформована комунікативна компетентність слідчого.

Тому ми розробили соціально-психологічний тренінг «Психологія допиту», метою якого є розвиток у слідчих умінь використовувати психологічні знання під час проведення допиту.

Допит – це найпоширеніша слідча та судова дія, за допомогою якої можна отримати й перевірити докази. Допит – це процесуальна дія, що становить регламентований кримінальними процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, які беруть у ньому участь, спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі (ст. 224–227, 232, 490–491 КПК України, 2012).

Оскільки допит здійснюють під час безпосереднього спілкування з конкретною особою, основне значення має пізнавальна та комунікативна діяльність слідчого. Головне психологічне завдання допиту – діагностика істинності показань допитуваного. Важливою умовою є використання під час допиту системи прийомів правомірного психологічного впливу з метою отримання правових показань, способів викриття неправдивих показань (Bed, 2004).

Тому програма тренінгу спрямована на формування в учасників уявлень щодо закономірностей сприйняття складних соціальних ситуацій під час напруженої взаємодії слідчого з учасниками допиту. Запропонована програма є програмою тренінгу умінь, під час проведення якої відпрацьовують найефективніші комунікативні дії слідчого в типових професійних ситуаціях, що виникають під час допиту. Логіка програми передбачає, по-перше, актуалізацію та підвищення рівня загальнокомунікативних умінь, по-друге, розроблення і розвиток професійних комунікативних умінь.

Загальні комунікативні уміння: встановлення психологічного контакту; позитивних ритуальних комунікативних дій; позитивної самоподачі; вміння відчувати невербальні вияви з боку людей; управляти увагою співрозмовника; слухати, чути та розуміти інформацію.

Професійні комунікативні уміння: виявляти формально-рольову поведінку слідчого; управляти предметом розмови в процесі допиту; виявляти неправду й нещирість, на відміну від щирої помилки; виявляти приховану інформацію; виявляти та нейтралізувати психологічну маніпуляцію; протистояти психологічному тиску.

Серед основних завдань тренінгу було виокремлено такі:

1. Формування умінь використовувати психологічні знання та комунікативні вміння на всіх стадіях проведення допиту для отримання правдивих свідчень.

2. Формування умінь застосовувати тактичні прийоми правомірного психологічного впливу під час допиту свідка (потерпілого, підозрюваного та інших) у різноманітних слідчих ситуаціях (виявлення прихованих мотивів поведінки; суперечностей у показаннях; нещирості та неправди в показаннях; ситуації протиборства зі слідчим; зіткнення суперечностей і психологічної боротьби тощо).

3. Підвищення рівня особистісної та професійної комунікації слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України.

4. Апробування стратегії ефективної поведінки в складних, конфліктних ситуаціях професійної діяльності та розвиток уміння врівноважено приймати рішення в умовах протиборства.

5. Формування в слідчих органів досудового розслідування професійно-психологічної установки на забезпечення особистої фізичної та психологічної безпеки під час проведення допиту й інших слідчих (розшукових) дій.

6. Здійснення позитивного впливу на мотиваційну, емоційно-вольову, інтелектуально-пізнавальну сфери особистості слідчих з метою підвищення ефективності їхньої комунікативної діяльності загалом.

Запропонована програма ґрунтується на певних алгоритмах проведення тренінгу: структурних, змістовних, динамічних, організаційних і методичних.

Загальним алгоритмом цього тренінгу є структурний, що передбачає:

- вивчення орієнтовних засад дій, що містяться в додатках до кожного блоку тренінгу;
- опрацювання конкретних прийомів у вправах для розминки та вправах-тренажерів;
- відпрацювання конкретних прийомів, необхідних слідчому (наприклад, діагностування істинності показань допитуваного на підставі розуміння вербальних і невербальних сигналів) у спеціально підготовлених кейсах та вправах на підставах матеріалів реальних кримінальних проваджень;
- застосування відпрацьованих прийомів у межах цілісної дії від початку до отримання

результату під час рольового розігрування, запропонованих ситуацій.

Змістовний алгоритм програми пов'язаний з тематичним планом тренінгу. Структура тренінгу передбачає шість послідовних блоків (див. табл. 1):

1. Роль стереотипів у роботі слідчого. Нейтралізація дії стереотипів.
2. Психологічні стадії проведення допиту. Специфіка спілкування слідчого на кожній зі стадій.
3. Інформаційна взаємодія в процесі допиту: закономірності слухання та прояснення інформації.
4. Вербальні та невербальні чинники психологічного контакту.
5. Застосування психологічних знань і комунікативних умінь на різних стадіях підготовки та проведення допиту.
6. Особливості допиту різних категорій осіб (свідків, потерпілих, підозрюваних).

Таблиця

Структура тренінгу «Психологія допиту»

Способи і методи роботи під час тренінгу	Час	Сесії
Презентація програми тренінгу. Правила роботи	10 хв	1. Роль стереотипів у роботі слідчого
Вправа «Очікування»	15 хв	
Вправа-знайомство «Три слова про себе»	15 хв	
Вправа-розминка «ДОБРЕ-ПОГАНУ»	15 хв	
Інформаційне повідомлення «Роль стереотипів у міжособистісній взаємодії»	10 хв	
ГРА «Злодій у законі»	30 хв	
Вправа-розминка «Стереотипи»	15 хв	
<i>Перерва на каву</i>	20 хв	
Вправа-розминка «Принцеса, самурай і дракон»	10 хв	
Вправа «Структура допиту»	50 хв	
Вправа «Професійні комунікативні уміння»	45 хв	
Підбиття підсумків тренінгового дня	15 хв	
Вправа «З чим прийшов?»	10 хв	
Вправа-розминка «Стихії»	10 хв	
Інформаційне повідомлення «Особливості інформаційної взаємодії в ході допиту»	15 хв	
Вправа «Вітання»	15 хв	
Вправа «Інформаційна воронка»	30 хв	
Вправа «ГУМ-ГУМ-ГУМ»	30 хв	
Вправа «Задай тренеру запитання»	15 хв	3. Інформаційна взаємодія в ході допиту: закономірності слухання та прояснення інформації
<i>Перерва на каву</i>	20 хв	
Вправа «Колективний рахунок»	10 хв	
Вправа «Протокол допиту»	30 хв	
Вправа «Пограбування булочної»	30 хв	
Вправа «Георгій»	20 хв	
Підбиття підсумків тренінгового дня	20 хв	
Вправа «Вітання»	10 хв	
Вправа «Актуалізація опорних знань»	15 хв	
Вправа «Бар'єр»	15 хв	
Інформаційне повідомлення «Невербальні засоби спілкування»	15 хв	
Вправа «Дистанція»	25 хв	
Вправа «Дискусія»	20 хв	
<i>Перерва на каву</i>	20 хв	
Вправа «Три правди одна неправда»	15 хв	
Вправа «Неправда та істина»	40 хв	
Вправа «Вірю – не вірю»	40 хв	

Підбиття підсумків тренінгового дня	20 хв	5. Застосування психологічних знань і комунікативних умінь на різних стадіях підготовки та проведення допиту	
Вправа «Долоні»	10 хв		
Вправа «Актуалізація опорних знань»	15 хв		
Вправа «Прямокутник»	10 хв		
Вправа «Вузкий місток»	20 хв		
Вправа «Випробування»	30 хв		
Вправа «Зомбі»	30 хв		
<i>Перерва на каву</i>	20 хв		
Вправа «Броунівський рух»	10 хв		
Вправа «Наполегливість – опір»	40 хв		
Вправа «Захоплення ініціативи в діалозі»	30 хв		
Вправа «Прохання»	40 хв		
Вправа «Точка зору»	40 хв		
Підбиття підсумків тренінгового дня	20 хв		6. Особливості допиту (свідків, потерпілих, підозрюваних)
Вправа «Опір»	10 хв		
Вправа «Учасники кримінального провадження»	40 хв		
Вправа «Позиції у спілкуванні»	30 хв		
Вправа «Допит 7-річної постраждалої»	50 хв		
Вправа «Подарунки»	10 хв		
Завершення тренінгу	20 хв		

Залежно від рівня підготовки курсантів (майбутніх слідчих) або працівників слідчих підрозділів, часу, запитів можливим є внесення змін і корегування змісту й структури тренінгу, наприклад, акцентувати на особливостях проведення допиту дитини або жертви тощо.

Динамічний алгоритм тренінгу ґрунтується на розумінні особливостей взаємодії учасників і керуванні групою динамікою. Уміле керування групою динамікою сприяє підвищенню групової згуртованості та працездатності й ефективності тренінгу загалом. Наприклад, доцільно застосувати індивідуальні та групові змагання із застосування відпрацьованих умінь серед членів групи; для підвищення активності та працездатності групи організувати дискусійні суперечки; влучно використовувати вправи-руханки та вправи-криголами для зняття емоційного напруження тощо.

Дотримання організаційного алгоритму є також необхідною умовою успішного тренінгу. Ми поділяємо позицію більшості науковців (Popova, & Lozova, 2005), що до організаційних умов слід віднести традиційні організаційні правила, дотримання основних принципів проведення тренінгу та спеціальні тренерські принципи.

Так, до традиційних організаційних правил належать: постійний склад групи учасників; оптимальна чисельність групи 10–12 осіб (чисельність групи не повинна перевищувати 15 осіб); тривалість занять має бути не меншою, ніж 4–6 академічних годин, з обов'язковою перервою; проведення занять у спеціально облаштованому приміщенні (ізольоване, просторе, добре освітлене, з килимовим покриттям, оснащене аудіо- та відеотехнікою, зручні стільці за кількістю учасників, 3–4 столи тощо).

Основними принципами та правилами проведення тренінгу є: «тут і тепер»; опора на індивідуальний досвід; відкритий, позитивний зворотний зв'язок; активність на заняттях; принцип персоніфікації висловлювань; щирість і відкритість; конфіденційність; рівність позицій, визнання особистісних норм кожного учасника; екологічність комунікацій, уникнення безпосередніх оцінок людини, безпека учасників і захищеність їх від брутальності; взаємоповага.

Тренерські принципи не повідомляють учасникам, однак тренер дотримується їх у своїй поведінці й діяльності групи. До них належать: принцип раціональної основи відносин між учасниками й аналітична спрямованість спільних дій; принцип загальної включеності (так чи інакше тренер втягує в роботу всіх учасників); принцип тренерського моделювання (тренер сам показує зразок дії, бере участь у рольових розігруваннях); принцип психологічного тренажера – із цілісної дії виокремлюють уміння та відпрацьовують у спеціальних вправах констатуючого та дослідницького характеру; принцип індивідуальної відповідальності за результат; принцип «від гри до справи» (від умовних ситуацій до реальних, професійних) (Popova, & Lozova, 2005).

Методичний алгоритм пов'язаний з технологією побудови занять і методами, які застосовують на цьому тренінгу. Тренінг розрахований на 20 год упродовж чотирьох днів, водночас можливо його провести за виокремленими блоками.

Технологія проведення тренінгу пов'язана з відпрацьовуванням як загальнокомунікативних, так і професійно-комунікативних умінь слідчого. Кожне заняття поділяють на два блоки: перший блок передбачає активізацію загальнокомунікативних

навичок та вмінь протягом виконання вправ для розминки й ігор констатуючого спрямування, на підставі яких потім формуються та закріплюються професійно-комунікативні уміння, що відпрацьовують через застосування спеціальних ігор моделюючого характеру та розв'язання кейсів.

Так, під час проведення кожного тренінгового заняття тренер має дотримуватися певної структури:

1. Привітання
2. Опитування щодо самопочуття. Занурення в ситуацію «тут і зараз»
3. Оголошення теми заняття
4. Розігрівачі вправи тематичного характеру
5. Основна (робоча) частина (мінілекція, вправи пасивного й активного характеру, обговорення та рефлексія)
6. Підбиття підсумків заняття
7. Резюмування ведучого (у разі потреби)
8. Прощання

Завдання тренінгу виконують за допомогою різноманітних методів. Ми використовували такі: рольові ігри; групові дискусії; психологічні вправи констатуючого та дослідницького спрямування; метод кейсів, психологічні вправи-тренажери; розминочно-розігрівачі психогімнастичні вправи; методи самоспостереження та рефлексії; щоденникова робота й підготовка за межами тренінгу до виконання тренінгового завдання.

Проведення тренінгу «Психологія допиту» передбачено як у межах практичних занять із курсантами ЗВО зі специфічними умовами

навчання, так і в межах наявної системи курсів підвищення кваліфікації, перепідготовки та службової підготовки практичних працівників слідчих підрозділів Національної поліції.

Наукова новизна

Наукова новизна полягає в тому, що в статті розглянуто структурні, змістовні, динамічні, організаційні й методичні алгоритми проведення авторського тренінгу «Психологія допиту».

Висновки

Ми вважаємо, що для розвитку професійної комунікативної компетентності слідчого, формування в нього умінь застосовувати отримані під час навчання психологічних знань на практиці необхідним є впровадження у фахову підготовку та перепідготовку слідчих тренінгових технологій. Саме за допомогою професійно спрямованих тренінгів можливим є опрацювання загальних і спеціальних комунікативних умінь, необхідних слідчому під час проведення такої слідчої (розшукової) дії, як допит. Перспективним є впровадження психологічних тренінгів у підготовку та перепідготовку слідчих за такими темами: особливості застосування психологічного впливу під час проведення слідчих (розшукових) дій, психологічні особливості проведення допиту (опитування) дитини, комунікативна компетентність працівника поліції тощо.

REFERENCES

- Abbe, A., & Brandon, S.E. (2014). Building and maintaining rapport in investigative interviews. *Police Practice & Research, 15*, 207-220. doi: 10.1080/175-1-305-080189-1986.
- Bakli, R., & Keypl, Dzn. (2002). *Teoriia i praktika treninga [Theory and practice of training]*. SPb.: Piter [in Russian].
- Balko, R. (2017). *Big changes may be coming to police interrogations*. The Washington Post. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/news/the-watch/wp/2017/03/10/big-changes-may-be-coming-to-police-interrogations>.
- Barko, V.I., & Kondratiev, P.Ya. (2000). Treninhovi tekhnologii u pidhotovtsi upravlintsiv orhaniv vnutrishnikh sprav [Training technologies in the training of law enforcement officers]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs, 3*, 175-181 [in Ukrainian].
- Bed, V.V. (2004). *Yurydychna psyholohiia [Legal psychology]*. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
- Carlsmith, K.M., & Sood, A.M. (2009). The fine line between interrogation and retribution. *Journal of Experimental Social Psychology, 45*, 191-196. doi: 10.1016/j.jesp.2008.08.025.
- Chappell, A.T. (2008). Police academy training: comparing across curricula. *Policing: An International Journal, 1(31)*, 36-56. doi: <https://doi.org/10.1108>.
- Cleary, H.M.D., & Warner, T.C. (2016). Police training in interviewing and interrogation methods: A comparison of techniques used with adult and juvenile suspects. *Law and Human Behavior, 40(3)*, 270-284. doi: <https://doi.org/10.1037/lhb0000175>.
- Fedorchuk, V.M. (2010). Treninh - instrument osobystisnoho zrostannia osobystosti [Training is a tool for personal growth]. *Problemy suchasnoi psykhologii, Problems of modern psychology, 9*, 690-700 [in Ukrainian].
- Hails, J., & Borum, R. (2003). Police Training and Specialized Approaches to Respond to People With Mental Illnesses First Published. *Crime & Delinquency, 1(49)*. doi: <https://doi.org/10.1177/0011128702239235>.
- Honess, R. (2020). Mandatory Police Training: The Epitome of Dissatisfaction and Demotivation? *Policing: A Journal of Policy and Practice, 1(14)*, 191-201. doi: <https://doi.org/10.1093/police/paz076>.
- Lefterov, V.O. (2010). Teoriia prohresyvnoi transpsykhichnoi manipuliatsii u treninhu [Theory of progressive transpsychic manipulation in training]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykhologii, Problems of extreme and crisis psychology, 7*, 275-285 [in Ukrainian].

- Lefterov, V.O. (2011). Psyhotreninhovi tekhnologii profesii noi pidhotovky fakhivtsiv ekstremalnykh vydiv diialnosti [Psychotraining technologies for professional training of specialists in extreme activities]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 26, 86-88. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_vsn_2011_26_25 [in Ukrainian].
- Mikheeva, S.A. (1999). *Trening lichnostnogo rosta kak element dosugovogo vechera dlia molodezni [Personal growth training as an element of a leisure evening for youth]*. Kazan: Foliant [in Russian].
- Miliutina, K.L. (2004). *Teoriia ta praktyka psykholohichnoho treninhu [Theory and practice of psychological training]*. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
- Miloradova, N.E. (2018). *Psykholohichni osnovy profesiogenezu slidchyykh [Psychological bases of professiogenesis of investigators]*. Kharkiv: Brovin [in Ukrainian].
- Moroz, L.I. (2007). *Profesiino-psykholohichni treniny u stanovlenni osobystosti fakhivtsia (na prykladi pratsivnykyv OVS) [Professional and psychological training in the formation of the personality of the specialist (on the example of police officers)]*. Ivano-Frankivsk: Nadvirnianska druk. [in Ukrainian].
- Pasko, O.M. (2016). Doslidzhennia komunikatyvnoi hotovnosti do profesiinoi diialnosti slidchoio [Research of communicative readiness for professional activity of the investigator]. *Derzhava ta rehiony, State and regions*, 3(53), 119-123 [in Ukrainian].
- Popova, H.V., & Lozova, S.M. (2005). Tekhnologii pobudovy treninhovoi prohramy "Profesiina komunikatsiia slidchoho (na prykladi ochnoi stavky)" ta rezultaty yii zastosuvannia v uchbovomu protsesi [Technology of construction of the training program "Professional communication of the investigator (on the example of the face rate)" and the results of its application in the educational process]. *Pravo i bezpeka, Law and security*, 2(4), 190-194 [in Ukrainian].
- Profesiohramy za osnovnymy vydamy politseiskoi diialnosti (slidchoho, operupovnovazhenoho karnoho rozshuku (kryminalnoi politsii), dilnychnoho ofitsera politsii) [Professiograms by main types of police activity (investigator, detective (criminal police), district police officer)]*. (2018). (Vol. 1). Kyiv: DNDI MVS Ukrainy [in Ukrainian].
- Robin, S.E., & Tamara, D.H. (2020). Does de-escalation training work? A systematic review and call for evidence in police use-of-force reform. *Criminology & Publish Policy*. doi: <https://doi.org/10.1111/1745-9133.12467>.
- Tsil'mak, O.M. (2012). Psykholohichna struktura slidchoi diialnosti [Psychological structure of investigative activity]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnurishnikh sprav, Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, 2(1), 330-337 [in Ukrainian].
- Zaytseva, T.V. (2002). *Teoriia psikhologicheskogo treninga. Psikhologicheskyy treniny, kak instrumentalnoe deystvie [Theory of psychological training. Psychological training as an instrumental action]*. SPb.: Rech; Moscow: Smysl [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Abbe A., Brandon S. E. Building and maintaining rapport in investigative interviews. *Police Practice & Research*. 2014. No. 15. P. 207–220. doi: 10.1080/175-1-305-080189-1986.
- Бакли Р., Кэйпл Дж. Теория и практика тренинга : эфктив. тренинг. СПб. : Питер, 2002. 352 с.
- Balko R. Big changes may be coming to police interrogations. *The Washington Post*, 2017. March 10. URL: <https://www.washingtonpost.com/news/the-watch/wp/2017/03/10/big-changes-may-be-coming-to-police-interrogations>.
- Барко В. І., Кондратьєв П. Я. Тренінгові технології у підготовці управлінців органів внутрішніх справ. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2000. № 3. С. 175–181.
- Бедь В. В. Юридична психологія : навч. посіб. Київ : МАУП, 2004. 436 с.
- Carlsmith K. M., Sood A. M. The fine line between interrogation and retribution. *Journal of Experimental Social Psychology*. 2009. No. 45. P. 191–196. doi: 10.1016/j.jesp.2008.08.025.
- Chappell A. T. Police academy training: comparing across curricula. *Policing: An International Journal*. 2008. No. 1. Vol. 31. P. 36–56. doi: <https://doi.org/10.1108>.
- Cleary H. M. D., Warner T. C. Police training in interviewing and interrogation methods: A comparison of techniques used with adult and juvenile suspects. *Law and Human Behavior*. 2016. No. 40 (3). P. 270–284. doi: <https://doi.org/10.1037/lhb0000175>.
- Федорчук В. М. Тренінг – інструмент особистісного зростання особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 9. С. 690–700.
- Hails J., Borum R. Police Training and Specialized Approaches to Respond to People With Mental Illnesses First Published. *Crime & Delinquency*. 2003 Issue 1. Vol. 49. doi: <https://doi.org/10.1177/0011128702239235>.
- Honess R. Mandatory Police Training: The Epitome of Dissatisfaction and Demotivation? *Policing: A Journal of Policy and Practice*. 2020. Issue 1. Vol. 14. P. 191–201. doi: <https://doi.org/10.1093/police/paz076>.
- Лефтеров В. О. Теорія прогресивної транспсихічної маніпуляції у тренінгу. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2010. Вип. 7. С. 275–285.
- Лефтеров В. О. Психотренінгові технології професійної підготовки фахівців екстремальних видів діяльності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. Вип. 26. С. 86–88. (Серія «Військово-спеціальні науки»). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_vsn_2011_26_25.
- Михеева С. А. Тренінг личностного роста как элемент досугового вечера для молодежи. Казань : Фолиант, 1999. 36 с.
- Мілютіна К. Л. Теорія та практика психологічного тренінгу : навч. посіб. Київ : МАУП, 2004. 192 с.
- Мілорадова Н. Е. Психологічні основи професіогенезу слідчих : монографія. Харків : Бровін, 2018. 496 с.

- Мороз Л. І. Професійно-психологічний тренінг у становленні особистості фахівця (на прикладі працівників ОВС) : монографія. Івано-Франківськ : Надвірнянська друк., 2007. 312 с.
- Пасько О. М. Дослідження комунікативної готовності до професійної діяльності слідчого. *Держава та регіони*. 2016. № 3 (53) С. 119–123. (Серія «Право»).
- Попова Г. В., Лозова С. М. Технологія побудови тренінгової програми «Професійна комунікація слідчого (на прикладі очної ставки)» та результати її застосування в учбовому процесі. *Право і безпека*. 2005. № 2. Т. 4. С. 190–194.
- Професіограми за основними видами поліцейської діяльності (слідчого, оперуповноваженого карного розшуку (кримінальної поліції), дільничного офіцера поліції) : наук. довід. Київ : ДНДІ МВС України, 2018. Ч. 1. 108 с.
- Robin S. E., Tamara D. H. Does de-escalation training work? A systematic review and call for evidence in police use-of-force reform. *Criminology & Publish Policy*. 2020. January 31. doi: <https://doi.org/10.1111/1745-9133.12467>.
- Цільмак О. М. Психологічна структура слідчої діяльності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2 (1). С. 330–337.
- Зайцева Т. В. Теория психологического тренинга. Психологический тренинг, как инструментальное действие : монография. СПб. : Речь ; М. : Смысл, 2002. 80 с.

Стаття надійшла до редколегії 12.05.2020

Miloradova N. – Doctor of Psychology, Associate Professor, Professor of the Department of Pedagogics and Psychology of the Faculty No. 3 of the Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0716-9736>

Application of Training Technologies Within Investigators' Professional Training (on the Example of the «Interrogation Psychology» Training)

*The scientific article is focused on the issues of improving the process of training and retraining of investigators from pre-trial investigation agencies of the National Police of Ukraine through the use of psychological training technologies, namely professional psychological trainings. It has been noted that the growing role of communicative and creative component in the police activity requires more effective processing of obtained knowledge and the extended practical component of training of investigators within higher educational institutions with specific learning conditions. The **purpose** of the article is to determine the role of training technologies for the development of skills of pre-trial investigation agencies of the National Police of Ukraine to use psychological knowledge in practice on the example of «Psychology of Interrogation» training. **Methodology.** The author has accomplished theoretical analysis of the existing scientific approaches of national and foreign researchers to determine the place of training technologies within the training of specialists. On the basis of generalization, systematization of existing developments in the field of application of professionally oriented trainings the author has developed the «Psychology of Interrogation» training. The **scientific novelty** of the article is the fact that it considers the structural, content, dynamic, organizational and methodological algorithms of conducting the author's «Psychology of Interrogation» training. **Conclusions.** We believe that it is necessary to introduce training technologies into professional training and retraining of investigators in order to develop professional communicative competence of investigators, the formation of their skills to apply in practice psychological knowledge obtained during training. It is possible to develop general and special communicative skills necessary for investigators during such an investigative (search) action as interrogation just with the help of professionally oriented trainings. The introduction of psychological trainings into training and retraining of investigators on the following topics is perspective: specific features of the use of psychological influence while conducting investigative (search) actions, psychological features of conducting interrogation (questioning) of a child, communicative competence of a police officer and others.*

Keywords: training technologies; training; investigative (search) actions; interrogation; communicative skills; investigator.

Пасько О. М. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри криміналістики та психології Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9555-1101>

Структурні компоненти готовності слідчого до професійної діяльності

Метою статті є узагальнення наукового стану розроблення та уніфікація єдиної структури компонентів готовності працівників органів досудового розслідування до професійної діяльності. Це надасть можливість визначити певні критерії вимог, яким повинен відповідати сучасний висококваліфікований та компетентний слідчий. **Методологія.** Для виконання поставлених завдань, з метою вивчення різних поглядів, уточнення змісту окремих понять, сутності компонентів готовності слідчого до професійної діяльності використано теоретичні методи дослідження: аналіз, порівняння, узагальнення науково-теоретичних і дослідних даних, систематизацію тощо. **Наукова новизна** полягає в тому, що: удосконалено структурні елементи, які є компонентами готовності слідчого до професійної діяльності, з урахуванням функціональних обов'язків працівників органів досудового розслідування; уперше запропоновано визначити мотиваційний компонент не як окремий елемент, а як пусковий механізм для інших взаємопов'язаних компонентів (емоційного, когнітивного та діяльнісного); подальшого розвитку набула необхідність у процесі професійного відбору кадрів до Національної поліції України враховувати компоненти як обов'язкову складову, якій повинен відповідати слідчий. **Висновки.** У роботі проаналізовано наукові підходи дослідження компонентів готовності слідчого до професійної діяльності й визначено елементи, які є її структурними компонентами: емоційний, когнітивний і діяльнісний, які детерміновані мотиваційним. Акцентовано на тому, що зазначені компоненти є взаємопов'язаними та взаємозалежними, і їх урахування є важливим у процесі професійного відбору кадрів до Національної поліції України.

Ключові слова: готовність; компонент; емоційний; когнітивний; діяльнісний; мотиваційний.

Вступ

Сучасний стан державотворення обумовлений наявністю сукупності змін у соціальній, політичній та економічній сферах, які суттєво впливають на всі елементи державних органів. Важливі реформи відбулися й в органах Національної поліції України.

Актуальним питанням є готовність слідчих підрозділів Національної поліції України бути спроможними на найвищому професійному рівні виконувати функціональні обов'язки. Саме тому важливим є визначення вимог, яким повинен відповідати слідчий.

З метою здійснення якісного відбору кандидатів до органів Національної поліції України, слід ознайомлювати їх з вимогами для визначення рівня їхньої компетентності.

Компоненти готовності слідчого до професійної діяльності вивчали у своїх наукових працях такі провідні вчені: О. М. Бандурка, С. Д. Максименко, В. С. Медведєв, Л. І. Мороз, О. М. Цільмак, С. І. Яковенко та ін. Оскільки дослідження відбувалися в різні періоди, то наразі їхні результати потребують змін та уточнень відповідно до реформування поліцейської системи.

Особливості підготовки та формування готовності до професії працівника поліції аналізували О. М. Бандурка, В. І. Барко, В. Д. Берназ, В. Л. Васильєв, А. В. Дулов, М. І. Єникеев, Л. І. Казміренко, В. О. Криволапчук,

В. Я. Марчак, В. С. Медведєв, І. М. Охріменко, А. Р. Ратинов, В. В. Романов, А. М. Столяренко, М. І. Томчук, О. М. Цільмак, Ю. В. Чуфаровський, Г. Х. Яворська, С. І. Яковенко та інші.

Проблеми удосконалення готовності працівників до діяльності висвітлили у своїх дослідженнях такі вчені в галузі психології: В. О. Алаторцев, Л. В. Веденов, М. І. Дьяченко, Л. А. Кандибович, Г. С. Костюк, В. І. Лебедев, Б. Ф. Ломов, І. О. Машук, В. О. Моляко, Т. А. Оболдіна, В. В. Рибалко, П. А. Рудик, А. Є. Томілова, Б. О. Федоришин, Н. С. Філатова та ін.

Особливості компонентів готовності працівників до діяльності детальніше проаналізували такі вчені: І. Н. Андреев, Ю. М. Антонян, О. М. Бандурка, Б. Блум, Л. М. Богдан, С. П. Бочаров, В. В. Васильєв, О. Р. Вовк, Ф. Є. Водолазський, С. А. Волгін, С. В. Гаркуша, Л. А. Гончаренко, О. А. Добрянський, М. І. Д'яченко, В. В. Зарицька, О. В. Землянська, В. Є. Емінов, М. І. Єникеев, Н. Г. Іванов, Л. О. Кандибович, Н. Б. Карпушин, Н. А. Кибальна, О. Ф. Конуп, О. В. Кришевич, М. А. Кузнєцов, Манфред Ке де Врі, Л. О. Матохнюк, В. С. Медведєв, О. О. Самойленко, Д. В. Софіян та інші.

Важливим аспектом є потреба у висококваліфікованих і компетентних слідчих для підрозділів Національної поліції України. З огляду на це необхідним є формулювання чітких вимог, яким повинен відповідати працівник. Тому структурний підхід у дослідженні компонентів

готовності працівників до діяльності надасть можливість змістовного розгляду кожного з компонентів, які у сукупності повинні бути притаманні слідчому.

Мета і завдання дослідження

Метою наукової роботи є уніфікація єдиної структури компонентів готовності працівників органів досудового розслідування для формування та розвитку компетентного поліцейського на найвищому професійному рівні.

Відповідно до мети дослідження було поставлено такі завдання:

1. Розглянути сучасний стан наукової розробки компонентів готовності слідчого до професійної діяльності.

2. Систематизувати й уніфікувати єдині та взаємопов'язані компоненти готовності слідчого до професійної діяльності з урахуванням специфіки поліцейської сфери.

3. Обґрунтувати необхідність і доцільність компонентів готовності слідчого до професійної діяльності у процесі професійного відбору до органів Національної поліції України.

Виклад основного матеріалу

Попередньо була визначена дефініція терміна «*готовність*» – це інтегральний стан особистості, який визначає здатність до діяльності та бездіяльності в певній сфері (особистісній, соціальній, професійній).

Проте зміст терміна не цілком відображає сутність вимог до готовності слідчого у професійній діяльності. Виникає потреба структурованого підходу дослідження до цього питання та систематизації й узагальнення компонентів готовності слідчого до професійної діяльності.

Так, цікавою є думка провідного науковця В. С. Медведєва, який детально визначив внутрішній світ особистості слідчого та виокремив три основні сфери – спрямованості, операціональності та модуляційності (Medvediev, 2019). Спрямованість – одна з найбільш значущих сторін особистості, яка містить її погляди, переконання, ідеали, інтереси, потреби, цілі, життєві плани, мотиви поведінки тощо. Цій сфері належить системоутворювальна, пріоритетна роль у психології особистості. Операціональна сфера містить психологічні елементи, які здійснюють виконавчу частину діяльності та

забезпечують досягнення необхідного результату. Вона об'єднує дві групи компонентів: морально-ділові та професійно-ділові. Модуляційна сфера здійснює динамічний вплив на інші сфери особистості та їх прояви.

Здійснивши аналіз і систематизацію наукових надбань у сфері готовності особистості слідчого до професійної діяльності, науковці визначають такі компоненти:

– когнітивний, практичний і мотиваційний (Н. О. Мазур);

– мотиваційно-цільовий компонент, змістово-операційний (С. В. Гаркуша);

– емоційно-когнітивний, потребо-мотиваційний, комунікативно-продуктивний і професійно-креативний (С. К. Шандрук);

– змістовий і діяльнісний компоненти (С. А. Литвиненко);

– змістовий і процесуально-діяльнісний компоненти (І. В. Гавриш);

– мотиваційний, загальнопрофесійний та емоційно-вольовий (О. А. Добрянський);

– мотиваційний, орієнтаційний, емоційно-вольовий (Р. Т. Сімко);

– мотиваційний, орієнтаційний, емоційно-вольовий, змістовий (когнітивний), операційний, контрольньо-оцінний (Т. Л. Білоус);

– мотиваційно-ціннісний, когнітивний, професійно особистісний, діяльнісний (О. Л. Алексєєв);

– мотиваційний, когнітивний, операційний, емоційно-вольовий (О. М. Керницький);

– мотиваційний, когнітивний, операційно-діяльнісний (Г. М. Артюшин);

– мотиваційний, пізнавальний, емоційний, вольовий (М. І. Д'яченко та Л. О. Кандибович);

– мотиваційний, когнітивний, операційно-процесуальний, емоційно-вольовий (О. А. Добрянський);

– особистісно-функціональний, мотиваційний, емоційно-вольовий (Н. Г. Іванова);

– мотиваційно-ціннісний, когнітивний, операційно-діяльнісний (Л. О. Матохнюк) та ін.

Отже, зважаючи на специфіку професійної діяльності слідчого, визначаємо три компоненти готовності (емоційний, когнітивний та діяльнісний), які детерміновані четвертим компонентом – мотиваційним (див. рисунок). Розглянемо детальніше кожен із них на науковому рівні та надамо їм змістовну характеристику.

Рис. Компоненти готовності слідчого до професійної діяльності

Емоційний компонент готовності слідчого до професійної діяльності вивчали такі науковці: І. Н. Андреев, Б. Блум, В. В. Васильєв, Ф. Є. Водолазський, Л. А. Гончаренко, М. І. Д'яченко, Н. Г. Іванова, В. В. Зарицька, Л. О. Кандилович, О. Ф. Конуп, О. В. Кришевич, М. А. Кузнєцов, Манфред Ке де Врі, О. Р. Ратинов, А. С. Тарновська, Л. Д. Удалова та ін. Саме вони акцентували увагу на емоційно-вольовій і ціннісно-спонукальній сферах особистості слідчого та аналізували емоційно-вольову й ціннісно-спонукальну сфери особистості слідчого в забезпеченні ефективного та якісного розслідування.

Емоції дозволяють оцінювати вплив на організм різноманітних подразників, виконуючи майже миттєву інтеграцію всіх функцій організму, завдяки чому можна визначити корисність чи шкідливість існуючого чинника. Виникненню будь-якої потреби завжди передують емоції незадоволення, що посилюється під час кожної невдалої спроби задоволення потреби, якщо результат вчинку не досягнув поставленої мети. Біологічне значення негативних емоцій у цьому випадку полягає в тому, що вони спонукають організм до подолання перешкод, які заважають задоволенню потреб. Водночас задоволення потреб спричиняє виникнення позитивної емоції (задоволення, радості тощо).

Позитивні емоції виконують функцію «нагороди» за успіхи в діяльності, спрямованої на задоволення наявних проблем людини, а також дозволяють організму швидко оцінити задоволення потреб. Вони пов'язані з механізмами сенсорного насичення, широко наведеними в процесах задоволення статевих, харчових та інших потреб.

Вищі емоції (почуття) виникають у процесі задоволення або незадоволення духовних потреб і мають яскраво виражений суспільний

характер, що свідчить про ставлення людини як суспільної істоти до різних сторін і явищ життя.

Існує чимала кількість класифікацій емоцій людини. Вони поділяються на базові й вторинні. І саме серед вторинних є емоція практична, тобто зв'язок з успішністю або неуспішністю діяльності, бажанням домогтися успіху в роботі, наявністю труднощів. Емоції виявляються в почуттях напруги, захопленні роботою, милуванні результатами своєї праці, приємній утомі, задоволенні від продуктивності дня.

Для слідчого емоційний компонент готовності є важливим у процесі врахування готовності до професійної діяльності.

Підтвердженням значущості врахування емоційної складової особистості є наукові досягнення Манфреда Ке де Врі. Учений назвав основні характеристики людей з високим емоційним потенціалом: вони більш схильні до стійких міжособистісних відносин, мотивують себе та інших, активніші за інших, новатори й творці, лідери, продуктивніше працюють в умовах стресу та кардинальних змін, перебувають у гармонії із собою. Людина з високим емоційним інтелектом успішно долає перешкоди на шляху до своєї мети, протидіє фрустрації шляхом створення необхідної самомотивації; регулює прояви власного настрою й утримується від тривалого депресивного стану, співчуває іншим людям, стримує імпульсивні спонукання до дії без достатнього обмірковування її можливих наслідків (Manfred, 2001).

Цікавим є підхід Б. Блума щодо формування емоційної сфери особистості фахівця. Науковець акцентує увагу на таких елементах:

– сприйняття – готовність і здатність отримувати емоційно забарвлену інформацію, уважність до вислуховування інших, сприйнятливості соціальних проблем;

– реагування – активна участь особистості в самовдосконаленні, вияв цікавості до навчання, участь в обговореннях групових проблем;

– ціннісні орієнтації – від простого прийняття ціннісної орієнтації до повної прихильності, прояв поваги до індивідуальних і культурних відмінностей;

– організація – процес поєднання різних ціннісних орієнтацій, уникнення розбіжностей між ними та відповідальність за поведінку;

– поширення – деяка система цінностей з огляду на переконання, ідеї та погляди, упевненість у роботі, соціальна й психологічна адаптованість (Bloom, 1956).

Отже, проаналізувавши наукові підходи дослідження *емоційного компонента готовності слідчого до професійної діяльності*, встановлюємо, що це – здатність до емоційного переживання, відгуку та оцінювання, які виникають під впливом зовнішніх чи внутрішніх подразників.

Когнітивний компонент готовності слідчого до професійної діяльності є важливим у процесі виконання обов'язків у трудовій сфері, оскільки переважна частина діяльності слідчого обумовлена інтелектуальним навантаженням щодо обмірковування матеріалів кримінального провадження та встановлення істини.

Серед таких науковців, як Ю. М. Антонян, О. М. Бандурка, Л. М. Богдан, С. П. Бочарова, О. Р. Вовк, О. А. Добрянський, М. І. Д'яченко, В. Е. Емінов, М. І. Єнікеєв, О. В. Землянська, Л. О. Кандибович, Н. Б. Карпушина, Н. А. Кибальна, Н. О. Мазур, Л. О. Матохнюк, Ю. В. Чуфаровський існує велика кількість досліджень у сфері когнітивного, аналітичного, пізнавального, пізнавально-операційного, мисленнєвого компонентів тощо. Усі ці терміни мають єдиний зміст і тлумачення. Проте коректніше визначати й називати його саме як когнітивний компонент, оскільки у перекладі з латинської мови *cognitio* – пізнання, пізнавання, ознайомлення і позначається як багаторівнева система, яка забезпечує виконання всіх основних когнітивних функцій центральної нервової системи.

Так, О. А. Поканевич визначає когнітивний компонент як професійні знання та особливості мислення в екстремальній ситуації (Pokanevych, 2019).

Науковець Г. М. Кот вважає, що носіологічний компонент – це система професійно значущих психологічних знань, вищий рівень яких визначається науковим рівнем, єдність теоретичного й практичного аспектів, сучасність, готовність до застосування (Kot, 2017).

Особливий думку щодо психологічної готовності особистості до успішного виконання професійної діяльності має Л. О. Матохнюк (Matokhniuk, 2006). На думку науковця, когнітивний компонент охоплює систему знань,

необхідних для успішної діяльності (знання професійних обов'язків, функцій, оцінка їхньої суспільної значущості, знання способів, методів, засобів вирішення професійних завдань, усвідомлення своїх можливостей, здібностей, особливостей та ймовірних змін у службовій діяльності тощо). Але цей же автор у зміст поняття «готовність» включає професійну компетентність, що зі свого боку призводить до об'єднання термінів «готовність» і «компетентність», а це різні дефініції.

Як вважає Л. М. Богдан, до пізнавально-операційного аспекту психологічної готовності майбутніх фахівців соціальної сфери належать професійна спрямованість уваги, уявлень, сприймання, пам'яті, мислення, здібності, знання, дії, операції та заходи, необхідні для успішного здійснення професійної діяльності (Bohdan, 2016). Погоджуючись із думкою науковця, слід додати, що крім врахування психічних пізнавальних процесів, також важливим для слідчого є врахування психічних станів.

Натомість Н. А. Кибальна визначає когнітивний компонент як систему знань про: сутність та предмет управлінської діяльності; зміст управлінських завдань та обов'язків; методи та засоби управління особовим складом (Kybalna, 2018). Важко погодитися з думкою науковця, оскільки зміст і сутність когнітивного компонента не обмежені сукупністю знань – слідчий може знати, але не бути готовим та спроможним застосовувати ці знання.

Отже, проаналізувавши наукові підходи дослідження *когнітивного компонента готовності слідчого до професійної діяльності*, встановлюємо, що це здатність до розумового сприйняття та обробки інформації, які обумовлені пізнанням, самопізнанням, розвинутим інтелектом, широким світоглядом, аналітичним складом розуму, розумінням професійних обов'язків, оцінюванням їхньої значущості, можливість знаходити шляхи їх реалізації.

Діяльнісний компонент готовності слідчого до професійної діяльності вивчали такі провідні науковці, як: С. А. Волгіна, С. В. Гаркуша, О. А. Добрянський, Н. Б. Карпушина, Н. А. Кибальна, Л. О. Матохнюк, О. О. Самойленко, Д. В. Софіян та ін.

У наукових роботах діяльнісний компонент має й інші назви: операціональний, змістово-операційний, операційно-процесуальний, операційно-діяльнісний, професійно-діяльнісний, організаційно-діяльнісний тощо. Більш коректним і змістовним є використання терміна «діяльнісний», оскільки він безпосередньо у широкому аспекті охоплює професійну сферу слідчого, тобто це компонент, який реалізується шляхом діяльності.

Діяльнісний компонент Н. А. Кибальна репрезентує як уміння начальників караулів: розв'язувати управлінські завдання; прогнозувати

дії та їх наслідки; контролювати та регулювати діяльність підлеглих. Саме цей компонент пов'язаний з виявом таких якостей, як: цілеспрямованість, наполегливість, упевненість, сумлінність, старанність, дисциплінованість, вимогливість, самостійність, самокритичність, зібраність тощо (Кубална, 2018).

Слід зазначити, що колектив авторів (О. М. Харцій, Т. О. Перевозна, С. В. Лубенець) схильний до думки, що психологічна готовність менеджера до управління проектною діяльністю у своїй структурі має такі самі складові, як і готовність до будь-якої професійної діяльності, а саме: операційну, функціональну й особистісну (Khartsii, Perevozna, & Lubenets, 2016).

Отже, розглянувши наукові підходи дослідження *діяльнісного компонента готовності слідчого до професійної діяльності* встановлюємо, що це здатність до ефективного виконання професійних обов'язків.

Мотиваційний компонент готовності слідчого до професійної діяльності визначили у своїх працях такі науковці: Л. М. Богдан, С. А. Волгіна, С. В. Гаркуша, О. А. Добрянський, М. І. Д'яченко, Н. Г. Іванова, Л. О. Кандилович, Н. А. Кибальна, Н. О. Мазур, Л. О. Матохнюк, С. І. Улинець, О. М. Цільмак, С. І. Яковенко та інші.

Становлення та розвиток особистості пов'язані з потребами, які безпосередньо обумовлені підтримкою існування людини як біологічного виду. У процесі життєдіяльності, взаємодії з соціальним середовищем потреби не лише набувають розвитку – з'являються нові, не пов'язані безпосередньо з уже наявними – соціальними потребами в спілкуванні, отриманні нової інформації тощо.

Потреби (біологічні) нерозривно поєднані з бажаннями, які впливають на поведінку індивіда та обумовлюють спрямованість особистості.

Розкриття сутності поняття мотивації дає можливість зрозуміти, що саме і як забезпечує активність і спрямованість поведінки, та які фактори спонукають і підтримують поведінкову активність на певному рівні. Серед цих факторів переважають потреби – це переживання необхідності у певних умовах, без яких людина не буде нормально розвиватися, жити (їжа, вода, світло, затишок тощо).

Потреби та бажання пов'язані з наявністю внутрішнього відчуття незадоволення, «неспокою», з об'єктивним дефіцитом того, що необхідно людині для їх усунення. А мотивація безпосередньо спрямовує та наставляє людину на шлях самовдосконалення.

Колектив авторів (Ю. А. Курнишев, Т. В. Палагнюк, О. Д. Гауряк, М. М. Осадець) визначає мотиваційний компонент готовності як форму психічно активного стану особистості й

складну її якість, так звану системну інтеграційну властивість особистості (Kurnyshev, Palahniuk, Hauriak, & Osadets, 2019).

Науковець Л. О. Матохнюк стосовно психологічної готовності особистості до успішного виконання професійної діяльності визначила мотиваційно-ціннісний компонент, який містить вибіркочу спрямованість на професійну діяльність (потреба успішно вирішувати професійні завдання, стійка позитивна мотивація до професії, інтереси, ідеали фахівця, вищі почуття, переконання в необхідності професії, бажання досягти успіху й показати себе якнайкраще тощо) (Matokhniuk, 2006).

Так, Н. Кибальна зазначає, що мотиваційний компонент готовності начальників караулів до управлінської діяльності є провідним, системоутворювальним, навколо якого концентруються когнітивний і діяльнісний компоненти, а також є детермінантою їхньої професійної поведінки в процесі управління підрозділом (Кубална, 2018).

Науковець І. І. Андрієвський залучає до мотиваційного компоненту потребу успішно виконувати поставлену задачу, інтерес до діяльності у сфері медицини, бажання і прагнення професійно виконувати діяльність і досягати професійного успіху в ній (Andriievskiy, 2019).

Кожне ставлення несе в собі могутній мотиваційний заряд, джерела якого містяться у сфері потреб людини. Мотиваційні тенденції є «енергетичним» компонентом ставлення, який визначає його силу та значення. У процесі формування ставлення поповнюється багатьма змістовними, інформаційними характеристиками, які визначають його індивідуальну своєрідність і місце у свідомості людини.

Отже, розглянувши наукові підходи дослідження *мотиваційного компонента готовності слідчого до професійної діяльності* встановлюємо, що це пусковий механізм (потреба, установки, мета) до якісного й ефективного виконання професійних обов'язків.

Слід зазначити, що мотиваційний компонент ми не можемо визначати окремо, оскільки він є пусковим механізмом для взаємодії усіх інших компонентів, які також взаємопов'язані між собою. Насамперед мотивація завжди є певною внутрішньою рушійною силою, яка спонукає особу до дії (бездіяльності) або певного типу й стереотипу поведінки, і завжди пов'язана з потребами самовизначення та реалізації в усіх соціальних ролях.

Для того щоб компоненти готовності слідчого до професійної діяльності були взаємопов'язаними, вони повинні бути обумовлені рушійною силою потреб до їх виконання, які забезпечуються тільки мотиваційним компонентом.

Наукова новизна

Удосконалено структурні елементи, які формують компоненти готовності слідчого до професійної діяльності, з урахуванням функціональних обов'язків працівників органів досудового розслідування.

Уперше запропоновано мотиваційний компонент визначати не окремим елементом, а як пусковий механізм для інших взаємопов'язаних компонентів (емоційний, когнітивний і діяльнісний).

Висновки

У науковій роботі було розглянуто наукові підходи дослідження компонентів готовності

слідчого до професійної діяльності та визначено їхні характеристики.

Також виокремлено чотири елементи, які утворюють структурні компоненти готовності слідчого до професійної діяльності: емоційний, когнітивний і діяльнісний, які детерміновані мотиваційним. Слід зазначити, що всі вони взаємопов'язані та взаємозалежні.

Запропоновано в процесі професійного відбору кадрів до Національної поліції України враховувати компоненти як необхідну складову визначення найвищого рівня професійної компетентності поліцейського.

REFERENCES

- Andrievskiy, I.I. (2019). Osobystisna vidpovidalnist yak rushiina syla rozvytku psycholohichnoi hotovnosti maibutnikh fakhivtsiv medychnoi sfery do profesiinoi diialnosti [Personal responsibility as a driving force for the development of psychological readiness of future medical professionals to work]. *Psychological journal*, 5(11), 34-48. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.11> [in Ukrainian].
- Bloom, B. (1956). *Taxonomy of Educational Objectives*. Published Simultaneously in the Dominion of Canada.
- Bohdan, L.M. (2016). Psykholohichna hotovnist yak skladova profesiinoi pidhotovky maibutnikh fakhivtsiv sotsialnoi sfery [Mental set as a component of professional preparation of future social service workers]. *Aktualni problemy psykholohii, Current problems of psychology*, 11(14), 5-13. doi: <https://doi.org/10.1038/nri933> [in Ukrainian].
- Khartsii, O.M., Perevozna, T.O., & Lubenets, S.V. (2016). Pidhotovka maibutnikh spetsialistiv do efektyvnoho upravlinnia [Preparation of future specialists for effective management]. *Nauka i osvita, Science and education*, 7, 40-44. doi: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-7-8> [in Ukrainian].
- Kot, H.M. (2017). Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti studentiv do profesiinoi diialnosti [Formation of psychological readiness for professional activity]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka, Pedagogical activity: Theory and Practice*, 27, 66-70. doi: <https://doi.org/0000-0002-5670-9743> [in Ukrainian].
- Kurnyshev, Yu., Palahniuk, T., Hauriak, O., & Osadets, M. (2019). Formuvannia hotovnosti maibutnikh uchyteliv fizychnoi kultury do profesiinoi diialnosti [Formation of readiness of future teachers of physical culture for professional activity]. *Naukovyi visnyk instytutu profesiino-tekhnichnoi osvity NAPN Ukrainy, Scientific Bulletin of the Institute of Vocational Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 18, 8-20. doi: [10.32835/2223-5752.2019.18.125-130](https://doi.org/10.32835/2223-5752.2019.18.125-130) [in Ukrainian].
- Kybalna, N. (2018). Hotovnist do upravlinskoj diialnosti v konteksti optymizatsii profesiinoi pidhotovky nachalnykiv karauliv pozhezhnoriativalnykh pidrozdiliv [Readiness for management activity in context of optimization of professional preparation of firefighting commanders]. *Pedahohichnyi chasopys Volyni, Pedagogical magazine of Volyn*, 3(10), 127-134 [in Ukrainian].
- Manfred, F.R. (2001). *The Leadership Mystique: A User's Manual for the Human Enterpris*. Financial Times Prentice Hall.
- Matokhniuk, L.O. (2006). Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti maibutnikh inzheneriv-prykordonnykiv do profesiinoi diialnosti [Formation of psychological readiness of future border engineers for professional activity]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Khmelnytskyi. doi: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2017> [in Ukrainian].
- Medvediev, V.S. (2019). Osobystist slidchoho yak problema yurydychnoi psykholohii [Personality of the investigator as a problem of legal psychology]. *Pravo i bezpeka, Law and security*, 1(72), 97-103. doi: <https://doi.org/10.32631/pb.2019.1.133> [in Ukrainian].
- Pokanevych, O.A. (2019). Aspekty formuvannia psykholohichnoi hotovnosti pozhezhnykh-riativalnykiv do ekstremalnoho vydu diialnosti [Aspects of mental set formation of firefighting commanders for extreme activity]. *Psychological journal*, 7, 122-129. doi: <https://doi.org/0000-0002-8948-3816> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Андрієвський І. І. Особистісна відповідальність як рушійна сила розвитку психологічної готовності майбутніх фахівців медичної сфери до професійної діяльності. *Psychological journal*. 2019. Т. 5. Вип. 11. С. 34–48. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.11>
- Bloom B. *Taxonomy of Educational Objectives : Handbook 1*. Published Simultaneously in the Dominion of Canada, 1956. 654 p.
- Богдан Л. М. Психологічна готовність як складова професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. XI. Вип. 14. С. 5–13. doi: <https://doi.org/10.1038/nri933>.
- Харцій О. М., Перевозна Т. О., Лубенець С. В. Підготовка майбутніх спеціалістів до ефективного управління. *Наука і освіта*. 2016. № 7. С. 40–44. doi: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-7-8>.

- Кот Г. М. Формування психологічної готовності студентів до професійної діяльності. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2017. № 27. С. 66–70. (Серія «Психологія. Педагогіка». doi: <https://doi.org/0000-0002-5670-9743>).
- Курнишев Ю., Палагнюк Т., Гауряк О., Осадець М. Формування готовності майбутніх учителів фізичної культури до професійної діяльності. *Науковий вісник Інституту професійно-технічної освіти НАПН України*. 2019. № 18. С. 8–20. (Серія «Професійна педагогіка»). doi: <https://doi.org/10.32835/2223-5752.2019.18.125-130>.
- Кибальна Н. Готовність до управлінської діяльності в контексті оптимізації професійної підготовки начальників караулів пожежнорятувальних підрозділів. *Педагогічний часопис Волині*. 2018. № 3 (10). С. 127–134.
- Manfred F. R. *The Leadership Mystique: A User's Manual for the Human Enterpris*. Financial Times Prentice Hall, 2001. 326 p.
- Матохнюк Л. О. Формування психологічної готовності майбутніх інженерів-прикордонників до професійної діяльності: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Хмельницький, 2006. 20 с. doi: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2017>.
- Медведев В. С. Особистість слідчого як проблема юридичної психології. *Право і безпека*. 2019. № 1 (72). С. 97–103. doi: <https://doi.org/10.32631/pb.2019.1.133>.
- Поканевич О. А. Аспекти формування психологічної готовності пожежних-рятувальників до екстремального виду діяльності. *Psychological journal*. 2019. № 7. С. 122–129. doi: <https://doi.org/g/0000-0002-8948-3816>.

Стаття надійшла до редколегії 08.04.2020

Pasko O. – Ph.D in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Criminology and Psychology of the Odessa State University of Internal Affairs, Odessa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9555-1101>

Structural Components of Investigator's Readiness for Professional Activity

The purpose of the article is to generalize the scientific state of development and unification of the unified structure of the components of readiness of employees of pre-trial investigation bodies for professional activity. This will allow to determine certain criteria of requirements that must be met by a modern highly qualified and competent investigator. Methodology. Theoretical interrelated research methods were used to solve the set tasks: analysis, comparison, generalization of scientific-theoretical and research data, systematization, etc. in order to compare different points of view, clarify the content of individual concepts, the essence of the components of the investigator's readiness for professional activity. The scientific novelty of the obtained results is the following: the structural elements that make up the components of the investigator's readiness for professional activity have been improved, taking into account the functional responsibilities of the employees of the pre-trial investigation bodies, for the first time, it is proposed to define the motivational component not as a separate element, but as a trigger for other interconnected components (emotional, cognitive and activity), during the personnel selection for the National Police of Ukraine it has been further developed the need to take into account the components as a necessary factor of determining the high level of professional competence of the investigator. Conclusions. The scientific work deals with scientific approaches to the study of the components of the investigator's readiness for professional activity. As a result, four elements are identified that make up the structural components of the investigator's readiness for professional activity: emotional, cognitive and activity, which are determined by motivational. Each of the components is interconnected and interdependent. The author proposes to take into account the components as a necessary factor of determining the high level of professional competence of a police officer in the personnel selection for the National Police of Ukraine.

Keywords: readiness; component; emotional; cognitive; activity; motivational components.

Нікітіна-Дудікова Г. Ю. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8865-0061>

Тактика допиту малолітніх потерпілих від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості

Метою статті є висвітлення тактики допиту малолітніх потерпілих від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості. Для досягнення цієї мети було передбачено розв'язання таких завдань: сформулювати основні засади допиту малолітніх потерпілих від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості; висвітлити особливості застосування тактичних прийомів залежно від слідчої ситуації допиту малолітніх потерпілих. **Методологія.** Методологічний інструментарій обрано з урахуванням поставленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Визначальним є загальний діалектичний метод наукового пізнання. З-поміж спеціальних методів дослідження використано такі: порівняльно-правовий – під час аналізу міжнародного та національного законодавства, наукових категорій; системно-структурний – для формулювання завдань, які можна реалізувати під час проведення допиту малолітніх потерпілих від злочинів проти статевої свободи й статевої недоторканості. **Наукова новизна** полягає у виокремленні міжнародних стандартів допиту дітей, які впливають зі змісту Конвенції ООН «Про захист прав людини та основних свобод» 1950 року, Конвенції ООН «Про права дитини» 1989 року, Європейської конвенції про здійснення прав дітей 1996 року, Керівних принципів, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних із участю дітей-жертв і свідків злочинів, 2005 року. Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства 2007 року, Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього до дитини, 2010 року тощо. Ці та інші важливі міжнародні документи формують правові засади, визначають основи діяльності органів правозастосування у сфері відправлення правосуддя щодо неповнолітніх. Важливим є забезпечення дотримання високіх міжнародних стандартів поведінки з малолітніми, які є потерпілими від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості, зокрема шляхом застосування технології «child-friendlyroom» – «кімнати, дружньої до дитини», «зеленої кімнати» під час проведення допиту. **Висновки.** Допит як вербальна слідча (розшукова) дія має ключове значення для отримання показань малолітнього потерпілого про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості, однак потребує врахування тактики його проведення, а саме: тактичних прийомів і криміналістичних рекомендацій.

Ключові слова: кримінальне провадження; криміналістична тактика; криміналістика; тактичний прийом; психологічний контакт; дитина; «зелена кімната».

Вступ

У процесі розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, учинених щодо малолітніх, проведення такої вербальної слідчої (розшукової) дії, як допит, є обов'язковим.

Різновидом цієї слідчої (розшукової) дії є одночасний допит двох раніше допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях. Однак законодавець встановив заборону проведення одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи за участю малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого разом із підозрюваним (ч. 9 ст. 224 КПК України) (Zhaldak, 2019, р. 304). Проте, вказана слідча (розшукова) дія може бути проведена для з'ясування причин розбіжностей у показаннях малолітніх потерпілих і свідків.

Відповідно до кримінального процесуального законодавства, малолітньою особою є дитина до

досягнення нею чотирнадцяти років (п. 11 ч. 1 ст. 3 КПК України), а неповнолітньою – малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (п. 12 ч. 1 ст. 3 КПК України) ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

Малолітні є найбільш вразливою групою при вчиненні злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості. Вік потерпілих від злочинів цієї групи різний, але для допиту потерпілої дитини характерні певні особливості.

Ці та інші процесуальні, організаційні, тактичні, психологічні особливості впливають на тактику допиту малолітніх потерпілих як учасників кримінального провадження під час розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості. Розглянемо їх детальніше.

Мета і завдання дослідження

Мета полягає у висвітленні тактики допиту малолітніх потерпілих від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості. Для її досягнення слід розв'язати такі завдання: сформулювати основні засади допиту малолітніх

потерпілих від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості; розкрити особливості застосування тактичних прийомів та їх комбінацій залежно від слідчої ситуації допиту малолітніх потерпілих.

Концептуальні засади тактики допиту висвітлено в працях В. П. Бахіна, В. Г. Гончаренка, В. О. Коновалової, В. Г. Лукашевича, Л. Д. Удалової, В. Ю. Шепітька. Деякі проблеми проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування злочинів проти статевої свободи та недоторканості, вчинених щодо малолітніх, висвітлені в дисертаційних дослідженнях А. Ю. Лісової (Lisova, 2014), Т. П. Матюшкової (Matiushkova, 2006), Є. С. Хижняка (Khyzhniak, 2013).

Виклад основного матеріалу

Слідча (розшукова) дія – допит – є однією із найскладніших і потребує високої професійної майстерності слідчого. Під час її проведення слід урахувати психологічні риси учасника кримінального провадження (Chornous, & Shykoriak, 2018, p. 47). Допит передбачає постійний вплив один на одного його учасників. Запорукою ефективного проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії є встановлення психологічного контакту. Вчені розглядають встановлення психологічного контакту (Braverman, 2019, p. 65) як психологічний процес із певними особливостями прояву на кожному з етапів.

Досягнення завдань допиту під час розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи можливе шляхом послідовного поєднання тактичних прийомів відповідно до криміналістичних рекомендацій.

Отримати достовірну та повну інформацію від малолітнього потерпілого – складний процес, оскільки він залежить не лише від розвитку дитини, її світосприйняття, індивідуальних особливостей тощо, але й тактики проведення слідчої (розшукової) дії. Найчастіше показання потерпілого є першочерговим джерелом інформації щодо характеру події злочину.

З огляду криміналістики процес допиту малолітнього потерпілого можна поділити на відповідні етапи: підготовчий, робочий, заключний.

Підготовчий етап охоплює дії, які передують контакту з дитиною та полягають у збиранні інформації щодо її особистості. Володіння такою інформацією дозволить установити правильний контакт із дитиною.

Під час планування допиту малолітнього потерпілого від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості, необхідно визначитися з: місцем, часом проведення допиту, його учасниками, іншими організаційними умовами, урахувати тактичні особливості. Тактично правильний вибір

моменту проведення допиту малолітнього потерпілого залежить і від таких чинників:

– час, який минув від події злочину до моменту допиту;

– період доби, у який відбулася подія злочину, та час проведення слідчої (розшукової) дії;

– умови й тривалість допиту тощо.

Слід враховувати, що чим меншою є дитина, тим коротшим повинен бути період між допитом і подією злочину. Також не рекомендовано проводити допит малолітнього потерпілого одразу після вчинення злочину або через невеликий проміжок часу, оскільки це може призвести до несприятливих наслідків (Akhtyrskaya et al., 2010, p. 34).

Тактично неправильним є проведення допиту потерпілого в місці, де він міг зазнати травматичного досвіду. Не рекомендовано проводити допит дитини за місцем її проживання, оскільки це може спричинити подальшу асоціацію місця її проживання з пережитою травмою або створить ситуацію, коли вона не зможе сфокусуватися на запитаннях слідчого й повідомити необхідну інформацію.

Проводити допит малолітнього потерпілого від злочину проти статевої свободи та статевої недоторканості варто тоді, коли він перебуває в безпечній, стабільній сімейно-виховній ситуації та ізольований від осіб, які можуть йому загрожувати або маніпулювати ним. Момент проведення допиту слід планувати, зважаючи на розклад дня та інтереси неповнолітнього.

Тривалість допиту потерпілого потрібно узгоджувати з індивідуальними особливостями дитини. Чим молодшим є потерпілий, тим швидше він втомлюється, і тим легше вплинути на його пізнавальні процеси. У такому випадку дитина гірше зосереджується й слабше мобілізує пам'ять. Утома може також спричинити схильність до навіювання, випадкових і непродуманих відповідей, аби завершити обтяжливу розмову. Під час допиту важливо спостерігати за малолітнім і реагувати на сигнали, що засвідчать його втому. За її наявності варто зробити перерву або змінити тему (Akhtyrskaya et al., 2010, p. 65).

Слід обмежити кількість осіб, які беруть участь чи присутні під час проведення допиту малолітнього, особливо тих, що активно поводять себе у процесі розмови з потерпілим, оскільки це може викликати в нього відчуття дезорієнтації, знизити увагу, призвести до втрати довіри й таким чином обмежити готовність до взаємодії.

Відповідно до ст. 226 КПК України, допит малолітньої особи проводять у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. Згідно з криміналістичними рекомендаціями, слід уникати того, щоб педагог чи психолог (які мають бути однієї статі з дитиною) були зі школи або освітнього,

виховного закладу, який відвідує особа. Також вони повинні бути попереджені про недопущення розголошення даних досудового розслідування. У законі не визначено конкретні функції педагога й психолога. Але основна функція як педагога, так і психолога на допиті – устанавлення контакту з допитуваним малолітнім потерпілим. Їхня допомога необхідна під час отримання та оцінки показань.

Під час допиту малолітнього потерпілого має право бути присутнім його законний представник. Але існують випадки, за яких слід визнати тактично неправильним допит малолітніх осіб у присутності батьків, оскільки це нерідко скоує потерпілих, перешкоджає отриманню від них правдивих показань. Часто діти не хочуть розкривати правдиву інформацію в присутності батьків через сором із приводу завданої кривди, побоюються їхньої реакції або намагаються їх захистити від емоційно важкої інформації. Розповідаючи про травматичний досвід, малолітні відчувають емоційне напруження близької їм людини, особливо батьків, що природно спричинює додатковий психічний тягар. Крім того, присутність батьків, навіть за їх пасивної поведінки, може сприйматися як форма тиску на потерпілого та створювати підставу для того, щоб поставити під сумнів вірогідність розповіді. І, нарешті, присутність батьків під час проведення допиту потерпілого унеможливить надалі виконання ними ролі свідка в справі (Budzynska, 2007, p. 20).

У статті 227 КПК України передбачено право слідчого, прокурора за клопотанням потерпілого чи з власної ініціативи у виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього потерпілого, обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунути його від участі в кримінальному провадженні й залучити замість нього іншого законного представника.

На підготовчому етапі відбувається безпосереднє знайомство з малолітнім потерпілим, пояснення йому мети зустрічі та ролі осіб, які проводять опитування, а також встановлення контакту з ним. У цей час важливо зрозуміти, чи в змозі малолітній відрізнити правду від обману, й пояснити йому обов'язок говорити правду.

Слідчий має забезпечити таке взаєморозуміння з допитуваною особою, щоб процес спілкування про дуже важливі, а іноді й неприємні речі та події був їхнім спільним завданням, яке необхідно виконати. Для цього потрібно дотримуватись таких рекомендацій: поставитись до малолітнього серйозно, продемонструвати довіру, зберігати спокій. За умови, якщо до вчинення злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи

причетні батько, мати, вітчиму, мачуха, опікун чи піклувальник, або особа, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього, потрібно забезпечити відсутність впливу зазначених осіб на позицію дитини. Слід ураховувати, що дитина може не розуміти характер здійснюваних з нею злочинних дій. Відповідно, у неї може зберігатися добре ставлення до своїх рідних, острах зробити дії, які для них неприємні.

Під час етапу вільної розповіді малолітній потерпілий повинен розповідати про перебіг подій спокійно, у своєму темпі, але послідовно. Вільна розповідь дозволяє розкрити особисті враження допитуваного. На цьому етапі можна виявити, які елементи подій викликали емоції в потерпілого, які з них були для нього важливими, вартими того, щоб їх помітити та запам'ятати.

Криміналістичними рекомендаціями під час етапу вільної розповіді малолітнього потерпілого є:

- якнайчастіше звертатися до дитини за іменем, говорити повільно, чітко, спокійним голосом, використовувати просту, зрозумілу мову;
- створити безпечну атмосферу доброзичливого ставлення до потерпілого та виявити зацікавленість у розмові;
- підтримувати зоровий контакт, але без надмірного, безперервного спостереження;
- переривати розповідь можна лише у випадку крайньої необхідності;
- бути готовим розповісти про себе, висвітлити певні випадки з особистого життя для налагодження ближчого контакту з дитиною.

Під час проведення допиту категорично заборонено: порушувати фізичний простір малолітнього; підганяти його, оцінювати потерпілого та його висловлювання; реагувати здивуванням на слова дитини; коментувати описувані ним ситуації згідно з уявленнями дорослих; змушувати його до відповіді, говорити, що він повинен щось знати або пам'ятати; ставити питання про його побажання щодо покарання злочинця; оцінювати близьких потерпілому осіб; впадати в паніку, якщо він виражає свої негативні емоції.

Метою етапу детальних запитань є доповнення викладу подій, здійсненого потерпілим під час вільної розповіді, та їх упорядкування для з'ясування обставин справи. Цей етап допиту повинен мати таку форму розмови, яка відповідала б особливостям розвитку дитини.

Допит малолітнього потерпілого може проходити в конфліктній і безконфліктній ситуації. Як свідчать емпіричні дослідження, переважно йдеться про безконфліктну слідчу ситуацію.

Конфліктна слідча ситуація зазвичай пов'язана з наданням неправдивих показань допитуваним. Неправдиві показання малолітнього, крім свідомої відмови говорити правду,

можуть бути пояснені самонавіюванням, підвищеним впливом дорослих, а також бути плодом його фантазії або наслідком невмотивованого бажання збрехати. Фантазуючи, дитина у показаннях сплітає брехню з правдою чи вигаданими нелогічними подробицями, тому рекомендовано використовувати такий тактичний прийом, як максимальна деталізація відомостей, які повідомляє потерпілий, з метою пошуку «опорних пунктів», тобто даних, які можуть бути перевірені іншим шляхом.

Ефективним у цьому випадку може виявитися повторний допит. Емпіричні дослідження демонструють, що у пам'яті дітей, особливо меншого віку, досить швидко забуваються або замінюються новими вигадані деталі. Якщо на повторному допиті потерпілий слово в слово повторює раніше дані показання і вживає слова та вирази, не властиві його віку, слідчий може припустити, що такі відомості є результатом впливу дорослого.

Проблема надання завідомо неправдивих показань є типовою для допиту неповнолітнього підозрюваного.

Так, О. О. Проценко вважає, що під час допиту неповнолітнього підозрюваного для верифікації його показань слідчий повинен акцентувати увагу на таких моментах:

- особистість й обізнаність неповнолітнього підозрюваного (коли характер його показань, особливості дозволяють дійти висновку про те, що він не здатний вигадати, перекрутити повідомлене);

- відсутність інформації (незнання неповнолітнім підозрюваним тих обставин, які мали бути відомі та не могли бути забутими, якщо його показання є достовірними);

- рівень мовлення неповнолітнього підозрюваного (відповідність мовних особливостей показань його культурному рівню (нецензурна лайка, жаргонізми, професійна належність, лексичний запас));

- унікальність показань (якщо повідомлення має свою індивідуальність, то більш обґрунтовано вважати його правдивим);

- емоційна насиченість показань (правдиві показання мають порівняно більшу кількість суто особистих, емоційних моментів, посилення і вказівок на переживання);

- критерій невідповідностей (сумлінний неповнолітній підозрюваний описує фрагменти та деталі події, не завжди й не в усьому узгоджує їх між собою; неповнолітній підозрюваний, який повідомляє неправду, робить спроби усунути невідповідності).

Також важливим для верифікації показань неповнолітніх є спостереження за поведінкою неповнолітнього підозрюваного та його психофізіо-

логічними реакціями в процесі допиту (Protsenko, 2019, p. 87-88).

Окреслені автором криміналістичні рекомендації можуть бути використані з метою виявлення неправдивих показань малолітнього потерпілого.

Варто зазначити й те, що основним завданням на першому етапі взаємодії з малолітнім під час проведення будь-якої слідчої (розшукової) дії, зокрема й допиту, є забезпечення відчуття психологічної безпеки не лише через систему юридичних гарантій, а, передусім, – на рівні самовідчуття.

На етапі детальних запитань необхідно врахувати такі криміналістичні рекомендації:

- до потерпілого необхідно звертатися спокійним тоном, уникаючи емоцій, незалежно від змісту питання, говорити повільно й починати з найлегших питань, поступово підвищуючи їхню складність. Питання мають бути короткими та сформульовані з використанням простої термінології, бажано уникати займенників;

- слід спостерігати, чи малолітній вас розуміє, використовувати прості граматичні конструкції та контролювати, щоб одне питання містило в собі лише одну тему, яка вимагає пояснення;

- необхідно використовувати вислови, які вживала дитина раніше під час спілкування;

- перед тим, як поставити потерпілому запитання, яке вимагає особливих знань, потрібно переконатися, чи ці знання є достатніми для надання відповіді;

- слід надавати достатньо часу для відповіді;

- не варто змінювати тему, ставити одночасно більше ніж одне запитання, вживати заперечення, багатозначні вислови, узагальнюючі терміни тощо.

Під час розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, слідчому необхідно з'ясувати відомості про час і місце вчинення злочину, характер учинених щодо потерпілого дій.

Формулюючи питання про частину дня, у якій подія відбулася, потрібно орієнтуватися на звичні дії малолітнього, пов'язані з його щоденною діяльністю, наприклад: час дитячих програм, купання, сну, обіду, повернення когось із батьків з роботи, повернення його з садка тощо, або про явища, за якими спостерігає малолітня особа, наприклад: ніч, сонце, дощ тощо. У запитаннях про день події, пору року чи рік можна зіставити інформацію з особливими днями або періодами в її житті.

Якщо потерпілий вказує точну дату події або її точну годину, необхідно з'ясувати, яким чином йому вдалося це визначити, а потім запам'ятати. Що стосується маленьких дітей, то доцільно встановити, чи вміє вона визначати час за

годинником, попросити, наприклад, сказати, котра зараз година на годиннику.

Формулюючи питання про місце події, необхідно враховувати, що сприйняття та увага малолітньої особи є вибірковими й залежать від міри зацікавленості, емоційної залученості. Така риса сприйняття характерна також для опису місць, у яких потерпілий опинився та в яких міг статися злочин. Малолітня особа описує місце події згідно з ознаками, які були помічені нею в той момент, оскільки вони привернули її увагу, емоційно схвилювали. Ці риси можуть бути мало суттєвими для дорослої особи та їх юридичної значущості, однак вони можуть указувати на характерні елементи, які будуть придатними під час ідентифікації фактичного місця вчинення злочину (Akhtyrskaya et al., 2010, p. 61).

Рекомендовано запитати потерпілого, чи бував він раніше в місці, де відбулися події, чи знав він це місце, і як його називає. Встановлюючи місце події, незнайоме малолітньому, варто починати з відкритих запитань і намагатися запустити в дію спогади, зафіксовані різними чуттями, – зором, слухом, нюхом, дотиком.

Для з'ясування, чи була подія одноразовою або багаторазовою, і якщо багаторазовою, то скільки разів вона повторювалася, необхідно, щоб потерпілий не тільки вмів механічно рахувати, але також розумів поняття кількості.

Ключовим питанням є отримання від потерпілого опису особи, що вчинила щодо нього злочин проти статевої свободи та статевої недоторканості. Стандартні запитання про зовнішність і характерні риси злочинця для малолітніх осіб є досить важкими. По-перше, малолітня особа сприймає оточення, а значить й осіб навколо себе, відмінно від дорослого. Стоячи навпроти дорослого, її очі знаходяться часто значно нижче від обличчя, що очевидним чином обмежує можливість спостереження. Отже, малолітня особа не завжди може помітити те, що дорослим здається очевидним. Саме тому під час допиту варто враховувати, на якій відстані й у якій позі щодо дитини перебував злочинець, і чи була в неї можливість роздивитися, яким було його обличчя.

Також слід брати до уваги, що будь-яка доросла людина для малолітнього є високою, особливо тоді, коли вона сприймається як загрозна, небезпечна, домінуюча.

Специфічна риса дитячого сприйняття полягає в мимовільності уваги та її зосередженні на найхарактернішому моменті. Дитина зазвичай помічає та запам'ятовує лише одну або кілька рис, які привертають її увагу з огляду на їхню незвичність, подібність до вже відомих рис або з інших причин. Вона розповідає про помічені риси, характерні для описуваної людини, власною мовою, притаманним їй способом.

Під час заключного етапу допиту в допитуваного малолітнього потерпілого, як правило, спостерігається певне розслаблення. Однак буває так, що він після дачі показань є знервованим, неспокійним з огляду на наслідки своїх висловлювань, їхню оцінку та свою роль у кримінальному провадженні. Слід дати йому час заспокоїтися, показати, що емоції є зрозумілими, похвалити за зусилля, навіть якщо його показання не містили суттєвої інформації.

У процесі розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи слідчі переважно обмежуються вербальним описом факту застосування насильства, фіксуючи його у відповідних протоколах допитів. Оформлення допиту (зокрема потерпілого) юридичною мовою може спотворювати достовірність події. Крім цього, під час розслідування окремих видів статевих злочинів, учинених щодо малолітніх, існують випадки заміни слідчим слів із лексики потерпілої особи на загальноприйняті терміни.

Наукова новизна

Чинними міжнародними договорами, які ратифіковані Верховною Радою України та є частиною національного законодавства, визначені рекомендації щодо проведення допиту малолітньої особи.

Міжнародні стандарти допиту дітей впливають зі змісту Конвенції ООН «Про захист прав людини та основних свобод» 1950 року, Конвенції ООН «Про права дитини» 1989 року, Європейської конвенції про здійснення прав дітей 1996 року, Керівних принципів, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів, 2005 року, Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства 2007 року, Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього до дитини, 2010 року та ін. Ці та інші важливі міжнародні документи формують правові засади, визначають основи діяльності органів правозастосування у сфері відправлення правосуддя щодо неповнолітніх. Важливо забезпечити дотримання високих міжнародних стандартів поведінки зі всіма дітьми, які потрапили в конфлікт із законом або перебувають у контакті із законом. Ідеться про необхідність реалізації «child-friendly justice» – «судочинства, дружнього дитині», а сприяє досягненню поставлених завдань технологія «child-friendly room» – «кімнати, дружньої до дитини», або – «зеленої кімнати» (Chornous, Reznik, Samodin, & Nikitina-Dudikova, 2019, p. 1109). Цю кімнату переважно використовують під час допиту малолітніх потерпілих від

насильницьких злочинів, зокрема й проти статевої свободи та недоторканості.

Із технічної та організаційної позиції «зелена кімната» для дітей – це дві суміжні кімнати: терапевтичний зал, у якому безпосередньо з дитиною працюють слідчий, психолог, залучені фахівці з педіатрії, дитячої гінекології, психіатрії, педагогіки тощо, і – робоче приміщення для працівників правоохоронних органів і залучених спеціалістів, з якого ведеться спостереження за поведінкою дітей (кімната для спостереження).

Власне «зелена кімната» – це спеціально обладнане та пристосоване приміщення, яке використовують уповноважені суб'єкти в процесі проведення процесуальних дій під час кримінального провадження за умови забезпечення міжнародних стандартів поводження з дітьми. Проведення процесуальних дій в умовах «зелених кімнат» здійснюється за спеціально розробленою технологією.

Технологія проведення допиту дітей – потерпілих від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості здійснюється із дотриманням низки засад (Chornous, 2020, р. 347-348).

На робочій стадії технологія проведення допиту в умовах «зеленої кімнати» може бути проілюстрована таким алгоритмом. У кімнаті для спостережень (де знаходиться слідчий, інші суб'єкти, які спостерігають за дитиною), гасять світло. У терапевтичному залі, де перебувають дитина й психолог, світло має бути яскравішим. Через гру світла спрацьовує ефект дзеркала – слідчий чує, про що говорить дитина, і спостерігає за нею. А дитина бачить лише дзеркало на стіні, що створює для неї більш комфортні психологічні умови. У вусі психолога розташований мікронавушник, через який слідчий може попросити поставити дитині те чи інше запитання. Усе, що відбувається, виводиться на монітор комп'ютера, записується та використовується в суді. Вище зазначене організовано з метою недопущення допиту дитини при всіх. Тут, у доброзичливій обстановці, їй менш болісно згадувати про насильство. Часто отримання показань проходить на підлозі, де малюк возиться з іграшками. Іноді йому легше розповідати, сидячи на колінах або під столом, чи затуливши обличчя руками. Такі умови допомагають створити атмосферу довіри. Перед допитом психолог і слідчий домовляються про процес проведення процесуальної дії. Крім того, попередньо психолог працює і з самою дитиною, пояснюючи свою роль. Важливо розуміти, що психолог – це насамперед помічник слідчого, своєрідний індикатор стану дитини, який полегшує процес співпраці дорослих і дітей. Він також потрібен, щоб налагодити конструктивний контакт потерпілого зі слідчим. Деякі діти навіть

не розуміють, що з ними відбувалася офіційна процесуальна дія, – настільки їм комфортно. Якщо діти стали жертвами злочинів у сфері сексуальної експлуатації та сексуального насильства, застосовуються анатомічні ляльки. На них є одяг, а під ним – анатомічні особливості. Малюки, не знаючи потрібних слів, беруть до рук ляльок і показують, як усе було з ними. Іноді дитині простіше не розповісти про травму, а показати на ляльках ("Shchorobliat", 2019).

У «зеленій кімнаті» у процесі допиту дитини під час розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи надається допомога для забезпечення комунікації для отримання показань, яка містить:

1) детальні анатомічні малюнки людей (жіночої та чоловічої статі) для сором'язливих/збентежених дітей, для маленьких дітей. Іноді діти не можуть чи не хочуть говорити, але малюючи можуть «розказати», що з ними відбулося;

2) олівці, фарби та папір для письмового опису/малювання про насильство;

3) «обличчя почуттів» для малих дітей для звіту про їхні почуття (злість, щастя, страх, тощо);

4) іграшку-телефон, щоб дитина могла говорити. Це інструмент, що може допомогти розмові з маленькими дітьми. Можна застосовувати й інші подібні засоби, наприклад, м'які іграшки, шкатулки «для секретів» тощо;

5) анатомічні ляльки (хлопчик і дівчинка) (Bochkor et al., 2012, р. 18).

Також необхідно обмежити кількість осіб, які беруть участь чи присутні під час опитування дитини. Значна кількість людей, передусім тих, які активно поведуть себе під час розмови з потерпілим, може викликати в нього відчуття дезорієнтації, знижувати увагу, призводити до втрати довіри, обмежуючи таким чином готовність до взаємодії.

Технологія проведення допиту малолітніх потерпілих від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи в умовах «зелених кімнат» повинна відповідати міжнародним стандартам поводження з дітьми, які перебувають у контакті із законом, у контексті засад судочинства, дружнього дитині (Chornous, Reznik, Samodin, & Nikitina-Dudikova, 2019, р. 1113).

З огляду на процесуальне оформлення допиту малолітнього потерпілого в «зеленій кімнаті», який проводить не безпосередньо слідчий, а спеціаліст-психолог, то процесуальна можливість проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії регулюється п. 3 ч. 1 ст. 232 КПК України, згідно з положеннями якої допит осіб, впізнання осіб чи речей під час досудового розслідування можуть бути проведені в режимі відео конференції під час трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розсліду-

вання) у випадках проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого.

Отже, проведення допиту малолітньої особи в спеціально обладнаному приміщенні – «зеленій кімнаті» сприяє встановленню психологічного контакту й уникненню виникнення конфліктної ситуації під час його проведення. Це положення забезпечено тим, що в кімнаті для опитування присутня мінімальна кількість осіб, вона пристосована спеціально для малолітніх осіб і має облаштування, яке допомагає малолітньому потерпілому розповісти й пояснити ті обставини, які з ним сталися або свідком яких він став.

Висновки

Отже, допит як вербальна слідча (розшукова) дія має ключове значення для отримання відомостей про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості, проте потребує врахування тактики його проведення, а саме: тактичних прийомів і криміналістичних рекомендацій, спрямованих на встановлення психологічного контакту й отримання необхідних відомостей від малолітнього потерпілого.

REFERENCES

- Akhtyrskaya, N.M., Kochemyrovska, O.O., & Khrystova, H.O. (et al.). (2010). *Rozhliad sprav stosovno zhorstokoho povodzhennia z ditmy sudamy Ukrainy: analiz zakonodavstva ta praktyky yoho zastosuvannia* [Consideration of cases of child abuse by the courts of Ukraine: an analysis of the legislation and practice of its application]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- Bochkor, N.P., Datsenko, O.V., & Levchenko, K.B. (et al.). (2012). *Zeleni kimnaty* [Green rooms]. Kyiv: Ukraina [in Ukrainian].
- Braverman, S.S. (2019). Analiz suchasnykh pidkhodiv do pidvyshchennia efektyvnosti provedennia dopytu pid chas dosudovoho rozsliduvannia [An analysis of current approaches to improving the effectiveness of interrogation during pre-trial investigation]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 1(24), 62-68. doi: <https://doi.org/10.33270/03192401.62> [in Ukrainian].
- Budzynska, A. (2007). *Yak opytuvaty dytnu* [How to interview a child]. Varshava: Nichyini dity [in Ukrainian].
- Chornous, Yu., Reznik, N., Samodin, A., & Nikitina-Dudikova, H. (2020). Techniques of procedural actions performance in green room environment: comparative analysis of European and Ukrainian practices. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(6s), 1109-1115. Retrieved from <http://sersc.org/journals/index.php/IJAST/article/view/9200>.
- Chornous, Yu.M., & Shykoriak, M.M. (2018). Osoblyvosti pochatkovoho etapu rozsliduvannia zlochyniv, vchynenykh inozemtsiamy [Features of the initial stage of investigation of crimes committed by foreigners]. *Teoriia ta praktykasudovoi ekspertyzy i kryminalistyky, Theory and practice of forensic science and criminology*, 18, 44-52. doi: <https://doi.org/10.32353/khrife.2018.05> [in Ukrainian].
- Khyzhniak, Ye.S. (2013). Osoblyvosti rozsliduvannia statevykh zlochyniv shchodo malolitnikh [Features of the investigation of sexual crimes against minors]. *Candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].
- Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-172> [in Ukrainian].
- Lisova, A.Yu. (2014). Osnovy metodyky rozsliduvannia zgvaltuvannia [Fundamentals of rape investigation methodology]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Matiushkova, T.P. (2006). Takyka dopytu poterpilykh-zhinok vid nasylnytskykh zlochyniv [Tactics of interrogation of women victims of violent crimes]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Protsenko, O.O. (2019). Veryfikatsiia pokazan pid chas dopytu nepovnoletnoho pidozriuvanoho [Verification of testimony during the interrogation of a juvenile suspect]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 2(25), 86-92. doi: <https://doi.org/10.33270/03192502.86> [in Ukrainian].
- Shcho robliat u "zelenii kimnati": v Ivano-Frankivsku vidkryvsia odyz iz pershykh u kraini tsentriv psykholohichnoi dopomohy ditiam [What to do in the "green room": in Ivano-Frankivsk opened one of the country's first centers for psychological assistance to children]. (2019). *Misto, City*, 21. Retrieved from <https://mi100.info/2019/01/08/shho-robyat-u-zelenij-kimnati-v-ivano-frankivsku-vidkryvsya-odyn-iz-pershyh-u-krayini-tsentriv-psykholohichnoyi-dopomogy-dityam> [in Ukrainian].
- Zhaldak, I.A. (2019). Aktualni pytannia taktyky odnochasnoho dopytu dvokh chy bilshе vzhe dopytanykh osib [Topical issues of tactics of simultaneous interrogation of two or more interrogated persons]. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava, Scientific Bulletin of Public and Private Law*, 1, 304-311. doi: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.1-1.3> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Розгляд справ стосовно жорстокого поводження з дітьми судами України: аналіз законодавства та практики його застосування : наук.-практ. посіб. / [Н. М. Ахтирська, О. О. Кочеміровська, Г. О. Христова та ін.]. Київ : К.І.С., 2010. 124 с.
- Зелені кімнати : рек. до обладнання / [Н. П. Бочкор, О. В. Даценко, К. Б. Левченко та ін.]. Київ : Україна, 2012. 28 с.

- Баверман С. С. Аналіз сучасних підходів до підвищення ефективності проведення допиту під час досудового розслідування. *Юридична психологія*. 2019. № 1 (24). С. 62–68. doi: <https://doi.org/10.33270/03192401.62>.
- Будзинська А. Як опитувати дитину : поради для фахівців. Варшава : Нічийні діти, 2007. 64 с.
- Chornous Yu., Reznik N., Samodin A., Nikitina-Dudikova H. Techniques of procedural actions performance in green room environment: comparative analysis of European and Ukrainian practices. *International Journal of Advanced Science and Technology*. 2020. No. 29 (6s). P. 1109–1115. URL: <http://sersc.org/journals/index.php/IJAST/article/view/9200>.
- Чорноус Ю. М., Шикоряк М. М. Особливості початкового етапу розслідування злочинів, вчинених іноземцями. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 44–52. doi: <https://doi.org/10.32353/khrife.2018.05>.
- Хижняк Є. С. Особливості розслідування статевих злочинів щодо малолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2013. 219 с.
- Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-172>.
- Лісова А. Ю. Основи методики розслідування зґвалтування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2014. 20 с.
- Матюшкова Т. П. Тактика допиту потерпілих-жінок від насильницьких злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. 20 с.
- Проценко О. О. Верифікація показань під час допиту неповнолітнього підозрюваного. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 86–92. doi: <https://doi.org/10.33270/03192502.86>.
- Що роблять у «зеленій кімнаті»: в Івано-Франківську відкрився один із перших у країні центрів психологічної допомоги дітям. *Місто*. 2019. № 21. 8 січ. URL: <https://mi100.info/2019/01/08/shho-roblyat-u-zelenij-kimnati-v-ivano-frankivsku-vidkryvsya-odyn-iz-pershyh-u-krayini-tsentriv-psyhologichnoyi-dopomogy-dityam>.
- Жалдак І. А. Актуальні питання тактики одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 1. С. 304–311. doi: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.1-1.3>.

Стаття надійшла до редколегії 30.04.2020

Nikitina-Dudikova H. – Ph.D in Law, Associate Professor of the Department of Criminalistics and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8865-0061>

Tactics of Interviewing Minors who are Victims of Crimes against Sexual Freedom and Integrity

The purpose of article is to present the tactics of interviewing minors who are victims of crimes against sexual freedom and integrity. The abovementioned aim is achieved by performing the following tasks: formulate the basic framework of interviewing minors who are victims of crimes against sexual freedom and integrity; reveal the peculiarities of tactical approaches application along with its combinations depending on the investigative situation (interviewing the underage victims). Methodological tools are selected with due attention to the aim, object specificity and research subject. Dialectic method is chosen to be the primary one; certain special methods are used: comparative – analysis of international and domestic legislation, scientific categories; systemic-structural – to formulate tasks for the procedure of interviewing minors who are victims of crimes against sexual freedom and integrity. Scientific novelty of this paper stipulates separation of international standards regarding the minors' interviewing formulated on the basis of provisions contained in UN Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950), Convention on the Rights of the Child (1989), European Convention on the Exercise of Children's Rights (1996), Guidelines on Justice in Matters involving Child Victims and Witnesses of Crime (2005), Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse (2007), Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice (2010) etc. These and many other important international documents establish regulatory framework, providing certain guidelines for the law enforcement in the area of delivering justice with involvement of minors. It is crucial to ensure the compliance with the highest international standards of treating minors who are victims of crimes against sexual freedom and integrity, including the use of such techniques as «child-friendly room» or «green room» **Conclusions.** Interviewing as a verbal investigative (search) action is of primary importance in cases when it is necessary to obtain the testimony from the underage victim of crime against sexual freedom and integrity but requires to take the performance tactics into consideration namely tactical approaches and forensic recommendations.

Keywords: criminal proceeding; forensic tactics; forensic science; tactical approach; psychological contact; child; «green room».

Проценко О. О. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики та психології Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6175-4194>

Роль і місце методу верифікації під час слідчого експерименту

Наукова стаття присвячена висвітленню актуальних питань, що виникають у практичних слідчих підрозділах Національної поліції України під час верифікації даних про подію кримінального правопорушення в процесі проведення слідчого експерименту на стадії досудового розслідування. У слідчій практиці прийоми верифікації не застосовують у повному обсязі, що призводить до недоцільної лінії поведінки слідчого під час збирання, дослідження та використання доказової інформації в процесі проведення слідчого експерименту. Метою дослідження є отримання наукових висновків щодо верифікації даних про подію злочину під час проведення слідчого експерименту на стадії досудового розслідування, а також надання обґрунтованих пропозицій з удосконалення тактичних прийомів верифікації під час слідчого експерименту та практики їх застосування. Методологічною основою дослідження є діалектико-матеріалістичний метод, що сприяє розумінню об'єкта дослідження в контексті поєднання потреб науки і практики; методи формальної логіки дало змогу детальніше усвідомити тактичні прийоми верифікації під час слідчого експерименту; порівняльно-правовий метод використано під час аналізу норм матеріального й процесуального права, наукових категорій, визначень і підходів; історико-правовий метод – для висвітлення змісту основних понять: «слідчий експеримент», «тактика слідчих (розшукових) дій», «верифікація» на підставі наукових поглядів і положень чинного законодавства; системно-структурний метод – для окреслення проблемних питань під час верифікації даних про подію злочину в процесі експерименту; метод системного аналізу – для комплексного узагальнення особливостей тактики слідчих (розшукових) дій. Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що автор удосконалив: розуміння структури верифікації даних про подію кримінального правопорушення і тактики слідчої (розшукової) дії відповідно до стадій підготовки, робочої стадії, стадії фіксації ходу і результатів, оцінки отриманих результатів у кримінальному провадженні; криміналістичні рекомендації щодо застосування технічних засобів фіксування кримінального провадження за умов слідчих ситуацій, пов'язаних із висновками верифікації свідчень про достовірність або недостовірність інформації злочинної події, що сталася; дістали подальшого розвитку тактичні прийоми, що застосовують на робочій стадії верифікації даних про злочин під час проведення слідчого експерименту, а також криміналістичні рекомендації щодо проведення верифікації даних під час слідчої (розшукової) дії – слідчого експерименту. Висновки. Під час розслідування кримінального провадження постає необхідність верифікації даних про кримінальне правопорушення, з'ясування реальної можливості певної події в умовах конкретної слідчої ситуації. До верифікації даних про подію злочину та психологічних особливостей слідчого експерименту належать: 1) індивідуальна здатність особи до сприйняття і запам'ятовування обставин, за яких відбулася подія; 2) просторова орієнтація особи; 3) психологічний стан особи, що дає показання, місця події, на якому вона повторно присутня.

Ключові слова: верифікація; слідчий експеримент; слідча (розшукова) дія; етапи слідчої (розшукової) дії; психічний стан; кримінальне провадження.

Вступ

Діяльність слідчих підрозділів Національної поліції України належить до інтелектуальних видів праці, тобто основні професійні функції слідчого потребують високої активності мислення, уміння здійснювати аналітичні й логічні операції, стійкості уваги, уяви.

Основна мета проведення такої слідчої (розшукової) дії, як слідчий експеримент, полягає у відтворенні дій, обстановки, обставин певної події, проведенні необхідних дослідів або випробувань з метою перевірки й уточнення зібраних доказів у кримінальному провадженні, отримання нових доказів, перевірки версій щодо обставин кримінального правопорушення, які підлягають доказуванню. І. П. Осипенко зауважує, що перед стоїть першочергове завдання отримати правдиві показання вербальним шляхом, оскільки лише їх він може

зафіксувати в протоколі та використовувати надалі як потенційне джерело доказів. Водночас значна частина інформації від допитуваного передається і без використання мовлення. Тому впровадження в слідчу практику сучасних досягнень психології є необхідним (Osypenko, 2016, р. 47).

Проблеми одержання достовірних знань про обставини, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, пов'язані з реалізацією права особи на справедливе рішення в суді. Тому традиційні криміналістичні методи дослідження встановлення істини в наявних даних про кримінальне правопорушення, які отримані під час слідчого експерименту, не завжди працюють. У цьому аспекті увагу привертає використання слідчим алгоритму дій, спрямованих на верифікацію даних, зібраних у певному місці й певним способом з використанням певних навичок. Основою слідчого експерименту є

проведення його в умовах, що можуть бути наближені до подій, які сталися в минулому. Це позначається на вивченні зовнішніх і внутрішніх психофізіологічних та інших невербальних виявів учасників під час досудового розслідування кримінального правопорушення. У процесі слідчого експерименту з учасниками кримінального провадження з боку обвинувачення – потерпілим, з боку захисту – підозрюваним, у слідчого є можливість верифікувати отриману інформацію, спостерігаючи за поведінкою учасників експерименту безпосередньо на місці – в умовах, які максимально наближені до моменту вчинення кримінального правопорушення.

Таким чином, у практичних підрозділах слідства збільшилася кількість проблемних питань щодо верифікації даних про подію злочину на етапах підготовки, проведення, фіксації результатів під час проведення слідчого експерименту, а саме: надання учасниками слідчої (розшукової) дії недостовірних даних, зміни раніше наданих показань, перебільшення, приховування певних фактів. Це може бути неповна розповідь, перекручення, спотворення фактів, власні домисли, як навмисні, так і ні, про вчинення в певному місці й певним способом чи з використанням певних знарядь, конкретних дій, отримання даних з неперевірених і незаконних джерел. Під час слідчого експерименту можливо як підтвердити, так і спростувати механізм утворення слідів кримінального правопорушення.

Практика слідчої діяльності під час розслідування злочинів засвідчує, що криміналістичні методи дослідження обставин кримінального правопорушення не завжди встановлюють механізм учинення злочину. Отже, на підставі аналізу наукових розробок виявлено лише поодинокі згадки про метод верифікації даних під час такої слідчої (розшукової) дії, як слідчий експеримент. Більшість науковців досліджують процесуальну суть і питання тактики слідчого експерименту, проте не акцентують увагу на верифікації даних про учасників кримінального провадження, їхньому психологічному стану, ставленні до вчиненого злочину. У цьому полягає особливість фіксації його результатів, реконструкції подій в умовах новітніх технологій. Важливу роль у висвітленні наукових засад слідчого експерименту відіграли вчені-криміналісти та процесуалісти: Л. Е. Ароцкер, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, П. Д. Біленчук, О. М. Васильєв, Н. І. Гуковська, Ф. В. Глазирін, В. О. Коновалова, В. С. Кузьмичов, Є. Д. Лук'янчиков, М. В. Салтевський, Л. А. Соя-Сірко, В. М. Тertiшник, В. Ю. Шепітько, Ш. Ш. Ярамиш'ян та ін. Окремі питання слідчого експерименту у своїх наукових працях досліджували: Д. С. Афонін, О. В. Баулін, В. С. Бондар, В. К. Весельський, В. І. Галаган,

Н. Д. Ковальова, О. І. Котюк, О. І. Мотлях, В. В. Назаров, С. М. Смоков, В. В. Топчій, П. В. Цимбал та ін. Зокрема, В. Негребецький стверджує, що перевірка показань підозрюваного (потерпілого, свідка) на місці події пов'язана з оцінкою діяльності слідчого. Під час перевірки показань на місці оцінній діяльності слідчого притаманна певна специфіка, що, на нашу думку, пов'язана насамперед із тим, що такого оцінювання зазнає уявна модель події на підставі показань особи, яку перевіряють. Така модель є інформаційно-ймовірнісною, тому що за змістом вона представлена даними, які необхідно уточнити та перевірити (Nehrebetskyi, 2019, p. 317). Водночас аналіз наукових розробок засвідчує, що ці дослідження сприяли вдосконаленню процесуальної та криміналістичної практики, однак поза увагою науковців залишилися проблемні питання верифікації даних про кримінальне правопорушення під час слідчого експерименту.

Професор О. М. Цільмак виокремлює основні завдання слідчого для верифікації показань свідка на певних етапах допиту й зазначає, що «верифікація показань свідка – це спосіб встановлення об'єктивної істини факту або твердження особи стосовно обставин кримінального правопорушення» (Tsilmak, 2018, p. 200). Науковець О. П. Ващук визначає групи чинників, що впливають на обрання способів і прийомів верифікації (Vashchuk, 2018, p. 66).

Аналіз судової практики в Україні дає підстави стверджувати, що нерідко саме результати слідчого експерименту або порушення, допущені під час його проведення, були використані суддею як підстави для визнання результатів слідчого експерименту недопустимими доказами, оскільки їх отримано внаслідок істотного порушення прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, і складені з порушенням вимог КПК України. Тому суд не приймає їх до уваги ("Vyrok Illichivskoho raionnoho sudu", 2019; "Vyrok Kaluskoho miskraionnoho sudu", 2020; "Vyrok Kotovskoho miskraionnoho sudu", 2020; "Vyrok Kuznetsovskoho miskoho sudu", 2020; "Vyrok Sviatoshynskoho raionnoho sudu", 2020).

Необхідність здійснення наукових досліджень щодо верифікації даних під час проведення слідчого експерименту безсумнівна, оскільки цю слідчу (розшукову) дію активно застосовують у практиці слідчих підрозділів Національної поліції України та є поширеним способом збирання фактичних даних. Як зазначає І. І. Котюк, якщо встановлення фактів та обставин відбувається за допомогою фактичних даних, а доказування – за допомогою доказів, які формуються на підставі фактичних даних та їхніх джерел, то справедливим є міркування, що не можна

уявляти справу так, нібито докази існували в природі й до проведення слідчих дій (Kotiuk, 2006, р. 53). Однак досі не розроблено детального алгоритму дій слідчого з висвітлення способів і прийомів верифікації даних під час проведення слідчого експерименту – сьогоденних потреб правоохоронної практики.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є отримання наукових висновків щодо верифікації даних під час проведення слідчого експерименту з учасниками кримінального провадження на стадії досудового розслідування, а також надання обґрунтованих пропозицій з удосконалення тактичних прийомів верифікації інформації з огляду місця події, показань і практики їх застосування.

Завдання дослідження – висвітлити роль і специфіку ефективного використання методу верифікації даних під час проведення слідчого експерименту, з'ясувати відповідність отриманих даних факту кримінального правопорушення.

Виклад основного матеріалу

Професійна діяльність слідчого Національної поліції України полягає у виконанні основної роботи з досудового розслідування кримінальних правопорушень. Він несе відповідальність за законність, своєчасність проведення слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, прийняття законних й обґрунтованих поточних і підсумкових рішень. Відповідно до ч. 1 ст. 94 КПК України, «слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінює кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення» ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

«З метою перевірки й уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий, прокурор мають право провести слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань» (ст. 240 КПК України). Для прийняття рішення про необхідність проведення слідчого експерименту першим етапом є верифікація підстав, структури слідчої (розшукової) дії та засобів її виконання ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

Під час проведення досудового розслідування слідчий здійснює систему дій, що передбачає використання спеціальних прийомів верифікації інформації певних фактів про

вчинення злочину, яку надав суб'єкт передачі, опрацьовує їх, обираючи способи та прийоми їх перевірки чи, навпаки, оцінює результати, отримані під час проведення слідчого експерименту, і доходить висновків, що дані не достовірні про вчинений злочин або сфальсифіковані. Слідчий експеримент є надзвичайно складною слідчою (розшуковою) дією, тому слідчий має використовувати спеціальні знання та вміння для ретельної підготовки, чіткої організації та використання низки тактичних прийомів і комбінацій. В. С. Медведєв зазначає, що слідчий повинен знати основи кримінального процесу та кримінально-процесуального законодавства, засади класифікації, тактики й методики розслідування злочинів; організацію роботи з розслідування конкретних злочинів; тактичні прийоми проведення слідчих дій; мати спеціальні знання у сфері психології, техніки, інформатики, мистецтва, економіки й інше (Medvediev, 2019, р. 7). Науковці І. Я. Фрідман і Г. М. Откідач зазначають, що «встановлення істини – це складна та багатостадійна процедура, яка передбачає використання значного обсягу інформації, причому не тільки доказової, а й орієнтуючої. Значна частина такої інформації надходить у розпорядження слідчого від осіб, які володіють спеціальними знаннями» (Fridman, & Otkidach, 2001, р. 119).

Як зазначає Є. О. Гусаченко, спеціаліста необхідно залучати навіть для розроблення тактики проведення експерименту, відбору об'єктів для відтворення дослідних дій, реконструкції обстановки й обставин дії, що перевіряється, проведення дослідів, фіксації перебігу й результатів цієї дії, а також для оцінки отриманих даних (Husachenko, 2015, р. 65).

Особливим різновидом слідчого експерименту є перевірка показань на місці. Перевірка показань на місці полягає в тому, що слідчий пропонує особі, яка допитана (підозрюваному, потерпілому), вказати місце вчинення злочину, розповісти про цю подію, супроводжуючи в певних випадках свою розповідь демонстрацією своїх дій чи дій інших осіб. Для наочності й ілюстративності використовують статистів, макети предметів та інші матеріальні засоби. Слідчий під час проведення слідчого експерименту верифікує дані, а саме опрацьовує криміналістичну значущу інформацію встановлює достовірність шляхом виявлення, збирання, фіксування, дослідження, оцінювання та формує висновки в кримінальному провадженні. Прийом верифікації – це доцільна лінія поведінки слідчого в процесі проведення слідчої (розшукової) дії, спрямованої на отримання ним у реальній обстановці на місці події, у процесі перевірки раніше вже одержаних даних під час показань, речових доказів, результатів огляду місця події, експериментів

дослідження. Однак дискусійним залишається питання про значення верифікації даних під час перевірки показань на місці.

З криміналістичної позиції поняття слідчого експерименту як слідчої (розшукової) дії визначають по-різному. Так, професор Р. С. Белкін потлумачив «слідчий експеримент як пізнавальну слідчу (розшукову) дію, сутність якої полягає в проведенні досліджень, пов'язаних зі встановленням, перевіркою або оцінкою слідчих версій про можливість або неможливість існування тих чи інших фактів, що мають значення для кримінального провадження» (Belkin, 2010, p. 27). Водночас В. Ю. Шепітько вважає, що «слідчий експеримент – це слідча дія, яка полягає в проведенні спеціальних дослідів з метою перевірки зібраних доказів, отримання нових доказів, перевірки й оцінки слідчих версій про можливість існування тих чи інших фактів, які мають значення для розслідування кримінального провадження» (Shepitko, 2009, p. 7).

Вивчення криміналістичної літератури й наукових праць із психології, а також матеріалів слідчої практики і судових рішень дало змогу виокремити залежно від мети верифікації отриманої інформації щодо події злочину слідчий експеримент, який використовують слідчі Національної поліції України під час перевірки показань:

– можливість за певних умов (погодних, часових) бачити певну подію, людину, транспортні засоби й розрізнити їх, фіксувати їх особливості;

– можливість чути та розрізнити слова, звуки роботи транспортного засобу та розрізнити його тип і властивості (роботу двигуна автомобіля від мотоцикла чи вантажного транспорту), розрізнити вибух петарди чи вистріл з вогнепальної зброї;

– можливість бачити, чути певні факти з використанням технічних приладів (бінокль, відеокамера);

– можливість учинення такої самої дії.

Верифікування даних про події злочину, а саме чи певна людина за своїми фізичними властивостями могла вчинити певну дію, чи можливо вчинити певну дію в певних умовах, чи можливо підняти певну вагу, просунути певну річ між ґратами на вікні чи через отвір у стіні, чи можливо помістити певну річ у багажний відсік автомобіля;

– можливість учинення певної дії за певний проміжок часу, подолати певну відстань за певний проміжок часу або встановлення приблизного часу, який необхідний для вчинення конкретної дії;

– встановлення наявності в певної особи навичок володіння конкретними речами, інструментами, механізмами, засобами, якщо потрібно встановити, чи справді особа вміє користуватися засобами обчислювальної техніки,

сканером, копіром, транспортним засобом, моторним човном чи ще чимось специфічним, де необхідні спеціальні знання та вміння;

– встановлення механізму утворення слідів, виявлених на місці кримінального правопорушення або речових доказах (чи можливе утворення таких слідів, у якому випадку, яких саме);

– встановлення механізму події та наслідків такої події, можливості уникнення або зменшення шкоди під час учинення дорожньо-транспортної пригоди.

У практичній діяльності слідчих підрозділів під час проведення слідчого експерименту слідчий отримує нові відомості про вчинення кримінального правопорушення, тому метою слідчого експерименту є верифікація даних, отриманих від учасників слідчої (розшукової) дії, що ґрунтується на дослідженні вербальної та невербальної інформації, у якій реалізується мета встановлення істини в кримінальному провадженні. Перевагою верифікації показань на місці є те, що особа, показання якої перевіряють, потрапляючи в обстановку, де відбувалася подія злочину, за зоровими, слуховими асоціаціями може пригадати значно більше фактів, ніж в іншому місці, наприклад, під час дачі показань у кабінеті слідчого. Слідчий, спостерігаючи за поведінкою особи, яка бере участь у слідчому експерименті, маючи зібрані докази під час інших слідчих (розшукових) дій, може верифікувати дані, отримані від особи, й одразу виявляти ознаки як неправдивих показань, так і намагання особи приховати певну інформацію, видати бажане за дійсне. Також може бути виявлено місце, яке особа оминає, або навпаки, простежуючи шлях, виявити речові докази, які не були виявлені під час огляду місця пригоди. Можна встановити коло на місцевості, де можливо було б побачити й почути подію кримінального правопорушення, виявити можливі шляхи відходу, вивезення краденого тощо. Усі ці обставини неможливо встановити іншим шляхом (допитами, експертними дослідженнями).

Згідно зі ст. 91 КПК України, у кримінальному провадженні підлягають доказуванню: «подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб й інші обставини вчинення кримінального правопорушення); винуватість обвинуваченого в учиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, виключають кримінальну відповідальність або є

підставою закриття кримінального провадження; обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання тощо» ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2013).

Таким чином, під час проведення слідчого експерименту та верифікації даних, отриманих від учасників кримінального провадження, слідчий може встановити важливі обставини кримінального правопорушення, які до цього часу з'ясовано не було.

На нашу думку, постала необхідність розробити алгоритм дій слідчого під час верифікації даних у процесі проведення слідчого експерименту із застосуванням знань з інших галузей наук.

Відповідно до ч. 6 ст. 223 КПК України, у випадку, якщо «клопотання про проведення слідчого експерименту заявила сторона захисту чи потерпілий, участь особи, яка його ініціювала, та (або) його захисника чи представника є обов'язковою, крім випадків, коли через специфіку слідчої (розшукової) дії це неможливо або така особа письмово відмовилася від участі в ній» ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2013).

«Клопотання сторони захисту, потерпілого і його представника чи законного представника про виконання будь-яких процесуальних дій слідчий, прокурор зобов'язані розглянути в строк не більше трьох днів з моменту подання і задовольнити їх за наявності відповідних підстав».

Про результати розгляду клопотання повідомляється особа, яка заявила клопотання. Про повну або часткову відмову в задоволенні клопотання виноситься мотивована постанова, копія якої вручається особі, яка заявила клопотання, відповідно ст. 220 КПК України ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2013).

Підготовчий етап. У період підготовки до слідчого експерименту слідчий Національної поліції України насамперед повинен скласти план його проведення, у якому визначити: дату, час і місце проведення, дозвіл слідчого судді, якщо потрібно – учасників (підозрюваний, потерпілий, свідок, захисник, представник, спеціаліст за потреби); проаналізувати раніше зібрані докази, застосовуючи прийоми верифікації, висновки про обставини кримінального правопорушення, що були виявлені під час проведення огляду місця пригоди, слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, експертних досліджень. У плані в разі виявлення фактичних даних, що можуть стати доказами, слідчий зазначає етапи та критерії відповідності дійсності цієї інформації.

Перш ніж проводити слідчий експеримент, необхідна попередня кримінально процесуальна підготовка, що передбачає:

1) прийняття процесуального рішення слідчим, прокурором про провадження слідчого експерименту, учасників, з якими буде проводити

слідчий експеримент (підозрюваний, потерпілий, свідок). Для кожного учасника передбачено особливості організації та проведення. Слід запросити обмежене коло осіб для того, щоб підозрюваний, потерпілий (у разі злочинів проти статевої свободи, домашнього насильства) не «замкнувся» в собі, давав правдиві показання;

2) складання плану проведення слідчого експерименту й забезпечення охорони місця його проведення із залученням відповідного спеціаліста – криміналіста, який надасть допомогу в проведенні експериментальних дій, для організації розміщення учасників експерименту та проведення фіксації результатів слідчого експерименту, тобто для надання безпосередньої технічної допомоги: фотографування, складення схем, планів, креслень для проведення експертизи тощо; організація залучення статистів, інвентарю (манекени, підручні засоби, макети, транспортні засоби необхідних моделей);

3) визначення завдань, тобто які обставини можуть бути встановлені слідчим експериментом і набуття доказової бази для використання верифікації даних;

4) встановлення часу й місця проведення експерименту та повідомлення учасників, захисника, що надзвичайно складно;

5) забезпечення умов, максимально наближених до тієї обстановки, яку перевіряють. Тому перед початком слідчої (розшукової) дії слідчому за необхідності потрібно здійснити повторний або додатковий огляд, під час якого доцільно визначити можливі точки фото-, відеозйомки та перевірити, чи не зазнала обстановка місця події суттєвих змін. У будь-якому випадку слідчому рекомендовано попередньо відвідати місце (місцевість), де буде відбуватися слідча (розшукова) дія;

6) добір учасників слідчого експерименту, а саме: необхідно запросити двох незацікавлених осіб – понятих, двох працівників оперативних підрозділів з метою дотримання умов безпеки під час проведення слідчої (розшукової) дії, залучення спеціаліста (за необхідності), з урахуванням завдань, які поставлені перед цією слідчою (розшуковою) дією; крім того, можуть залучатися: перекладач, законні представники, педагог, психолог, статист, спеціаліст у галузі судової медицини, психології;

7) підготовка об'єктів, необхідних для постановки дослідів, необхідно використовувати оригінали (але якщо немає даних, що під час проведення слідчої (розшукової) дії, можуть бути знищені або пошкоджені) чи точні копії знарядь учинення злочину. Також заборонено використовувати в дослідних діях оригінали зброї (холодної чи вогнепальної), засобів господарського призначення (ножів, сокир, лопат), вибухових й отруйних речовин;

8) застосування під час проведення слідчого експерименту технічних засобів фіксації, що значно підвищує його інформаційну цінність і сприяє верифікації даних, отриманих під час слідчої (розшукової) дії.

Також на підготовчому етапі слідчий, прокурор на підставі ухвали слідчого судді повинен з'ясувати в особи, чи бажає вона взяти участь у слідчому експерименті. Якщо особа відмовляється від участі в слідчому експерименті, слідчий, прокурор фіксує письмову відмову про те, що особа не бажає брати участь у провадженні слідчої (розшукової) дії. У випадку, якщо особа на запропоновану слідчу (розшукову) дію надає згоду про участь, то слідчий, прокурор спочатку повинен провести слідчу (розшукову) дію – допит, а також верифікувати інформацію про особу шляхом перевірки на достовірність із законних джерел. Після того, як слідчий отримує дані про обстановку на місці події під час допиту, відомості про особу, за участю якої проводять слідчий експеримент, слідчий зможе верифікувати дані шляхом механізму системних дій та способу встановлення об'єктивної істини факту ствердженого особою, встановити розбіжності в показаннях особи й даними на місці вчинення кримінального правопорушення. Верифікація – це важлива навичка, яка стала можливою завдяки сукупності криміналістичних методів. Жодний криміналістичний метод не може автоматично перевірити й надати верифікатору – слідчому стопроцентну впевненість про істинність. Верифікація – це комбінація підходів з перевірки інформації про подію кримінального правопорушення на встановлення істинності із застосуванням норм законодавства.

Якщо необхідно верифікувати дані про подію кримінального правопорушення, слідчий здійснює ідентифікацію першоджерела цих даних (того, хто першим розповість про подію злочину) і встановлення контакту та спілкування з ним. Перевірку інформації здійснюють шляхом електронного спілкування з підприємствами й організаціями. Під час спілкування з учасниками кримінального провадження ключовими питаннями будуть: виявлення, де хто стояв, коли було відомо про подію злочину, чи було здійснено відеофіксацію події, що вони могли бачити, яким був тип камери, що використовували для зйомки. У показаннях кількох осіб на одному місці події слідчий експеримент здійснюють окремо з кожною особою. Проведення слідчого експерименту за одночасною участю двох або більше допитаних осіб є недопустимим.

Етап проведення. Слідчий Національної поліції України починає слідчий експеримент у формі відтворення дій, обстановки й обставин події, у кабінеті слідчого підрозділу, у присутності особи, що підлягає слідчому експерименту, й

учасників слідчого експерименту особу запитують про її бажання в участі в слідчому експерименті, зачитують її права й обов'язки та роз'яснюють важливість слідчої (розшукової) дії, а також зміст ст. 63 Конституції України ("Konstytutsiia Ukrainy", 1996). На запропоновану слідчим, прокурором слідчу (розшукову) дію особа у формі вільної розповіді дає показання з приводу кримінального правопорушення та вказує, куди необхідно прямувати учасникам експерименту для відтворення нею дій, обстановки й обставин події, після чого всі учасники починають рух за описаним цією особою маршрутом. Із цього моменту слідчому, прокурору необхідно верифікувати дані, які надає особа, а саме підтвердити джерело інформації про подію злочину та статус учасника слідчої (розшукової) дії. Слідчий організовує прибуття на зазначене особою місце, проте важливо, щоб особа, яка бере участь в експерименті, ішла або їхала попереду решти та самостійно вказувала шлях слідування учасникам процесуальної дії, зважаючи на орієнтири місцевості, а також місця, пов'язані з обставинами події. Постає необхідність у верифікації даних, що підтверджують місце, де саме відбувалася подія кримінального правопорушення. Дані слідчий аналізує та співвідносить із даними, отриманими від учасника слідчої (розшукової) дії.

Після прибуття на місце події особа вказує його загальні межі, коментує зміни в обстановці. Під час слідчого експерименту за таких самих (а за неможливості – у максимально наближених) умов повторюють аналогічні раніше вчинені дії, наприклад, відтворюють різні звукові сигнали, створюють відповідні умови освітлення тощо. Завдяки цьому перевіряють чутливість певних аналізаторів, встановлюють поріг їх чутливості, визначають перцептивні здібності людини залежно від його індивідуально-психологічних особливостей, віку, професії тощо.

На думку Ж. В. Удовенко, слідчий експеримент проводять лише за умови, якщо під час його провадження не принижують честь і гідність осіб, які беруть у ньому участь, не створюють небезпеку для їх життя і здоров'я, не завдають шкоди майну, не порушують норми моралі (Udovenko, 2019, p. 7).

Під час перевірки показань слідчий може ставити особі запитання стосовно окремих аспектів і деталей обстановки на місці, конкретних предметів та їх зв'язку з обставинами розслідуваного злочину. Якщо дії мали імпульсивний характер і на їх динаміку впливали сильні емоції, зокрема стан афекту, то їх неможливо повністю відтворити. Під час експерименту можна (фактично, але з етичних міркувань) створювати той емоційно напружений стан, який супроводжувався би діями й визначав

їх динаміку, як це, наприклад, буває під час здійснення злочинних дій насильницького характеру. У таких випадках суб'єктові пропонують продемонструвати послідовність своїх дій, а також роз'яснити пов'язані з переміщеннями на місці події, виконанням окремих рухів, що показують напрямок, кількість завданих ударів потерпілому, тощо. У цей час слідчий, прокурор, перевіряючи їх достовірність, застосовуючи аналіз наявної вербальної та невербальної інформації. Останніми роками дієвим способом перевірити інформацію про місце перебування особи є криміналістичний аналіз інформації із соціальних мереж, де можливо ідентифікувати місце перебування особи, дату й час. Слідчий, прокурор під час такого аналізу верифікує наявні первинні дані про кримінальне правопорушення, доповнює власну тактику поведінки та планує подальший розвиток перебігу слідчого експерименту. Така періодичність верифікації даних скорегує дані з тими, що вже аналізуються. Верифікація даних, отриманих за результатами слідчого експерименту, і верифікація даних, набутих раніше, стануть підставою для проведення інших додаткових слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій. «Одержання інформації за допомогою мови жестів базується на не здатності людини в деталях контролювати передачу підсвідомих сигналів за допомогою мови жестів про власні емоції, думки та наміри» (Obraztsov, & Bogomolova, 2002, p. 448). Постає необхідність слідчому, прокурору володіти хоча б найпростішими прийомами спостереження за учасниками кримінального провадження під час слідчого експерименту. Наприклад, спостерігаючи за мімікою та жестами учасників слідчого експерименту та ведучи з ним бесіду, слід урахувати, що під впливом емоцій, які відчуває індивід, народжуються скоординовані скорочення та розслаблення м'язів обличчя, які визначають його вираз. «Про щирість людської емоції свідчить симетрія обличчя (чим сильніший фальш, тим більше різняться права та ліва сторони обличчя). Типові вирази обличчя, що свідчать про емоції, які відчуває особа: радість, інтерес, подив, презирство, страх, гнів, сором. Знати вираз обличчя за різних емоцій дуже важливо» (Obraztsov, & Bogomolova, 2002, p. 448). Проблема полягає в тому, що, попри рекомендації спеціалістів щодо необхідності поглибленого вивчення слідчими та прокурорами невербальної поведінки, суб'єкти досудового розслідування, не маючи спеціальних психологічних знань, не можуть достовірно встановити ні ступінь правдивості наданої інформації під час проведення слідчих (розшукових) дій з учасником процесу, ні причини її спотворення.

«Якщо під час слідчого експерименту будуть знайдені речі та документи, інші сліди злочину, вони повинні бути оглянуті на місці проведення слідчої (розшукової) дії з відповідною фіксацією в порядку ст. 237 КПК України» ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2013).

Слідчий експеримент, що проводять у житлі чи іншому володінні особи, здійснюють лише за добровільною згодою особи, яка ними офіційно володіє, або на підставі ухвали слідчого судді за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором, або прокурора, яке розглядають у суді в день його надходження за участю слідчого або прокурора. До клопотання мають бути додані оригінали або копії документів та інших матеріалів, якими прокурор, слідчий обґрунтовує доводи клопотання, а також витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань.

У будь-якому разі під час кримінального провадження слід завжди враховувати, що забезпечення поваги до приватного життя не має бути чимось незначним чи другорядним. Сторона обвинувачення під час проведення слідчих (розшукових) дій у житлі чи іншому володінні особи має забезпечувати належну охорону та захист приватного життя осіб, які в ньому проживають, не допускати розголошення інформації про особисте й сімейне життя підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, інших учасників кримінального провадження (Tarasiuk, 2019, p. 218).

Усі пояснення та дії особи, показання якої перевіряють, заносять до протоколу й додатки до протоколу.

Якщо допитаний вказує на нову ділянку місцевості або приміщення, де можуть бути певні сліди злочину, про які раніше він не повідомляв, необхідно верифікувати отримані дані та припинити проведення слідчого експерименту, провести огляд місця події, а згодом поновити перевірку.

Також якщо під час проведення експерименту особа бажатиме дати додаткові показання, слідчу дію припиняють і слідчий проводить допит особи, після допиту слідчий експеримент поновлюють.

Зазначене зумовлено тим, що більшість злочинів учинено в стані алкогольного та наркотичного сп'яніння. Під час такого відтворення нерідко вдається настільки поновити пам'ять особи, що слідчий отримує детальні відомості про, здавалося б, цілком забуті факти. Особа не тільки пригадує певні факти, а й коригує їх, відкидаючи все те, що не погоджується з реальною обстановкою, уточнює окремі відомості, дає обґрунтування тому, що повідомляла під час допиту (Kuntii, 2019, p. 393). Вирішенням є присутність на місці спеціаліста в галузі психології,

зокрема обов'язково – з подальшим призначенням судової психіатричної експертизи.

Привертає увагу взаємодія слідчого з потерпілим, оскільки потерпілі зацікавлені в результаті розслідування злочину та проведенні слідчого експерименту. Відповідно до ст. 55 КПК України, «потерпілим визнається особа, якій вчиненим злочином заподіяна моральна, фізична чи майнова шкода» ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2013).

Якщо процесуальні відносини з потерпілими врегульовані законом, то мистецтво морально-ділового спілкування залежить від низки обставин: особистого характеру, рівня культури й морального виховання обох сторін. Потерпілий не завжди адекватно сприймає та реагує на навколишні події, вчинки потерпілих іноді позбавлені логіки й можуть ускладнити процес розслідування злочину. Це може мати дві причини: 1) їхніми вчинками найчастіше керують нервові та психологічні потрясіння, спричинені злочином; 2) нерідко вони стають об'єктами залякування, підкупу й інших не відомих слідчому обставин; 3) іноді їхня поведінка зумовлена утилітарними завданнями. Особливість етики взаємин слідчого з потерпілими полягає в тому, що, суворо дотримуючись формальних вимог закону щодо останніх, він має бути максимально коректним у вчинках і заявах, утримуватися від дій і висловлювань, що можуть образити почуття.

Також під час перевірки необхідно ретельно спостерігати за тим, щоб дії допитуваної особи були самостійними, а підказування та навідні запитання з боку інших учасників слідчої дії – цілком виключені. Під час верифікації даних використовують методи спостереження, інтерв'ювання, експеримент, порівняння, аудіо-, відеозапис. Застосування цих методів надає можливість верифікації наявних і нових даних про кримінальне правопорушення.

Етап фіксації результатів проведення слідчого експерименту: слідчий, прокурор складає протокол слідчого експерименту, у який вносить усі проведені ним й іншими учасниками слідчої (розшукової) дії результати достовірності, залежно від ходу під час формулювання висновків та фіксації результатів. Після закінчення протокол підписують усі його учасники, зазначають заяви та зауваження, що надійшли від його учасників. Досліджувану нами слідчу (розшукову) дію слід фіксувати за допомогою відеокамери, оскільки результати можуть бути корисними для верифікації даних експертами під час проведення комплексної судово-психіатричної експертизи, адже за допомогою відеоперегляду експерти матимуть змогу проаналізувати поведінку підозрюваного (потерпілого), його рухи та жестикуляцію, які можуть вплинути на результати експертизи.

Відеофіксацію під час проведення слідчого експерименту застосовують для проведення процесуальної дії загалом, а й для верифікації даних, переданих немовним шляхом, що можуть містити в розпорядження слідства чи суду вагому криміналістичну інформацію. За потреби до пояснення змісту таких повідомлень може бути залучено відповідного спеціаліста.

На завершальній стадії слідчої (розшукової) дії використання невербальної інформації набуває характеру формування доказового значення одержаній інформації, що виявлена, прийнята, зафіксована, впорядкована, відображена мовними й немовними засобами, тобто вербально і невербально, з використанням технічних засобів і пристосувань, для встановлення істини, викриття і притягнення до відповідальності винних (Vashchuk, 2017, p. 7).

Наукова новизна

У статті *вдосконалено*:

1) розуміння структури верифікації даних про подію кримінального правопорушення і тактики слідчої (розшукової) дії відповідно до стадій підготовки, робочої стадії, стадії фіксації ходу і результатів, оцінки отриманих результатів у кримінальному провадженні;

2) криміналістичні рекомендації щодо застосування технічних засобів фіксування кримінального провадження за умов слідчих ситуацій, пов'язаних із висновками верифікації свідчень про достовірність або недостовірність інформації злочинної події, що сталася;

дистали подальшого розвитку тактичні прийоми, що застосовують на робочій стадії верифікації даних про злочин під час проведення слідчого експерименту, а також криміналістичні рекомендації щодо проведення верифікації даних під час слідчої (розшукової) дії – слідчого експерименту.

Висновки

Під час розслідування кримінального провадження постає необхідність верифікації даних про кримінальне правопорушення, з'ясувати реальну можливість певної події в умовах конкретної слідчої ситуації. Слідчий експеримент – це слідча (розшукова) дія, яку провадять шляхом верифікації даних, відтворення дій, обстановки та обставин події та виконанням дослідів і випробувань, унаслідок чого може бути перевірено, уточнено й здобуто нові докази. Перш ніж проводити слідчий експеримент, слідчому слід ретельно підготуватися, а результати слід фіксувати за допомогою науково-технічних засобів, зокрема здійснювати відеофіксацію. До верифікації даних про подію злочину та психологічних особливостей слідчого

експерименту належать: 1) індивідуальна здатність особи до сприйняття і запам'ятовування обставин, за яких відбулася подія; 2) просторова орієнтація особи; 3) психологічний стан особи, що дає показання, місця події, на якому вона повторно присутня.

Отже, для належного проведення слідчого експерименту необхідно дотримуватися не тільки норм права, а й керуватися об'єктивними та

суб'єктивними засадами, які будуть характеризувати слідчого, прокурора як професійних працівників правоохоронних органів. Має бути враховано як психологічні особливості учасників експерименту, так й особливості її проведення. Слідчий, підсумовуючи результати й висновки проведення слідчого експерименту, повинен верифікувати наявні й отримані дані під час слідчої (розшукової) дії.

REFERENCES

- Belkin, A.R. (2010). Osobennosti proizvodstva sledstvennogo eksperimenta, proverki pokazaniia na meste i opoznaniia v khode predvaritelnogo sledstviia [Features of the production of an investigative experiment, verification of testimony on the spot and identification during the preliminary investigation]. *Kriminalist pershodrukovanii, Forensic scientist first published*, 1, 27-34 [in Russian].
- Fridman, I.Ya., & Otkidach, H.M. (2001). Vykorystannia znan fakhivtsiv u kryriminalnomu protsesi [Use of knowledge of specialists in criminal proceedings]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryriminalistyky, Theory and practice of forensic science and criminology*, 119-123 [in Ukrainian].
- Husachenko, Ye.O. (2015). Aktualni problemy vykorystannia spetsialnykh znan pry provedenni slidchoho eksperymentu [Actual problems of using special knowledge in conducting an investigative experiment]. *Aktualni pytannia teorii i praktyky kryriminalistychnoi nauky, Current issues of theory and practice of forensic science: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (pp. 259-126). Kyiv [in Ukrainian].
- Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254k/96-VR]. (n.d.). zakon5.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
- Kotiuk, I.I. (2006). *Teoriia sudovoho piznannia [Theory of judicial cognition]*. Kyiv: Kyiv. un-t [in Ukrainian].
- Kryriminalnyi kodeks Ukrainy: vid 5 kvit. 2001 r. No. 2341-III [Criminal Code of Ukraine from April 5, 2001, No. 2341-III]. (n.d.). zakon3.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].
- Kryriminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedural Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). zakon0.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
- Kuntii, A.I. (2019). Takyka slidchoho eksperymentu pid chas rozsliduvannia umysnoho vbyvstva, vchynenoho v stani sylnoho dushevnoho khvyliuvannia [Tactics of an investigative experiment in the investigation of premeditated murder committed in a state of great emotional excitement]. *Porivnialno-analitychne pravo, Comparative and analytical law*, 4, 393-396. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0390/2019.4.108> [in Ukrainian].
- Medvediev, V.S. (2019). Yurydyko-psykhologichnyi zmist ta osoblyvosti diialnosti slidchoho Natsionalnoi politsii Ukrainy [Legal and psychological content and features of the activity of the investigator of the National Police of Ukraine]. *Yurydychna psykhologhiia, Legal psychology*, 3(2), 5-9. doi: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-2.1> [in Ukrainian].
- Nehrebetskyi, V. (2019). Kryriminalistychna rekonstruktsiia, yak taktychnyi pryiom slidchoho eksperymentu [Forensic reconstruction as a tactic of an investigative experiment]. *Pidpryemstvo, gospodarstvo i pravo, Enterprise, economy and law*, 6, 317-321. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.59> [in Ukrainian].
- Obraztsov, V.A., & Bogomolova, S.N. (2002). *Kriminalisticheskaia psikhologhiia [Forensic psychology]*. Moscow: Iuniti-Dana; Zakon i pravo [in Russian].
- Osypenko, I.P. (2016). Fiksatsiia neverbalnoi informatsii pry provedenni slidchyykh (rozshukovykh) dii [Fixation of non-verbal information during investigative (search) actions]. *Aktualni problemy yurydychnoi nauky ta praktyky, Current issues of legal science and practice*, 1(2), 46-50 [in Ukrainian].
- Shepitko, V.Yu. (2009). Vidtvorennia obstanovky i obstavyn podii: sutnist, zmist, taktyka [Reproduction of the situation and circumstances of the event: essence, content, tactics]. *Slidcha praktyka Ukrainy, Investigative practice of Ukraine*, 7, 7-14 [in Ukrainian].
- Tarasiuk, S.M. (2019). Spivvidnoshennia konstytutsiinykh prav ta nevtruchannia v pryvatne zhyttia ta nedotorkanist prava vlasnosti pry provedenni slidchyykh (rozshukovykh) dii u zhytli chy inshomu volodinni osoby [Correlation between constitutional rights and non-interference in private life and inviolability of property rights during investigative (search) actions in a person's home or other property]. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava, Scientific Bulletin of Public and Private Law*, 3(2), 215-221. doi: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.3-2.35> [in Ukrainian].
- Tsilmak, O.M. (2018). Osnovni zavdannia slidchoho dlia verifyfikatsii pokazan [The main tasks of the investigator to verify the testimony]. *Kryriminalistyka ta sudova ekspertyza, Forensics and forensics*, 64, 200-209. doi: <https://doi.org/10.33994> [in Ukrainian].
- Udoenko, Zh.V. (2019). Znachennia zasad kryriminalnogo provadzhennia v zabezpechenni nevtruchannia u pryvatne zhyttia hromadian [The importance of the principles of criminal proceedings in ensuring non-interference in the private life of citizens]. *Paradigm of Knowledge*, 5(37). doi: [10.26886/2520-7474.5\(37\)2019.5](https://doi.org/10.26886/2520-7474.5(37)2019.5) [in Ukrainian].

- Vashchuk, O.P. (2017). Vykorystannia neverbalnoi informatsii pry provedenni slidchykh (rozshukovykh) dii [Use of non-verbal information in conducting investigative (search) actions]. *Pravova derzhava, Constitutional state*, 25, 140-148 [in Ukrainian].
- Vashchuk, O.P. (2018). Praktychne zastosuvannia veryfikatsii danykh pid chas provedennia slidchykh (rozshukovykh) dii [Practical application of data verification during investigative (search) actions]. *Yurydychnyi visnyk, Legal Bulletin*, 1, 66-70 [in Ukrainian].
- Vyrok Illichivskoho raionnoho sudu m. Mariupolia vid 18 hrud. 2019 r. Sprava No. 266/3910/19. Provadzhennia No. 1-kp/264/543/2019 [Verdict of the Illichivsk District Court of Mariupol from December 18, 2019. Case No. 266/3910/19. Proceedings No. 1-kp/264/543/2019]. (n.d.). [www.reyestr.court.gov.ua](http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86514741). Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86514741> [in Ukrainian].
- Vyrok Kaluskoho miskraionnoho sudu Ivano-Frankivskoi oblasti vid 18 liut. 2020 r. Sprava No. 345/3432/19. Provadzhennia No. 1-kp/345/90/2020 [Verdict of the Kalush City District Court of Ivano-Frankivsk region from February 18, 2020. Case No. 345/3432/19. Proceedings No. 1-kp/345/90/2020]. (n.d.). [www.reyestr.court.gov.ua](http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87662797). Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87662797> [in Ukrainian].
- Vyrok Kotovskoho miskraionnoho sudu Odeskoi oblasti vid 28 liut. 2020 r. Sprava No. 505/3156/19. Provadzhennia No. 1-kp/505/190/2020p [Verdict of the Kotovsk city district court of Odessa region from February 28, 2020. Case No. 505/3156/19. Proceedings No. 1-kp/505/190/2020p]. (n.d.). [www.reyestr.court.gov.ua](http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87898302). Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87898302> [in Ukrainian].
- Vyrok Kuznetsovskoho miskoho sudu Rivnenskoï oblasti vid 9 sich. 2020 r. Sprava No. 568/784/17. Provadzhennia No. 1-kp/565/38/20 [Verdict of the Kuznetsovsk City Court of Rivne Region from January 9, 2020. Case No. 568/784/17. Proceedings No. 1-kp/565/38/20]. (n.d.). [www.reyestr.court.gov.ua](http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86808099). Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86808099> [in Ukrainian].
- Vyrok Sviatoshynskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 30 sich. 2020 r. No. 759/17745/19. Provadzhennia No. 1-kp/759/389/20 [Verdict of the Sviatoshynskiy District Court of Kyiv from January 30, 2020. Case No. 759/17745/19. Proceedings No. 1-kp/759/389/20]. (n.d.). [www.reyestr.court.gov.ua](http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87268159). Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87268159> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Белкин А. Р. Особенности производства следственного эксперимента, проверки показания на месте и опознания в ходе предварительного следствия. *Криміналіст першодрукований*. 2010. № 1. С. 27–34.
- Фридман І. Я., Откідач Г. М. Використання знань фахівців у кримінальному процесі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2001. С. 119–123
- Гусаченко Є. О. Актуальні проблеми використання спеціальних знань при проведенні слідчого експерименту. *Актуальні питання теорії і практики криміналістичної науки* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 23 січ. 2015 р.). Київ, 2015. С. 259–261.
- Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
- Котюк І. І. Теорія судового пізнання : монографія. Київ : Київ. ун-т, 2006. 435 с.
- Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
- Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
- Кунтій А. І. Тактика слідчого експерименту під час розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 393–396. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0390/2019.4.108>.
- Медведев В. С. Юридико-психологічний зміст та особливості діяльності слідчого Національної поліції України. *Юридична психологія*. 2019. № 3. Т. 2. С. 5–9. doi: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-2.1>.
- Негребецький В. Криміналістична реконструкція, як тактичний прийом слідчого експерименту. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 6. С. 317–321. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.59>.
- Образцов В. А., Богомолова С. Н. Криминалистическая психология. М. : Юнити-Дана ; Закон и право, 2002. 448 с.
- Осипенко І. П. Фіксація невербальної інформації при проведенні слідчих (розшукових) дій. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики*. 2016. № 1 (2). С. 46–50.
- Шепітько В. Ю. Відтворення обстановки і обставин події: сутність, зміст, тактика. *Слідча практика України*. 2009. Вип. 7. С. 7–14.
- Тарасюк С. М. Співвідношення конституційних прав та невтручання в приватне життя та недоторканість права власності при проведенні слідчих (розшукових) дій у житлі чи іншому володінні особи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 3. Т. 2. С. 215–221. doi: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.3-2.35>.
- Цільмак О. М. Основні завдання слідчого для верифікації показань. *Криміналістика та судова експертиза*. 2018. Вип. 64. С. 200–209. doi: <https://doi.org/10.33994>.
- Удовенко Ж. В. Значення засад кримінального провадження в забезпеченні невтручання у приватне життя громадян. *Paradigm of Knowledge*. 2019. № 5 (37). doi: [10.26886/2520-7474.5\(37\)2019.5](https://doi.org/10.26886/2520-7474.5(37)2019.5).
- Ващук О. П. Використання невербальної інформації при проведенні слідчих (розшукових) дій. *Правова держава*. 2017. Вип. 25. С. 140–148.

- Ващук О. П. Практичне застосування верифікації даних під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Юридичний вісник*. 2018. Вип. 1. С. 66–70.
- Вирок Іллічівського районного суду м. Маріуполя від 18 груд. 2019 р. Справа № 266/3910/19. Провадження № 1-кп/264/543/2019. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86514741>.
- Вирок Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 18 лют. 2020 р. Справа № 345/3432/19. Провадження № 1-кп/345/90/2020. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87662797>.
- Вирок Котовського міськрайонного суду Одеської області від 28 лют. 2020 р. Справа № 505/3156/19. Провадження № 1-кп/505/190/2020р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87898302>.
- Вирок Кузнецовського міського суду Рівненської області від 9 січ. 2020 р. Справа № 568/784/17. Провадження № 1-кп/565/38/20. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86808099>.
- Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 30 січ. 2020 р. Справа № 759/17745/19. Провадження № 1-кп/759/389/20. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87268159>.

Стаття надійшла до редколегії 02.03.2020

Protsenko O. – Ph.D in Law, Associate Professor of the Department of Forensics and Psychology of the Odessa State University of Internal Affairs, Odesa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6175-4194>

Role and Place of the Verification Method during the Investigative Experiment

*The scientific article is devoted to the coverage of topical issues that arise in the practical investigative units of the National Police of Ukraine, during the verification of data on the occurrence of a criminal offense during an investigative experiment at the stage of pre-trial investigation. In investigative practice, the methods of verification are not applied in full, which leads to an inappropriate line of conduct of the investigator in the process of collecting, investigating and using evidence during the investigative experiment. The **purpose** of the study is to obtain scientific conclusions on the verification of data on the crime during the investigative experiment at the stage of pre-trial investigation, as well as to provide reasonable suggestions for improving the tactics of verification during the investigative experiment and their practice application. The **methodological basis** of the research is the dialectical-materialist method – it helped to understand the object of research in the context of combining the needs of science and practice, the methods of formal logic – allowed to understand in more detail the tactics of verification during the investigative experiment; comparative legal method – during the analysis of substantive and procedural law, scientific categories, definitions and approaches; historical and legal method – to reveal the content of basic concepts: «investigative experiment», «tactics of investigative (search) actions», «verification» on the basis of scientific views and provisions of current legislation; system-structural method – for the disclosure of problematic issues during the verification of data on the crime during the investigative experiment; method of system analysis – for a comprehensive generalization of the tactics of investigative (search) actions. **Scientific novelty** of the obtained results. The author has improved: understanding the structure of verification of data on the event of a criminal offense and the tactics of investigative (search) action in accordance with the stages of preparation, working stage, stage of recording the course and results, evaluation of the results in criminal proceedings; forensic recommendations on the use of technical means of recording criminal proceedings in the context of investigative situations related to the conclusions of the verification of evidence of the reliability or inaccuracy of information about the criminal event that took place; received further development: tactics used at the working stage of verification of crime data during the investigative experiment; forensic recommendations for data verification during the investigative (search) action – the investigative experiment. **Conclusions.** During the investigation of criminal proceedings there is a need to verify the data on the criminal offense, to find out the real possibility of a particular event in a particular investigative situation. The verification of data on the event of the crime and the psychological characteristics of the investigative experiment should include: 1) the individual ability of the person to perceive and remember the circumstances under which the event occurred; 2) spatial orientation of the person; 3) the psychological state of the person giving the testimony, the place of the event in which he is repeatedly present.*

Keywords: verification; investigative experiment; investigative (search) action; stages of investigative (search) action; mental state; criminal proceedings.

Оверченко Д. Г. – аспірант аспірантури та докторантури Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5549-6408>

Картка професійно важливих умінь поліцейських відділень превентивної комунікації

У наукових джерелах окреслено низку професійно важливих умінь переговорника. Однак у наукових дослідженнях недостатньо висвітлено зміст груп професійно важливих умінь, які необхідні поліцейським відділень (групи) превентивної комунікації. **Методологія:** у дослідженні використано загальнонаукові методи, авторську анкету, математичні методи. **Мета** дослідження – розробити Картку професійно важливих умінь поліцейських відділень (груп) превентивної комунікації. Для її досягнення було поставлено такі завдання: 1) встановити перелік професійно важливих умінь, яких бракує поліцейським відділень (груп) превентивної комунікації; 2) обґрунтувати й розробити Картку професійно важливих умінь поліцейських відділень (груп) превентивної комунікації, які необхідні для ефективності здійснення переговорної діяльності. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що автор уперше розробив Картку груп професійно важливих умінь, які мають бути притаманні поліцейським відділень (груп) превентивної комунікації. **Висновки.** Акцентовано, що результати наукового дослідження висвітлюють проблему підготовки фахівців для здійснення переговорної діяльності. Необхідність у чіткому визначенні професійно важливих характеристик, які обумовлюють і детермінують ефективне й продуктивне проведення переговорної діяльності в екстремальних протиправних ситуаціях. Запропонована автором Картка груп професійно важливих умінь, які повинні бути притаманні поліцейським відділень (груп) превентивної комунікації, сприятиме розробленню навчально-методичного забезпечення для підготовки фахівців у галузі переговорної діяльності. Перспективами подальших розвідок є систематизація та класифікація професійно важливих якостей поліцейських відділень (груп) превентивної комунікації.

Ключові слова: переговорна діяльність; поліцейський; професійно важливі уміння; переговорник; відділення (групи) превентивної комунікації.

Вступ

Ключовими завданнями органів і підрозділів Національної поліції України «...є надання поліцейських послуг у сферах: 1) забезпечення публічної безпеки і порядку; 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; 3) протидії злочинності; 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги...» ("Закон України", 2015).

Для реалізації поставлених завдань у головних управліннях Національної поліції України створено постійно діючі робочі групи поліцейських з питань комунікації з організаторами й учасниками масових заходів (далі – групи превентивної комунікації).

Відповідно до п. 5 доручення Національної поліції «Про запровадження в територіальних органах і підрозділах Національної поліції постійно діючих робочих груп поліцейських з питань комунікації з організаторами та учасниками масових заходів» групи превентивної комунікації повинні залучатися під час «...проведення масових заходів підвищеного ступеня ризику відповідно до критеріїв оцінки...» та «...мирних зібрань біля органів влади й на об'єктах

транспорту незалежно від їх ступеня ризику...» ("Doruchennia Natsionalnoi politsii", 2017).

Слід зазначити, що сучасні поліцейські відділень (груп) превентивної комунікації часто припускаються фатальних помилок. «...Помилки переговорника бувають різних розмірів і з різними наслідками. Вони відбуваються з різних причин...» (Greenstone, 2007, р. 107). Тому важливим є питання професійної компетентності переговорника. Як відомо, професійна компетентність обумовлена такими складовими: знання, уміння, навички, професійно важливі якості, здібності, мотивація, світогляд (Tsilmak, 2011, р. 134). Варто акцентувати увагу на одній зі складових професійної компетентності переговорника – це професійно важливі уміння.

У наукових джерелах описано чимало професійно важливих умінь переговорника. Так, деякі вчені вважають, що важливими чинниками його діяльності є: «...активне слухання, прояви емпатії, ефективне спілкування, а також спокій і зібраність...» (Grubb, Brown, Hall, & Bowen, 2019, р. 321); «...уміння активного слухання в кризових переговорах (Chmielecki, 2013, р. 13) та ін.

Дж. П. Боровський (2011) зазначає, що переговорник повинен виявляти «...силу, використовуючи різні дискурсивні стратегії ведення переговорів, щоб розвинути взаєморозуміння і розмовну гнучкість...» (Matusitz, 2013, р. 24;

Knowles, 2016), а також акцентує увагу на необхідності «...використання кримінальної психології в розробці стратегій ведення переговорів про заручників...» (Knowles, 2016, р. 16). Однак у наукових дослідженнях недостатньо розкрито зміст груп професійно важливих умінь, які необхідні поліцейським відділів (групи) превентивної комунікації.

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження – розробити Картку професійно важливих умінь поліцейських відділень (груп) превентивної комунікації відділів масових охоронних заходів Управління превентивної діяльності Головного управління Національної поліції України.

Завдання дослідження:

- встановити перелік професійно важливих умінь, яких бракує поліцейським відділенням (групам) превентивної комунікації;
- обґрунтувати та розробити Картку професійно важливих умінь поліцейських відділень (груп) превентивної комунікації, які необхідні для ефективності здійснення переговорної діяльності.

Виклад основного матеріалу

Професійно важливі уміння переговорника – це певний освоєний спосіб здійснення переговорної діяльності, що детермінується сукупністю придбаних знань і навичок. На сьогодні поліцейські відділень (групи) превентивної комунікації стикаються з великою кількістю проблемних питань під час виконання професійних функцій, серед яких є питання типових помилок, які трапляються під час переговорної діяльності поліцейських з організаторами та учасниками масового заходу.

Для встановлення типових помилок переговорної діяльності поліцейських відділень (груп) превентивної комунікації була розроблена анкета й проведено анонімне анкетування поліцейських (надалі – ГУНП) в областях. Усього в анкетуванні взяло участь 119 респондентів,

зокрема поліцейських відділень (груп) превентивної комунікації:

1) відділів масових охоронних заходів (надалі – ВМОЗ) Управління превентивної діяльності (надалі – УПД) Головного управління Національної поліції України (надалі – ГУНП) в Одеській області – 57;

2) ВМОЗ УПД ГУНП України в Хмельницькій області – 22;

3) ВМОЗ УПД ГУНП України в Дніпропетровській області – 20;

4) ВМОЗ УПД ГУНП України у Львівській області – 20.

За результатами анкетування встановлено, що під час переговорної діяльності поліцейських з організаторами й учасниками масового заходу іноді спостерігаються такі помилки, як (див. рис. 1):

1) квапливість – зазначило 52 % поліцейських групи превентивної комунікації ВМОЗ (у цьому пункті та надалі – середньоарифметичний показник відповідей респондентів);

2) «перескакування» з одного питання на інше – 50 %;

3) перехід «на особистості» – 35 %;

4) невпевненість у собі – 53 %;

5) нездатність вислухати – 51 %;

6) нездатність визначати в натовпі лідерів – 44 %;

7) нездатність переконувати – 45 %;

8) нездатність доступно доводити інформацію – 55 %;

9) нездатність наполягати на дотриманні правопорядку – 53 %;

10) намагання перекричати натовп – 49 %.

Отже, аналізуючи відповіді респондентів, можемо констатувати низку проблемних питань у галузі переговорної діяльності поліцейських відділень (груп) превентивної комунікації ВМОЗ, а саме: брак професійно важливих якостей, знань та умінь для ефективного проведення переговорної діяльності. Підсумовуючи, слід зауважити, що брак знань спонукає нестачу умінь. А це детермінує помилки під час переговорної діяльності.

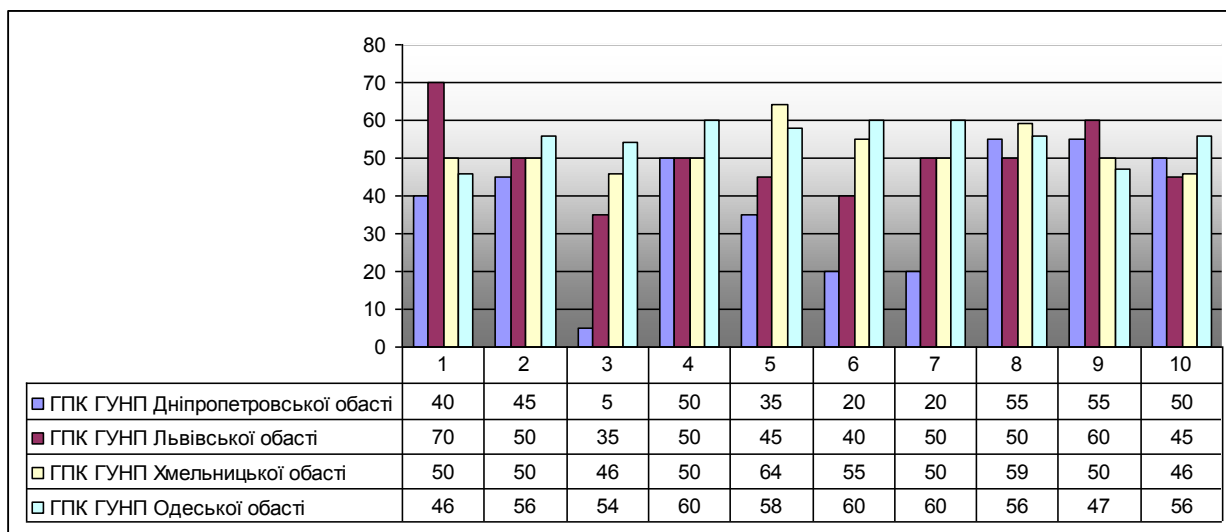

Рис 1. Гістограма відповідей респондентів стосовно помилок, що іноді спостерігаються під час переговорної діяльності поліцейських з організаторами та учасниками масового заходу

Примітка. Іноді спостерігаються під час переговорної діяльності поліцейських з організаторами та учасниками масового заходу такі помилки:

1. Квапливість.
2. «Перескакування» з одного питання на інше
3. Перехід «на особистості»
4. Невпевненість у собі
5. Нездатність вислухати
6. Нездатність визначати у натовпі лідерів
7. Нездатність переконувати
8. Нездатність доступно доводити інформацію
9. Нездатність наполягати на дотриманні правопорядку
10. Намагання перекричати натовп.

За результатами анонімного анкетування також встановлено, що поліцейські відділення (групи) превентивної комунікації ВМОЗ вважають, що їм у галузі переговорної діяльності *не вистачає таких умінь*, як уміння (див. рис. 2):

- 1) планувати переговорний процес – 22 % (середньоарифметичний показник відповідей респондентів) поліцейських;
- 2) встановлювати контакти та підтримувати бесіду з людьми – 16 %;
- 3) досягати компромісу з об'єктами переговорної діяльності – 34 %;
- 4) долати бар'єри й труднощі спілкування під час переговорів – 28 %;
- 5) слухати, чути та почути – 16 % ;
- 6) дивитися, бачити та побачити – 12 %;
- 7) визначати з натовпу лідера або людину, яку буде слухати натовп – 25 %;
- 8) прогнозувати перебіг переговорів – 17 %;
- 9) використовувати в процесі комунікативної взаємодії різноманітні стилі спілкування – 34 %;

- 10) аргументувати та переконувати – 19 %;
- 11) поділяти проблему на складові – 20 %;
- 12) діагностувати та інтерпретувати невербальні сигнали об'єктів переговорної діяльності (погляд, міміку, жести, пози) – 28 %;
- 13) володіти різними способами вирішення конфліктних ситуацій – 25 %;
- 14) визначати тип конфліктної особистості – 21 %;
- 15) підбирати індивідуальні тактичні прийоми переговорної діяльності з різними типами конфліктних осіб – 28 %;
- 16) проводити переговори в умовах конфліктності – 24 %;
- 17) швидко приймати правильні рішення, які ґрунтуються на доцільності, раціональності та вимогах закону – 27 %;
- 18) доступно пояснювати правові підстави та загальну стратегію дій поліції по забезпеченню публічної (громадської) безпеки та порядку під час масових заходів – 41 %.

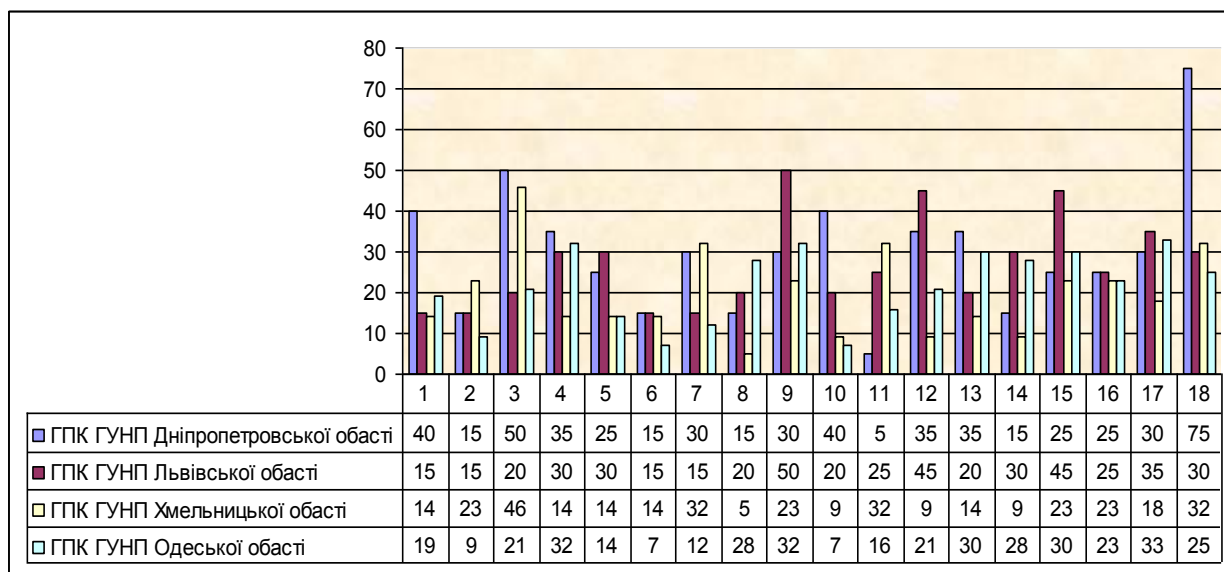

Рис. 2. Гістограма відповідей респондентів стосовно нестачі умінь у галузі переговорної діяльності

Примітка:

1. Не вистачає умінь планувати переговорний процес.
2. Не вистачає умінь встановлювати контакти та підтримувати бесіду з людьми.
3. Не вистачає умінь досягати компромісу з об'єктами переговорної діяльності.
4. Не вистачає умінь долати бар'єри та труднощі спілкування під час переговорів.
5. Не вистачає умінь слухати, чути та почути.
6. Не вистачає умінь дивитися, бачити та побачити.
7. Не вистачає умінь визначати з натовпу лідера або з людини, яку буде слухати натовп.
8. Не вистачає умінь прогнозувати плин переговорів.
9. Не вистачає умінь використовувати в процесі комунікативної взаємодії різноманітні стилі спілкування.
10. Не вистачає умінь аргументувати та переконувати.
11. Не вистачає умінь поділяти проблему на складові.
12. Не вистачає умінь діагностувати та інтерпретувати невербальні сигнали об'єктів переговорної діяльності (погляд, міміку, жести, пози).
13. Не вистачає умінь володіти різними способами вирішення конфліктних ситуацій.
14. Не вистачає умінь визначати тип конфліктної особистості.
15. Не вистачає умінь підбирати індивідуальні тактичні прийоми переговорної діяльності з різними типами конфліктних осіб.
16. Не вистачає умінь проводити переговори в умовах конфліктності.
17. Не вистачає умінь швидко приймати правильні рішення, які ґрунтуються на доцільності, раціональності та вимогах закону.
18. Не вистачає умінь доступно пояснювати правові підстави та загальну стратегію дій поліції по забезпеченню публічної (громадської) безпеки та порядку під час масових заходів.

Проведене анонімне анкетування продемонструвало некомпетентність деяких поліцейських відділень (груп) превентивної комунікації ВМОЗ УПД ГУНП України в областях. Тому для забезпечення ефективності переговорної діяльності необхідно: 1) розробити Картку професійно важливих умінь поліцейських відділень (груп) превентивної комунікації та ВМОЗ УПД ГУНП України в областях; 2) розробити навчально-методичні матеріали для формування цих професійно важливих умінь; 3) провести підвищення кваліфікації поліцейських відділень

(груп) превентивної комунікації ВМОЗ УПД ГУНП України в областях; 4) за результатами підвищення кваліфікації обов'язково перевірити ступінь розвитку в офіцерів поліції відділень (груп) превентивної комунікації знань та умінь у галузі переговорної діяльності.

Аналіз наукових і практичних надбань у галузі переговорної діяльності спричинив розробку Картки професійно важливих умінь поліцейських відділень (груп) превентивної комунікації ВМОЗ УПД ГУНП України в областях. Отже, у представників поліцейських відділень

(груп) превентивної комунікації ВМОЗ УПД ГУНП України в областях повинні бути розвинуті такі групи умінь, а саме:

1) організаційно-правові уміння:

- планувати переговорний процес;
- доступно пояснювати правові підстави та загальну стратегію дій поліції щодо забезпечення публічної (громадської) безпеки й порядку під час масових заходів;
- залучати, мотивувати й направляти колег у правильному напрямку;
- шукати можливості розв'язувати ту чи іншу проблему тощо;

2) лідерські:

- наполягати на дотриманні правопорядку;
- швидко приймати правильні рішення, які ґрунтуються на доцільності, раціональності та вимогах закону;
- контролювати перебіг переговорів;
- невербально впливати на суб'єктів переговорів;
- домагатися поставлених цілей для досягнення результатів;
- протистояти маніпуляціям і тиску в переговорах тощо;

3) комунікативні:

- вести (фасилітувати/модерувати) переговори;
- встановлювати контакти та підтримувати бесіду з суб'єктами переговорів;
- долати бар'єри й труднощі спілкування під час переговорів;
- ставити відкриті й доречні запитання під час переговорів;
- досягати компромісу з суб'єктами переговорної діяльності;
- використовувати в процесі комунікативної взаємодії різноманітні стилі спілкування;
- переконливо викладати аргументи;
- володіти різними способами вирішення конфліктних ситуацій;
- проводити переговори в умовах конфліктності;
- доступно доводити інформацію;
- бути ініціатором під час переговорів тощо;

4) перцептивно-когнітивні:

- слухати, чути й почути;
- дивитися, бачити й побачити;
- прогнозувати перебіг переговорів;
- визначати з натовпу лідера або людину, яку буде слухати натовп;
- поділяти ключове проблемне питання переговорів на складові;
- «...використовувати дискурсивні стратегії ведення переговорів...» (Matusitz, 2013, р. 24);
- проактивно розв'язувати складні завдання;

- детально аналізувати відповіді суб'єкта переговорів й адекватно реагувати на них;
- висувати конструктивні пропозиції, завдяки яким можливо вирішити конфліктну ситуацію;
- формулювати якісні пропозиції;
- продуктивно «переформатувати» контр-позицію суб'єктів переговорів тощо;

4) діагностичні:

- діагностувати й інтерпретувати невербальні сигнали (погляд, міміку, жести, пози) об'єктів переговорної діяльності;
- визначати мотиви суб'єкта переговорів;
- оцінювати сильні й слабкі сторони суб'єкта переговорів;
- визначати в натовпі лідерів;
- визначати тип конфліктної особистості;
- підбирати індивідуальні тактичні прийоми переговорної діяльності з різними типами конфліктних осіб тощо;

5) самоврядування:

- швидко, ефективно й адекватно реагувати на зміну ситуації;
- пристосовуватися до тривалих навантажень;
- витримувати негативний тиск на переговорах;
- працювати в багатозадачному режимі;
- керувати власними емоціями й емоційними станами за будь-яких життєвих обставин;
- контролювати те, що можна контролювати: власні паравербаліку (жести, міміку та позу), вербаліку, парафонічні показники (тембр, тон, інтонацію тощо);
- залишатися спокійним і холоднокровним у складних чи небезпечних ситуаціях, в ситуації повної метушні та безладу;
- миттєво концентруватися;
- неупереджено ставитися до суб'єктів переговорів тощо.

Слід зазначити, що саме такий перелік відділень (груп) професійно важливих умінь повинен бути притаманним поліцейським груп превентивної комунікації, завдяки яким можна буде позбутись фатальних помилок під час переговорної діяльності, особливо тоді, коли йдеться про життя та здоров'я людей.

Наукова новизна

Уперше розроблено Картку груп професійно важливих умінь, які повинні бути притаманні поліцейським відділень (груп) превентивної комунікації. У наукових працях такої класифікації професійно важливих умінь переговорників за певними групами немає.

Висновки

Отже, результати наукового дослідження демонструють проблему підготовки фахівців для здійснення переговорної діяльності. Слід чітко визначитися з тими професійно важливими характеристиками, які обумовлюють та детермінують ефективне й продуктивне проведення переговорної діяльності в екстремальних протиправних ситуаціях. Запропонована Картка груп професійно

важливих умінь, які повинні бути притаманні поліцейським відділень (груп) превентивної комунікації, сприятиме розробленню навчально-методичного забезпечення для підготовки фахівців у галузі переговорної діяльності.

Перспективами подальших розвідок є систематизація та класифікація професійно важливих якостей поліцейських відділень (груп) превентивної комунікації.

REFERENCES

- Chmielecki, M. (2013). Active listening skills in crisis negotiations. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, 14(1), 13-22.
- Doruchennia Natsionalnoi politsii Ukrainy "Pro zaprovadzhennia v terytorialnykh orhanakh i pidrozdilakh Natsionalnoi politsii postiino diiuchykh robochykh hrup politseyskykh z pytan komunikatsii z orhanizatoramy ta uchasnykamy masovykh zakhodiv": vid 31 lyp. 2017 r. No. 8246/01/20-2017 [National police of Ukraine "About introduction in territorial bodies and divisions of National police of permanent working groups of policemen concerning communication with organizers and participants of mass actions" from July 31, No. 8246/01/20-2017] [in Ukrainian].
- Greenstone, J.L. (2007). The Twenty-Five Most Serious Errors Made by Police Hostage and Crisis Negotiators. *Journal of Police Crisis Negotiations*, 7(2), 107-116. doi: 10.1300/J173v07n02_06.
- Grubb, A.R., Brown, S.J., Hall, P., & Bowen, E. (2019). The self-perceived successful hostage and crisis negotiator profile: a qualitative assessment of negotiator competencies. *Police Practice and Research*, 20(4), 321-342. doi: <https://doi.org/10.1080/15614263.2017.1419131>.
- Knowles, G.J. (2016). Social psychological dynamics of hostage negotiation: forensic psychology, suicide intervention, police intelligence/counterintelligence, and tactical entry. *Journal of Criminal Psychology*, 6(1), 16-27. doi: <https://doi.org/10.1108/JCP-01-2016-0001>.
- Matusitz, J. (2013). Interpersonal Communication Perspectives in Hostage Negotiation. *Journal of Applied Security Research*, 8(1), 24-37. doi: <https://doi.org/10.1080/15332586.2011.523300>.
- Tsil'mak, O.M. (2011). *Profesiohenez kompetentnosti fakhivtsiv kryminalnoi militsii: teoriia ta praktyka [Professional genesis of the competence of criminal police specialists: theory and practice]*. Odesa: RVV ODUVS [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro Natsionalnu politsiiu": vid 2 lyp. 2015 r. No. 580-VIII [Law of Ukraine "On National Police" from July 2, 2015, No. 580-VIII]. (n.d.). zakon1.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/580-19> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Chmielecki M. Active listening skills in crisis negotiations. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*. 2013. Vol. 14. No. 1. P. 13–22.
- Про запровадження в територіальних органах і підрозділах Національної поліції постійно діючих робочих груп поліцейських з питань комунікації з організаторами та учасниками масових заходів: доручення Національної поліції України від 31 лип. 2017 р. № 8246/01/20-2017.
- Greenstone J. L. The Twenty-Five Most Serious Errors Made by Police Hostage and Crisis Negotiators. *Journal of Police Crisis Negotiations*. 2007. Vol. 7. Issue 2. P. 107–116. doi: 10.1300/J173v07n02_06.
- Grubb A. R., Brown S. J., Hall P., Bowen E. The self-perceived successful hostage and crisis negotiator profile: a qualitative assessment of negotiator competencies. *Police Practice and Research*. 2019. Vol. 20. Issue 4. P. 321–342. doi: <https://doi.org/10.1080/15614263.2017.1419131>.
- Knowles G. J. Social psychological dynamics of hostage negotiation: forensic psychology, suicide intervention, police intelligence/counterintelligence, and tactical entry. *Journal of Criminal Psychology*. 2016. Vol. 6. No. 1. P. 16–27. doi: <https://doi.org/10.1108/JCP-01-2016-0001>.
- Matusitz J. Interpersonal Communication Perspectives in Hostage Negotiation. *Journal of Applied Security Research*. 2013. Vol. 8. Issue 1. P. 24–37. doi: <https://doi.org/10.1080/15332586.2011.523300>.
- Цільмак О. М. Професіогенез компетентності фахівців кримінальної міліції: теорія та практика : монографія. Оdesa : РВВ ОДУВС, 2011. 432 с.
- Про Національну поліцію України : Закон України від 2 черв. 2015 р. № 580-VIII. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/580-19>.

Стаття надійшла до редколегії 13.02.2020

Overchenko D. – Postgraduate Student of the Department of Postgraduate and Doctoral Studies of the Odessa State University of Internal Affairs, Odesa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5549-6408>

Card of Professionally Important Skills for Police Divisions of Preventive Communication

*Scientific sources describe many professionally important skills of the negotiator. However, research does not fully disclose the content of groups of professionally important skills that are needed for police divisions (groups) of preventive communication. **Methodology** – general scientific methods, author's questionnaire, mathematical methods were used during the research. The **purpose** of the research is to develop a Card of professionally important skills for police divisions (groups) of preventive communication. To achieve this moment, the following tasks were solved: 1) to establish a list of professionally important skills that police officers (groups) of preventive communication lack; 2) substantiate and develop a Card of professionally important skills of police divisions (groups) of preventive communication, which is necessary for the effective implementation of negotiation activities. The **scientific novelty** of the article is that the author for the first time developed a Card of groups of professionally important skills that should be inherent in the police divisions (groups) of preventive communication. **Conclusions.** It is emphasized that the results of scientific research indicate the problem of training specialists to carry out negotiation activities. The need for clear and professionally important characteristics that determine the effective and productive conduct of negotiations in extreme illegal situations is emphasized. The Card of groups of professionally important skills, which should be inherent in the police divisions (groups) of preventive communication, proposed by the author, will promote the development of educational and methodological support for the training of specialists in the field of negotiation. Prospects for further intelligence are the systematization and classification of professionally important skills of police divisions (groups) of preventive communication.*

Keywords: negotiation activity; policeman; professionally important skills; negotiator; divisions (groups) of preventive communication.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Вимоги до структури й технічного оформлення статей

У Національній академії внутрішніх справ триває прийом наукових статей для опублікування у фахових виданнях:

- «**Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ**» (з юридичних наук);
- «**Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ**» (з юридичних наук);
- «**Філософські та методологічні проблеми права**» (з юридичних наук);
- «**Юридична психологія**» (з юридичних і психологічних наук).

Редколегія приймає до опублікування статті, які мають такі **структурні елементи**:

1. **Індекс УДК** – у верхньому лівому кутку сторінки в першому рядку (Times New Roman, кегль 12, накреслення напівжирне, вирівнювання по лівому краю).

2. **Відомості про автора (авторів)**: прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, вчене звання, **ORCID**, посада, місце роботи (навчання) із зазначенням міста. Максимальна кількість співавторів – три особи. Зазначені відомості подають трьома мовами: українською, російською, англійською (додаток 1). Ім'я та прізвище автора мають бути транслітеровані відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 року № 55. Також обов'язково мають бути зазначені контакти (телефон, електронна пошта) (Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5).

3. **Заголовок (назва) статті**, поданий трьома мовами: українською, російською, англійською. Назва не має перевищувати 90 знаків з пробілами (Times New Roman, кегль 14, інтервал – 1,5, накреслення напівжирне, вирівнювання по центру).

4. Розширена **анотація** (у формі реферату), подана трьома мовами: українською, російською та англійською. Обсяг анотації – не менше ніж 1800 знаків з пробілами, одним абзацом (Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5). Вона має бути структурована за логікою опису матеріалу в статті й містити такі елементи:

- **мета** (виокремлення недосліджених аспектів порушеної проблематики);
- **методологія** (методологічний інструментарій, теоретичний базис);
- **наукова новизна** (основні результати дослідження);
- **висновки** (рекомендації, перспективи подальших наукових розвідок).

Анотація не має містити посилань і скорочень, а також дублювати текст статті (відповідно до вимог міжнародних наукометричних баз реферування та індексування). Відповідальність за англійський переклад покладається особисто на автора.

5. **Ключові слова** (6–10 окремих слів та/або у складі словосполучень, що складаються щонайбільше з двох слів) через крапку з комою. Їх подають українською, російською та англійською мовами (Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5).

6. **Текст статті** повинен бути структурованим та мати такі елементи:

• **вступ**: *актуальність* дослідження, *постановка проблеми* в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. *Обґрунтування новизни* дослідження через ступінь опрацьованості проблеми на основі *аналізу використаної літератури* з обов'язковим *розглядом останніх публікацій*, у яких започатковано або продовжено розв'язання проблеми, з виокремленням не вирішених раніше її частин;

- **мета і завдання дослідження**;

• **виклад основного матеріалу**: інтерпретація наявних позицій дослідників щодо висвітлення порушеної проблематики та обґрунтування нових отриманих наукових результатів;

• **наукова новизна**: теоретичні дані, обґрунтовані нові підходи в осмисленні матеріалу та нове розв'язання проблеми, що є вагомим зрушенням, порівняно з попередніми дослідженнями;

- **висновки**: стисло викладені результати дослідження та перспективи подальших розвідок.

Назви структурних елементів статті мають бути виділені напівжирним накресленням і розміщені по центру.

Обсяг основного тексту статті має становити **від 12 до 25 сторінок** (формат А4, кегль 14, інтервал 1,5), або 21 600–45 000 знаків з пробілами, у роздрукованому й електронному варіантах (формат .rtf) українською, російською чи англійською мовами. До статті англійською мовою обов'язково додають її українськомовний переклад.

Посилання в тексті мають відповідати стилю APA (додаток 2).

7. **References** – транслітерований список літератури (латинськими літерами) **за алфавітом**, оформлений відповідно до **APA**-стилю (Times New Roman, кегль 12, інтервал 1,5).

8. **Список використаних джерел** (бібліографічний опис джерел, використаних під час підготовки статті, мовою оригіналу), оформлений згідно зі стандартом «ДСТУ 8302:2015. «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання» (Times New Roman, кегль 12, інтервал 1,5).

Порядок розміщення описів подається за порядком, представленим у References (без нумерації). Згідно з рекомендаціями міжнародних баз цитування, у пристатейній бібліографії повинно бути ядро джерел, яке має вплив на розвиток певної галузі науки.

References та список використаних джерел мають відповідати **таким вимогам:**

- кількість: 15–30 (для оригінальних статей), 30–50 (для оглядових статей) джерел, оформлених згідно із зазначеними стандартами (додаток 3). Більшість мають відображати сучасний стан наукових досліджень і **бути опублікованими не пізніше, ніж протягом останніх п'яти років;**
- наявність **не менше ніж трьох джерел латиницею** (статей з іноземних журналів із високим індексом впливовості, опублікованих протягом останніх двох-трьох років, і базових монографій);
- **80 % джерел повинні мати DOI**, ідентифікатор цифрового об'єкта (за винятком ретровидань – **10 %**), який подають через пробіл після бібліографічного опису джерела (додаток 3);
- під час написання наукових праць рекомендуємо звертати увагу на публікації своїх колег у визнаних міжнародних виданнях, розміщених у науковому **репозиторії НАВС**, який постійно оновлюється достатньою кількістю електронних першоджерел. Це значно спростить ваш пошук;
- самопосилань має бути не більше ніж 10 %.

Для опублікування статті подають:

- роздрукований варіант статті з підписом автора, що означає повну його відповідальність за якість і наукову значущість поданого матеріалу;
- електронну версію тексту статті на USB-носії або електронною поштою: **rvc@naiau.kiev.ua**;
- витяг із протоколу засідання кафедри (наукової лабораторії) про рекомендацію зазначеної статті до відкритого друку.

Увага! Автори несуть повну відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, точність наведених цитат, статистичних даних, власних назв, а також за те, що в матеріалах не містяться дані, які не підлягають відкритій публікації. Статті, подані з порушенням зазначених вимог, не приймають до друку. Виявлений редакцією факт плагіату є безумовною підставою для відхилення статті. Редакційна колегія також не розглядає статті, принаймні один з авторів яких не має ORCID.

Адреса для листування: 03035, Україна, м. Київ, пл. Солом'янська, 1 (відділ підготовки навчально-наукових видань НАВС).

Телефон для довідок: (044)-520-08-47, 14-48.

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua.

3 питань розміщення статей у фахових виданнях Національної академії внутрішніх справ звертатися:

- **«Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ»** (виходить друком чотири рази на рік) – тел. (044)-520-08-47, внутр. 14-48, e-mail: rvc@naiau.kiev.ua;
- **«Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ»** (виходить друком двічі на рік) – тел. (044)-520-08-47, внутр. 14-48, e-mail: rvc@naiau.kiev.ua;
- **«Філософські та методологічні проблеми права»** (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 249-09-69, внутр. 12-82, e-mail: oleg55newmail@gmail.com;
- **«Юридична психологія»** (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 520-08-89, внутр. 15-56, e-mail: lpsychology.j@gmail.com.

Додаток 1

**Відповідники основних посад,
наукових ступенів і вчених звань**

Термін українською	Рекомендовані варіанти перекладу
доктор юридичних наук	Doctor of Law
кандидат юридичних наук	Ph.D in Law
доктор філософії (з права)	Doctor of Philosophy (in Law)
професор	Professor
доцент	Associate Professor
старший викладач	Senior Lecturer
викладач	Lecturer
провідний/старший/молодший науковий співробітник	Leading/Senior/Junior Research Fellow
докторант	Doctoral Student
аспірант, ад'юнкт	Postgraduate Student
здобувач	Researcher

Приклад оформлення посилань у тексті статті (відповідно до стилю APA)

Посилання в тексті мають виглядати таким чином: (Gundy, 2016) або (Malivskyi & Neill, 2016; Schukking, 2018), або за наявності цитати (Slobodian & Yakovyna, 2016, p. 58).

Приклад посилань у тексті статті українською мовою:

На переконання голландського судді Європейського суду з прав людини Ж. Шуккінга (Schukking, 2018) важливо, щоб «Сторони продемонстрували дотримання прав людини та верховенства права шляхом забезпечення дотримання мінімальних гарантій статті 6 Конвенції» (p. 155).

Приклад посилань у тексті статті англійською мовою:

According to the French philosopher Jean-Luc Marion (1999, p. 352) "Descartes remains one of our closest contemporaries".

Приклад блокової цитати:

Адаптація наявних та успішно апробованих рекомендацій криміналістичної техніки, тактики і методики до умов цивільного та інших видів судочинства є найбільш доцільним і одночасно економічним шляхом впровадження зазначених рекомендацій в інші види судочинства з урахуванням правових умов їх реалізації (Isaenko, 2018, p. 38).

Поради щодо оформлення References та списку використаних джерел

У **References**, який складається з описів оригінальних англійських та/або транслітерованих латиницею джерел, та **списку використаних джерел** (кирилицею) порядок і кількість джерел мають збігатися та залишатися незмінними.

Оформити бібліографічний опис відповідно до **стилю APA** можна на сайті онлайн-автоматичного формування посилань: Citation Machine (<http://www.citationmachine.net/apa/cite-a-book>); <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> або іншому.

Офіційну транслітерацію українського алфавіту латиницею затверджено в постанові Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею». Онлайн-транслітератор – <http://ukrlit.org/transliteratsiia>.

Для російської мови транслітерувати потрібно згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 03.02.2010 № 26. Онлайн-транслітератор – <http://ru.translit.net/?account=zagranpassport>. Якщо вітчизняний журнал видається в перекладі на англійську мову, використовуйте англійські варіанти назви журналу та статті.

DOI видань можна знайти на сайті <http://www.crossref.org>

Підготовлені відповідно до загальноприйнятих вимог References та список використаних джерел матимуть такий вигляд:

References

- Gundy A.V., & Baumann-Grau, A. (2016). *Women, Incarceration, and Human Rights Violations: Feminist Criminology and Corrections by Ashgate*. London: Routledge. Retrieved from <https://www.taylorfrancis.com/books/9781134778423>. doi: <https://doi.org/10.4324/9781135546605>.
- Schukking, J. (2018). Protection of human rights and the Rule of Law in Europe: A shared responsibility. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 36(2), 152-158. doi: 10.1177/0924051918767967.
- Walklate, S., McCulloch, J., Fitz-Gibbon, K., & Maher, J. (2019). Criminology, gender and security in the Australian context: Making women's lives matter. *Theoretical Criminology*, 23(1), 60-77. doi: <https://doi.org/10.1177/1362480617719449>.
- Akimov, M.O. (2018). Kryminalno-pravova okhorona svobody osoby: problemy ta shliakhy vyrishennia [Criminal defense of individual freedom: problems and solutions]. *Naukovyi visnyk Sivershchyny, Scientific herald of Sivershchyna*, 1(3), 141-151. doi: <https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01.141> [in Ukrainian].
- Vdovenko, N.M. (2013). *Derzhavne rehulivannia akvakultury v Ukraini [State regulation of aquaculture in Ukraine monohrafiya]*. Kyiv: Kondor. doi: 10.25313/2520-2057-2013-5-465 [in Ukrainian].
- Isaenko, V.N. (2018). *Ispolzovanie vozmojnostei kriminalistiki i sudebnoi ekspertizy v prokurorskoj deiatelnosti [Using forensic and forensic capabilities in prosecution activities]*. Moscow: Prospekt. doi: <https://doi.org/10.31085/9785392284306-2019-152> [in Russian].

- Kozeratska, O.A. (2018). Analiz statystychnoi dostovirnosti obhruntuvannia kryteriiv "obmezhenoi osudnosti" u osib, yaki skoily seksualni zlochyny [Analysis of the statistical validity of the justification of the criteria of "limited sanity" for persons who committed sexual offenses]. *International Academy Journal*, 2, 10-14.
doi: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/12072018/5982 [in Ukrainian].
- Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: vid 4 lystop. 1950 r. [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms from November 4, 1950]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 [in Ukrainian].
- Kryiminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedural Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon0.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
- Chernykh, H. (2015). Zlochynnist ta parametry nasyllia v ukrainskomu suspilstvi [Criminality and the parameters of violence in Ukrainian society]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 6, 32-35.
doi: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/6.8> [in Ukrainian].

Список використаних джерел

- Gundy A. V., Baumann-Grau A. *Women, Incarceration, and Human Rights Violations: Feminist Criminology and Corrections* by Ashgate. London: Routledge, 2016. 156 p.
URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/9781134778423>.
doi: <https://doi.org/10.4324/97811315546605>.
- Schukking J. Protection of human rights and the Rule of Law in Europe: A shared responsibility. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2018. Vol. 36 (2). P. 152–158.
doi: 10.1177/0924051918767967.
- Walklate S., McCulloch J., Fitz-Gibbon K., Maher J. Criminology, gender and security in the Australian context: Making women's lives matter. *Theoretical Criminology*. 2019. № 23 (1). P. 60–77.
doi: <https://doi.org/10.1177/1362480617719449>.
- Акімов М. О. Кримінально-правова охорона свободи особи: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Сіверщини*. 2018. № 1 (3). С. 141–151. doi: <https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01.141>.
- Вдовенко Н. М. Державне регулювання аквакультури в Україні: монографія. Київ: Кондор, 2013. 464 с.
doi: 10.25313/2520-2057-2013-5-465.
- Исаенко В. Н. Использование возможностей криминалистики и судебной экспертизы в прокурорской деятельности. М.: Проспект, 2018. 192 с. doi: <https://doi.org/10.31085/9785392284306-2019-152>.
- Козерацька О. А. Аналіз статистичної достовірності обґрунтування критеріїв «обмеженої осудності» у осіб, які скоїли сексуальні злочини. *International Academy Journal. Web of Scholar*. 2018. № 2. С. 10–14. doi: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/12072018/5982.
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 4 листоп. 1950 р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004.
- Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI.
URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
- Черних Г. Злочинність та параметри насилля в українському суспільстві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. № 6. С. 32–35.
doi: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/6.8>.

Юридична психологія

1
(26)
2020

Науковий журнал

Виходить двічі на рік

Оформлення, комп'ютерний
набір і верстка
Я. В. Шумко

Видавець:
Національна академія
внутрішніх справ,
03035, Київ-35, пл. Солом'янська, 1
Свідоцтво про внесення до державного
реєстру виготовників
і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 4155
від 13.09.2011

Підп. до друку 07.07.2020
Формат 60x84/8
Друк оперативний
Папір офсетний
Обл.-вид. арк. 6,75
Ум. друк. арк. 6,28
Вид. № 22/II
Наклад 50 прим.

Legal Psychology

1
(26)
2020

Scientific Magazine

Published semiannually

**Figuration, computer typing
and making up**
Ya. Shumko

Publisher:
National Academy of Internal Affairs
Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
State register certificate
of print production publishers
and distributors
series ДК No. 4155
dated from September 13th, 2011

Signed to print: dated from
July 7th, 2020
Dimensions: 60x84/8
Instant print
Offset paper
Standard publisher's pages 6,75
Simulated publisher's pages 6,28
Edition No. 22/II
Circulation 50